

UNIVERSITETET I AGDER

Trolldomsforestillinger i møte med opplysningstiden

En mentalitetshistorisk analyse av trolldomsforestillinger
i perioden 1650-1732

Belinda Lynée

Veileder

Terje Sødal og
May-Brith Ohman Nielsen

Forord

Takk til alle som har vært med og støttet og motivert meg til å skrive denne masteren! Det var en lang vei å gå og mye famling i blinde før jeg endelig fant en vei som jeg kunne gå. En særlig takk går til mine to veiledere, Terje Sødal for hans gode faglige støtte, innspill og veiledning, og May-Brith Ohman Nielsen for hennes evne til å motivere meg, samt å hjelpe meg til å finne den rette vinklinga på oppgaven.

Jeg vil gjerne også få takket min flotte samboer Tor Ole for å ha holdt ut med meg de siste månedene. Takk for din tålmodighet, forståelse og støtte.

Takk til min mor for at hun alltid har hatt troen på at jeg skulle mestre dette og alt annet i livet. Ellers vil jeg gjerne takke vennene mine for deres overbærenhet med mitt manglende sosiale engasjement de siste månedene. Det skal bli bedre nå.

Det er mange som har spurt meg underveis om hvorfor jeg har valgt å skrive en masteroppgave om trolldomsprosessene. Svaret på det er todelt. Jeg bestemte meg allerede første året på universitetet etter et par forelesninger i emnet at om jeg skulle ta mastergrad i historie, måtte jeg skrive om trolldomsprosessene. Samtidig springer det ut av en mye dypere interesse i meg som allerede ble vakt som barn. Jeg vokste opp i menighet og mange av de magiske forestillingene jeg har møtt gjennom denne studien, er ikke så ulike de forestillingene jeg selv vokste opp med. Etter jeg ble student så har tankene mine gått mye til barndommen og ungdomsårene og interessen for mentalitet ble vakt. Jeg forstod at selv om det magiske verdensbildet tilsynelatende ble forkastet for lenge siden, så lever det fremdeles videre i visse miljøer den dag i dag.

Innholdsfortegnelse

Forord.....	x
Kapittel 1: Innledning.....	1
1.1 Problemstilling og oppgavens avgrensning	2
1.2 Kilder og metode.....	3
1.3 Begreper	5
1.4 Forskningssituasjon	6
1.5 Trolldom, en gammel forestilling	8
Kapittel 2: Det teoretiske rammeverket	11
2.1 Mentalitetshistorie.....	11
2.2 Reinhart Koselleck og begrepshistorie	13
2.3 Norbert Elias og siviliseringsprosessen	16
2.4 Fernand Braudel og "den lange tid"	19
Kapittel 3: Det magiske verdensbilde	22
3.1 De folkelige forestillingene	22
3.2 Trolldommens ulike former	24
3.3 Signeri og vernemagi	25
3.4 Varsler og tegn	27
3.5 Den mørke magien	28
3.6 Renessansen: nyvinninger og demonologi	31
3.7 Reformasjon og adopsjon av den demonologiske lære	34
Kapittel 4: Den store kjedeprosessen på Agder i 1650	36
4.1 Trolldomsprosessene mot Karen Thorsdatter og Bodil Kroms	36
4.2 Møtet med Djevelen	39
4.3 Nye forhør av Karen Thorsdatter og Bodil Kroms	41
4.4 Trolldomsprosessene mot Marit Hundal	43
4.5 Marit Hundals skjebne.....	46
4.6 Trolldomsprosessene mot Karen Møglestu/Siri Sjursdatter	47
4.7 Trolldomsprosessene mot Søde-Mari	48
4.8 Oppsummering og kommentarer til prosessen	50
Kapittel 5: Trolldomsprosessene mot Siri Sivertsdatter og Kari Klommer, 1663	53
5.1 Anklagene mot Siri Sivertsdatter	53
5.2 Rettssaken fortsetter.....	57
5.3 Trolldomsprosessene mot Kari Klommer	59

5.4 Ny høring	63
5.5 Oppsummering og kommentarer til prosessen	64
Kapittel 6: Trolldomsprosessen mot Margit Klingshei, 1682-1687	66
6.1 Halvor Krokes beskyldninger	66
6.2 Bytinget	69
6.3 Lagtinget	70
6.4 Overhoffretten	76
Oppsummering og kommentarer til prosessen.....	77
Kapittel 7: Trolldomsprosessen i Sordal, 1694.	80
7.1 Astrid Andersdatter Sordals bekjennelse	80
7.2 Turids Svenkesdatters versjon	82
7.3 Sordalsslektas vitnemål	84
7.4 Flere vitner mot Astrid Andersdatter	88
7.5 Aslak Andersen Sordals vitnesbyrd	89
7.6 Dommen	90
7.7 Oppsummering og kommentarer til prosessen	93
Kapittel 8: Trolldomsprosessen mot Anne Grete Dittlefsdatter, 1732.	95
8.1 Høringen på Gjerstad Strand	96
8.2 Flere vitnemål	99
8.3 Forhørene på Bringsverd gård	100
8.4 Sogneprestens vitnemål	103
8.5 Ekstraretten på store Søndeled gård	104
8.6 Anne Grete Dittlefsdatters forbrytelser	105
8.7 Oppsummering og kommentarer til prosessen	108
Kapittel 9: Sammenstilling av casestudiene	110
Kapittel 10: Konklusjon	114
10. 1 Mine funn i forhold til det teoretiske grunnlaget	116
Litteraturliste	120

Kapittel 1: Innledning

Trolldomsprosessene er et tema som har engasjert og inspirert til mye forskning de siste tiårene, både nasjonalt og internasjonalt. Innenfor trolldomsforskningen har flere forskningsarbeider konsentrert seg om å telle opp og kvantifisere antall mennesker som var involvert i prosessene, og det har blitt foretatt inngående studier av rettssystemet. I tillegg har forskningen konsentrert seg om hvorfor og hvordan dette kunne skje. Trolldomsprosessene på 1500- og 1600-tallet har i stor grad blitt kartlagt, mens det er langt færre studier på 1700-tallet og avviklingsfasen av trolldomsprosessene.

Den internasjonale trolldomsforskningen har de siste årene begynt å vende seg mer mot det kulturelle, det sosiale og det mentale aspektet ved prosessene. Trolldomsprosessene har i større grad begynt å ses i sammenheng med andre fagfelt som religion og kulturstudier, framfor å bli sett som et isolert fenomen.¹ Denne masteroppgaven kan plasseres innenfor den nye forskningstendensen da jeg skal foreta en mentalitetshistorisk studie av de folkelige forestillingene omkring trolldom. Dette valget har jeg foretatt ettersom forskningen i liten grad har konsentrert seg om mentalitetsstudier innenfor den norske trolldomsforskningen. Liv Helene Willumsen etterlyste blant annet denne vinklingen da hun holdt et foredrag under det nordiske historikermøtet i 2011. Willumsen framsatte en rekke forslag til videre forskning på de norske trolldomsprosessene, hvor hun blant annet påpekte at utfordringen framover for forskningen er å utforske 1700-tallet.²

I denne oppgaven vil jeg derfor studere de folkelige trolldomsforestillingene under selve trolldomsprosessene, i avviklingsfasen og i de første tiårene etter trolldomsprosessenes opphør. Formålet er å studere hvilke endringer som skjedde i dette tidsrommet både blant øvrigheten og blant allmuen, men jeg vil ha et hovedfokus på allmuen. Ved å studere disse endringene håper jeg å oppdage hvilke forestillinger som er kontinuitetsbærende og hvilke forestillinger som endret seg i løpet av denne perioden.

Det vil det også være hensiktsmessig å belyse de rettslige endringene som fulgte av endrede forestillinger om trolldom i perioden etter at trolldomsprosessene opphørte ettersom forestillinger om trolldom og rettsvesenets håndtering av disse forestillingene er nært knyttet sammen. Fokuset vil være på de språklige endringene og konsekvensene dette får og i mindre grad på de konkrete rettslige endringene, da disse i stor grad allerede er studert. De språklige endringene kommer først og fremst til uttrykk i de endrede begrepene rettsvesenet benyttet

¹ Van Gent 2011: 601-602

² Willumsen 2011: 5

om trolldom i avviklingsfasen og etter prosessene opphørte. Det er min teori at ved å studere denne språklige endringen ligger nøkkelen til å forstå de mentalitetsendringene som fant sted.

1.1 Problemstilling og oppgavens avgrensning

Problemstillingen i denne oppgaven er følgende: *I hvilken grad lot de folkelige trolldomsforestillinger seg påvirke av myndighetenes trolldomsforestillinger i perioden 1650-1732. Finnes det noen grunnleggende folkelige trolldomsforestillinger som ikke lot seg påvirke av myndighetenes syn på trolldom også etter trolldomsprosessenes avvikling?*

Underspørsmål: Hvilke forestillinger var særlig utbredte gjennom hele perioden? På hvilken måte skjedde det en mentalitetsendring i dette tidsrommet? Fant denne mentalitetsendringen sted blant allmuen i overgangen mellom 1600-1700-tallet eller er det en endring som i hovedsak har funnet sted hos myndighetene? Kan vi spore konflikter mellom myndighetenes trolldomsforestillinger og allmuens trolldomsforestillinger? I hvilken grad kom endringene til syne i de begrepene rettsvesenet benyttet om trolldom? Hva kan denne endringen av begreper fortelle oss? I hvilken grad levde trolldomsbegrepet videre i menneskers mentalitet og forestillingsverden etter trolldomsprosessene opphørte?

For å belyse disse spørsmålene har jeg valgt ut fem trolldomssaker i tidsrommet 1650-1732, som da blir oppgavens tidsavgrensning. Dette inkluderer perioden den norske trolldomsforfølgelsen var på sitt mest ekstreme,³ avviklingsfasen av trolldomsprosessen og de første tiårene etter trolldomsprosessenes opphør. Med trolldomsprosessenes opphør mener jeg tidsmessig det som historikerne tradisjonelt har regnet som prosessenes opphør, ca år 1700. Jeg vil argumentere for at det kan være problematisk å ha år 1700 som grense ettersom jeg i denne oppgaven også har studert en trolldomsprosess fra 1732. I denne prosessen ble aldri trolldom framsatt som en anklage, derimot var signeri og kogleri hovedanklagene, men av trolldomsloven fra 1687 ble signeri regnet som brudd på denne loven og en trolldomsprosess er pr definisjon brudd på trolldomsloven. Dermed kan det argumenteres for trolldomsprosessene ikke ble avviklet rundt år 1700. Det var bare anklagens ordlyd som endret seg.

Geografisk har jeg avgrenset denne oppgaven til å omfatte Agder og Rogaland,

³ Den mest intense trolldomsforfølgelsen skjedde i Norge mellom 1620-1660.

dermed vil jeg studere de trolldomsforestillingene som er til stede på Sør-Vestlandet i denne perioden. Grunnen for den geografiske avgrensningen skyldes av praktiske årsaker tilgangen på kildematerialet ettersom jeg i to av prosessene for Agder har studert originalkildene som befinner seg på Statsarkivet i Kristiansand og at jeg har fått god hjelp av min veileder Terje Sødal ettersom han har forsket mye på trolldomsprosessene på Agder.

Foruten av praktiske hensyn har valget falt på Agder og Rogaland av det faktum at begge disse fylkene har brede kyststriper som gjorde at de fikk flere impulser utenifra. Dermed så er ikke trolldomsforestillingene som er til stede i disse sakene et resultat av at de var avsidesliggende bygder. De var i stor grad i kontakt med omverdenen og fikk impulser utenifra. Dette er tilfellet i fire av mine casestudier, men ikke i Sordalsprosessen ettersom de to kvinnene som var involvert i denne bodde i Råbyggelag som var det eneste fogderiet på Agder som ikke lå ved kysten. Dermed har nok ikke disse i like stor grad mottatt impulser fra omverdenen. Dette vil jeg studere nærmere i kapittel 7.

1.2 Kilder og metode

Metoden som vil benyttes i denne masteroppgaven er en kvalitativ analyse av fem ulike casestudier i tidsrommet 1650-1732 som jeg vil studere kronologisk. Disse fem studiene er trolldomsprosesser som fant sted i Agder og i Rogaland i dette tidsrommet. Jeg har forsøkt å få mest mulig spredning i tid på disse sakene, for at analysen skal kunne belyse de folkelige trolldomsforestillingene som er mest utbredt i dette tidsrommet. Selv om analysen er kvalitativ tror jeg likevel mine funn kan si noe generelt om trolldomstro og de folkelige forestillinger som var en del av menneskenes forestillingsverden, og som levde i overgangen mellom 1600- og 1700-tallet og hvordan disse forestillingene endret seg over tid.

De utvalgte casestudiene befinner seg som originalkilder i tingbøker, domsprotokoller, lensregnskaper og fogderegnskaper. I tillegg er hjemmesiden til norsk folkeminnesamling en god kilde for å studere trolldomsprosessene. Norsk Folkeminnesamling⁴ hadde et prosjekt om å telle opp og transkribere de norske trolldomsprosessene i trolldomsprosessenes tid fra 1500 til 1700, samt å samle dem i et arkiv. Initiativet til innsamlingen og avskriftene av disse dokumentene ble foretatt av ”Institutt for sammenlignende kulturforskning” i perioden 1927-1949. Resultatet av dette arbeidet har blitt digitalisert og samlet i en database under navnet ”Trolldom i Norge.” Denne samlingen består av et bredt spekter av rettsdokumenter, lensregnskaper, fogde- og stiftamtmannsregnskaper, domkapittelprotokoller og lignende.

⁴ Jeg bruker forkortelsen NFS heretter.

Avskriftssamlingen inneholder ca 650 av de hittil totalt kjente 900 trolldomssakene. NFS er unik i internasjonalt sammenheng, og de som har forsket på trolldomsprosessene i Norge de siste femti årene har i stor grad basert seg på dette materialet.⁵

På tross av at NFS har vært en uvurderlig kilde for meg i dette forskningsarbeidet har jeg også studert originalkildene da jeg arbeidet med trolldomsprosessen mot Anne Grete Dittlefsdatter som ikke befinner seg i NFS database. Jeg valgte også å studere originalkildene da jeg arbeidet med Sordalsprosessen ettersom jeg hadde arbeidet med denne prosessen tidligere i masterstudiet og hadde fotografert tingboken og domsprotokollen som omtalte denne prosessen. Før jeg i midlertidig kunne ta fatt på studien av disse to prosessene var det nødvendig å lære gotisk. Knut Johannessens bok *Den glemte skriften* har vært til uvurderlig hjelp for å kunne mestre gotisk. Dette var et tidkrevende arbeid, men der har også vært interessant og lærerikt.

For å kunne forklare de funnene jeg forventer å gjøre i mine casestudier, og for å sette min masteroppgave inn i en forskningskontekst, vil jeg ta i bruk teori. Jeg vil både benytte meg av historisk forskning og folkloristiske studier. Ettersom mine studier av trolldomsprosessene vil ha en mentalitetshistorisk vinkling, vil jeg studere Reinhart Kosellecks begrepsteori, Fernand Braudels teori om "den lange tidsalder" og Norbert Elias siviliseringsteori. Jeg vil både benytte meg av den internasjonale trolldomsforskeren Norman Cohns studier, den norske trolldomsforskeren Hans Eyvind Næss' undersøkelser og min veileder Terje Sødals lokalhistoriske forskningsarbeid på trolldomsprosessene på Agder. Jeg vil også inkludere Margit Løylands artikkel, "Tankar om trolldom i pietismens tid" og Mink Chans artikkel, "Trolldom som realitet eller overtro," da begge disse artiklene inneholder relevante utviklingstrekk for synet på trolldom på 1700-tallet. Jeg vil også studere de folkloristiske forskningsarbeidene til Bente Gullveig Alver og Ørnulf Hode, som begge drøfter de folkelige forestillinger som er var til stede under trolldomsprosessene.

I tillegg vil jeg studere to av de mest sentrale verkene innenfor den demonologiske litteraturen som ble utgitt i samtiden, nemlig *Heksehammeren* og Jean Bodins verk, *Demon-Mania*. Den demonologiske litteraturen ble hovedsakelig utgitt før min forskningsperiode, derfor vil jeg ikke drøfte disse inngående eller studere dem ut ifra den hensikt å analysere hvilken betydning de fikk for at trolldomsprosessene fant sted. Jeg vil begrense meg til å

⁵ NFS

<http://www.hf.uio.no/ikos/tjenester/kunnskap/samlinger/norsk-folkeminnesamling/trolldom/norske-trolldomsprosesser/> (Sist lest 13.04.15)

studere den demonologiske litteraturen for å se hvilke utslag dette gav i de forestillingene som var til stede i min forskningsperiode.

1.3 Begreper

I denne masteroppgaven vil jeg bruke en del begreper som er kjent innenfor trolldomsforskningen. Jeg vil derfor bruke dette avsnittet til å forklare sentrale begreper.⁶

Trolldom: En samlebetegnelse som rommer alle former for overnaturlige forbrytelser.⁷

Trolldomsprosess: Rettsprosess som følger av brudd på trolldomslovgivningen. Dette inkluderer også dem som hadde benyttet seg av trollfolks råd eller hadde samarbeidet med dem. I en slik definisjon er det kun trolldomsanklager som ble stevnet for retten som blir regnet som en trolldomsprosess og ikke beskyldninger om trolldom mellom privatpersoner. Dette er den definisjonen Sølvi Sogner har av ordet trolldomsprosess, og denne definisjonen har også fått bred oppslutning innenfor trolldomsforskningen.⁸

Trolldomsforestillinger: Dette er et av de begrepene jeg bruker mest i denne oppgaven, derfor er dette min egen definisjon: troen på at trolldom var noe reelt og en årsaksforklaring bak mystiske hendelser. Trolldom var et middel som kunne brukes for å påvirke overnaturlige krefter eller å oppnå noe bestemt. Disse forestillingene er eldgamle og per i dag kan ikke forskningen si noe om når disse forestillingene oppstod.

Den demonologiske lære: Beskriver hvordan djevelen og hans demoner økte sin makt på jorden ved å alliere seg med menneskene. Trolldom var selve beviset for at en slik allianse var blitt inngått. Denne læren ble allerede forfattet på 1200-tallet av den kjente teologen Thomas Aquinas, men den fikk først allmenn oppslutning blant kirka og myndighetene på 1500-tallet, da den blir tatt med inn i lovverket.⁹

Diabolisme: Når det inngås en pakt med Djevelen mot at mennesket blir gitt magiske evner som de bruker til onde formål. Eksempler på denne type trolldom er å forårsake død, sykdom, lage uvær eller kunne skape seg om til et dyr. Når djevelpakten inngås må mennesket fornekte Gud og sin kristne tro.¹⁰

⁶ I teorikapittelet drøfter jeg de tre begrepene trolldom, kogleri og signeri mer utførlig ettersom jeg ser disse i sammenheng med begrepshistorie.

⁷ Knutsen 2004: 594

⁸ Sødal 2010: 15

⁹ Næss 1984: 87.

¹⁰ Sødal 2008: 142

Maleficium: Dette er en form for skademagi eller sort magi, uten at djevelen er involvert. Det er mennesket som bruker sine medfødte evner til å forårsake skade, død eller sykdom på mennesker og dyr. På norsk kalles dette ofte forgjøring.¹¹

Signeri: En form for helbredelsesmagi eller hvit magi. Signeren bruker sine evner til å hjelpe andre mennesker og dyr ved å kunne helbrede og lege skader og sykdom. Signeren bruker gjerne bønneformularer når han/hun utfører sine tjenester. Disse bønnene har gjerne et kristent innhold.¹²

Mentalitet: Dette er et begrep som kan romme mye, men her vil jeg bruke det som i betydning av menneskenes forestillingsverden. Mink Chan knytter mentalitetsbegrepet opp til diskurs og definerer dette som en bestemt måte å tale om og forstå verden.¹³

1.4 Forskningssituasjon

En stor del av denne oppgaven vil omhandle de mentalitetsendringene som fant sted ved avvikling av trolldomsprosessene fra rundt 1690-tallet og fram til 1732. Mink Chan skrev i 2009 en masteroppgave med tittelen: *Trolldomskonflikter i opplysningstiden*. Chan har forsket på trolldomsprosessene på Nordhordland på 1700-tallet. I en artikkel i historikerbladet Heimen i 2010 presenterte han hovedpunktene i sin masteroppgave.

Det som er relevant for min oppgave er den mentaliteten Chan skildret hos menneskene på 1700-tallet. Han brukte begrepet verdensoppfatning og definerte dette som en bestemt måte å tale om og forstå verden på.¹⁴ I følge Chan fantes det både en magisk verdensoppfatning hvor trolldom og magi ble sett som noe reelt og et middel som kunne brukes til å oppnå noe bestemt. På motsatt side var det en vitenskapelig verdensoppfatning som avviste magi som noe reelt. Chan hevdet at disse to verdensoppfatningene eksisterte side om side med hverandre ved inngangen til 1700-tallet, og ofte kunne det oppstå konflikt mellom dem.¹⁵ For å kunne belyse de folkelige forestillingene i trolldomsprosessenes tid må jeg studere og forklare hva det betydde å ha et magisk verdensbilde.

Når det gjelder den folkloristiske forskningen så har både Bente Alver og Ørnulf Hodne bidratt mye ved sine studier på de folkelige forestillingene. Alver er folklorist og har forsket mye på trolldomsprosessene og de folkelige forestillingene knyttet til dette. Hun har gitt ut flere vitenskapelige verk og populærlitteratur. Hodne på sin side er folkeminnegransker

¹¹ Ibid

¹² Ibid: 142-143

¹³ Chan 2010: 52

¹⁴ Ibid

¹⁵ Ibid

og har gitt ut flere bøker om folkelige forestillinger, trolldom, myter og eventyr fra trolldomsprosessenes tid og fram til våre dager.

På det internasjonale trolldomsforskningsfeltet blir Norman Cohn fremdeles ansett for å være en autoritet. Cohn var professor i historie, og i flere år ledet han et internasjonalt prosjekt om forfølgelse og folkemord. Dette var bakgrunnen for at han valgte å skrive *Europas indre demoner*. I denne boka drøftet Cohn forestillingene og stereotypiene som førte til trolldomsprosessene. Hensikten bak denne forskningen var å finne svaret på hvorfor trolldomsprosessene oppstod, samtidig tok Cohn et oppgjør med mytene som har kretset rundt dette emnet. Han endte opp med å avvise en rekke tidligere hypoteser om opphavet til trolldomsprosessene i tidlig nytid, men han framsatte også nye påstander og konkluderte med at trolldomsprosessene oppstod fordi folketroa og kirkas tro gradvis smeltet sammen.¹⁶ I følge Cohn er det tale om en kontinuerlig trolldomstro som har eksistert siden antikken og fram trolldomsprosessenes tid.¹⁷

Innenfor den norske trolldomsforskningen er historikeren Hans Eyvind Næss sin doktoravhandling, *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600 tallet* fra 1982 fremdeles svært relevant. Næss var den første til å foreta en kvantitativ undersøkelse over hvor mange mennesker som ble involvert under de norske trolldomsprosessene. Han søkte primært å få en oversikt over antallet, samt å forklare hvorfor trolldomsprosessene oppstod. Næss forskningsarbeid banet vei for den seinere trolldomsforskning.

Terje Sødal har forsket på trolldomsprosessene på Agder og har gitt ut en bok og skrevet to artikler om sine undersøkelser. Ettersom han også er min veileder i denne masteroppgaven har hans forskning og kunnskaper vært svært nyttige for meg. Jeg har også tatt for meg kjedeprosessen fra 1650 som Sødal omtaler i boka *Til skræk og exempel*. Selv om mine studier av trolldomsprosessene i all hovedsak har vært lokalhistorisk, vil jeg likevel argumentere for at mine funn i disse prosessene kan være med på å si noe allment om de trolldomsforestillingene som var tilstede i denne perioden.

Innenfor den nyere internasjonale trolldomsforskningen hevder Jaqueline Van Gent at de siste tjue årene har trolldomsforskningen beveget seg vekk fra å kun studere selve trolldomsprosessene til å anerkjenne og utforske den magiske praksisen som var tilstede i Europa i tidlig nytid. Samtidig har også trolldomsforskningen i økende grad konsentrert seg om 1700-tallet. Et interessant skifte, i følge Van Gent, er at den nyeste trolldomsforskningen

¹⁶ Cohn 1997

¹⁷ Jeg vil presentere Cohns forskning mer utførlig i neste avsnitt.

også har akseptert trolldom som en del av den religiøse praksisen i tidlig nytid¹⁸ og ikke som en opposisjon til kristendommen. Den nyeste trolldomsforskningen har også vektlagt det kulturelle, sosiale og kjønnsmessige mangfoldet innenfor trolldomspraksisen. Dette har igjen ført til at framfor å studere trolldomsprosessene som et isolert fenomen har forskningen i økende grad sett dette i sammenheng med andre fagfelt som religions- og kulturhistorie.¹⁹

1.5 Trolldom, en gammel forestilling

Norman Cohns undersøkelser har vist at forestillingene om trolldom har eksistert siden antikkens dager og praktisering av trolldom var en del av deres religion. Det er først med kristendommens inntog at trolldom knyttes sammen med Djevelen og ses som noe ondt. Cohn understreker at denne demoniseringen av trolldom ble brukt som et ledd i prosessen med å kristne Europa. Dermed ble det også satt likhetstegn mellom den gamle hedenske religionen, trolldom og ondskap.²⁰

En av de eldste mytene Cohn drøftet i sitt forskningsarbeid var forestillingen om nattheksa. I romerske myter ble den kalt strinx. Dette var et skrikende vesen som fløy gjennom luften om natten. I enkelte myter var dette vesenet en fugl, mens i andre opptrådte strixen i skikkelsen av en kvinne. Hennes ærend kunne variere, men som oftest lette hun enten etter spedbarn å fortære eller så var hun på jakt etter en elsker.²¹ Disse beskrivelsene ligner på fortellinger om den senere hekse som fløy gjennom luften på sopelime på vei til sabbaten. Det fantes også andre myter om nattheksa hvor hun enkelte ganger ble identifisert med den romerske gudinnen Diana, andre ganger som magiens gudinne Hekate.²²

Et begrep som er verdt nærmere drøfting er den demonologiske lære. Under begrepsavsnittet²³ definerte jeg dette som hvordan Djevelen og hans demoner allierer seg med menneskene for å øke sin makt på jorda. Diabolisme er nært knyttet sammen med den demonologiske lære. I følge Næss ble den demonologiske lære forfattet av Thomas Aquinas allerede på 1200-tallet, men fikk først allmenn oppslutning på 1500-tallet, altså under trolldomsprosessene.²⁴

Norman Cohn hevdet at Aquinas var opptatt av spådomskunsten og mente at mennesker som hadde evnen til å kunne forutsi framtiden eller gjorde forsøk på dette, måtte ha blitt

¹⁸ Perioden 1500-1700

¹⁹ Van Gent 2011: 601-602

²⁰ Cohn 1997: 40-43

²¹ Ibid: 203-204.

²² Ibid: 210

²³ Se kapittel 1: 5

²⁴ Næss 1984:87

inspirert av demoner, og dermed måtte de ha inngått en pakt med denne demonen. Alle som påkalte demoner eller bad om hjelp til å oppnå noe som gikk ut over det naturlige, hadde i virkeligheten inngått en pakt. Aquinas mente det var irrelevant om demonen svarte på påkallelsen, paktens var uansett blitt inngått. Aquinas var ikke den første til å nevne en slik pakt, dette var allerede kjent i romertiden, men utover på 1300-1400-tallet fikk Aquinas' ideer en ny betydning da denne paktens ble forbundet med magisk praksis og hekse som utførte handlingen.²⁵ Dermed begynte den demonologiske lære for alvor å ta form.

Hans Eyvind Næss drøfter også folketroa i boka *Med bål og brann* som er en populærversjon av hans doktoravhandling. Han hevder i likhet med Cohn at trolldomstroa er noe som hadde eksistert lenge før trolldomsprosessene. I før-kristen tid fantes det også lover mot skademagi eller maleficium som er den betegnelsen jeg velger å bruke. Dette er altså ikke et nytt fenomen, derimot er den demonologiske lære det. Folk flest så ikke trolldom som et resultat av en djevelpakt, men derimot evner menneskene kunne besitte i seg selv, som enten kunne brukes til gode eller onde formål.²⁶

Den demonologiske lære fikk oppslutning blant eliten på 1500-tallet og demonologien ble tatt med videre etter reformasjonen, og sammen med mosaisk rett som bygget på Moseloven, ble disse grunnlaget for en innstramning av lovverket. I Moseloven står det svart på hvitt: ”En trollkvinne skal du ikke la leve.”²⁷ Den dansk-norske staten så det derfor som en plikt å straffe trollfolk.²⁸ Den første innskjerpingen kom med en streng og revidert trolldomslovgiving i 1584 for deler av Norge, men den ble gjort landsdekkende i 1593 hvor også signeri ble kriminalisert og skulle gis dødsstraff på lik linje med andre trolldomsforbrytelser. I 1617 ble denne loven revidert, og dødsstraffen for signeri ble gjort om til landsforsvisning, mens de som ble dømt for å ha bedrevet maleficium eller diabolisme, skulle fremdeles dømmes til døden.²⁹

Ellen Janette Alm drøfter statens rolle i trolldomsprosessene i sin masteroppgave fra 2000. Alm understreker reformasjonens betydning, for det er etter denne at det kan spores store endringer i trolldomslovgivningen for Danmark-Norge. Alm påpeker at det riktignok var ytterst få som ble dømt til døden for å ha kun bedrevet signeri, og folk flest så nok heller ikke på dette som riktig trolldom. Derimot kunne signeri være en begynnelse på en trolldomsprosess som endte med at vedkommende ble dømt til døden for maleficium eller

²⁵ Ibid: 144-146

²⁶ Ibid: 86-87

²⁷ 2. Mosebok 22, 18

²⁸ Næss 1884: 103

²⁹ Ersland og Sandvik 2007: 232-234

diabolisme. Alm påpeker at diabolismeprosesser kom gjerne fra øvrigheten ettersom folk ofte ikke satte trolldom i forbindelse med noen djevelpakt. Alm konkluderer også med at trolldomsprosessene var et resultat av et press fra statens side.³⁰

³⁰ Alm: 2000: 110, 147-148 og 150-151

Kapittel 2: Det teoretiske rammeverket

2.1 Mentalitetshistorie

Hva er egentlig mentalitetshistorie? Selve begrepet mentalitet rommer flere definisjoner. Det kan defineres som tankesettet vårt, de kollektive forestillingene og de automatiske antagelsene vi mennesker gjør. Det omfavner også begrepsmønstret vårt og en bevissthet om hva som er mulig å tenke og forestille seg. Mentalitetshistorie kan kanskje forklares som sinnets historie framfor ideenes historie.³¹

Mentalitetshistorie er på mange måter et nytt fagfelt i historieforskningen, men røttene kan spores tilbake til etableringen av Annales-skolen i 1929. Denne retningen begynte som en liten gruppering innenfor historieforskningen i Frankrike og var en reaksjon på den tradisjonelle historieformidlingen som hovedsakelig fokuserte på den politiske historien. Annales-skolen konsentrerte seg i stedet om økonomiske og sosiale strukturanalyser. Utover på 1950-tallet begynte retningen i økende grad å interessere seg for mentalitet. Målet var å studere den kollektive mentaliteten og se denne i sammenheng med sosiale og materielle forhold. Dette mente Annales-historikerne utgjorde strukturer som endret seg svært langsomt, den såkalte ”la longue durée”³²

Innenfor Annales-skolen er det særlig historikeren Fernand Braudels forskning jeg vil bruke som et teoretisk grunnlag for denne oppgaven. Braudel kjempet i likhet med Annales-skolen for at historiefaget skulle være noe mer enn formidling av politisk historie. Hans største bidrag til historieforskningen er utvilsomt verket *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip 2* hvor Braudel i virkeligheten presenterte en totalitetshistorie.

I 1970-årene var sosialhistorie i vinden. Både den marxistiske historieformidlingen og bindestrekshistoriene fikk et økende fokus. Denne tendensen fortsatte helt fram til 1990-tallet da sosialhistorien fikk en kulturell vending som gjorde at historien søkte innover med en vektlegging på kultur i betydning mentalitet og forestillinger.³³ Innenfor den nyere kulturhistorien skjedde det også en språklig vending hvor språkets betydning ble løftet fram i lyset. Språket ble nå ansett som selve grunnlaget for hvordan meningsinnholdet og betydningene oppstod. Selv om denne vendingen var ny i historiefaget har den lange historiske røtter gjennom språkforskere tilbake på 1800- og begynnelsen av 1900-tallet. Den språklige vendingen har blitt mye drøftet og det er ulike syn på hva den har ført med seg.

³¹ Clark 1999: 12

³² Kaldal 2002: 32

³³ Slettan 1996:79-81

Noen historikere vil hevde at det ikke finnes noe virkelighet utenfor språket, mens andre understreker at kunnskap bare kan bli til gjennom språket, altså en språklig epistemologi.³⁴

På bakgrunn av den nye vinklingen i historieforskningen, har jeg valgt å inkludere historikeren Reinhart Kosellecks teorier om begrepshistorie, dette fordi jeg ønsker å diskutere den nyeste forskningen innenfor mentalitetshistorie, samt å plassere min forskning på trolldomsprosessene innenfor denne konteksten. Underveis i denne studien har jeg oppdaget hvilken stor betydning språket har for et samfunn som helhet, men særlig for de menneskene som styrer dette samfunnet, da språket blir et redskap for de forestillingene de ønsker å formidle. Språket og de begrepene vi bruker, kan dermed fortelle mye om et samfunn og hvordan det endrer seg over tid. I det tidsspennet mine casestudier befinner seg, fra 1650 til 1732, endret begrepene knyttet til trolldommen seg. Selve begrepet trolldom forsvant og ble erstattet av begreper som kogleri, taskenspillerkunst og innbilningskunster.³⁵ For meg ble denne oppdagelsen av så stor betydning at for å kunne bedre forstå den og diskutere den mer utførlig, ble det nødvendig å trekke inn begrepsteori.

I tillegg til Braudel og Koselleck, vil Norbert Elias forskningsarbeid på siviliseringsprosessen også inkluderes i denne masteroppgaven. For der Annales-skolen understreket det kontinuitetsbærende i historien, fokuserte Elias i større grad på de endringsdrivende kreftene. Hans forskning på siviliseringsprosessen er nettopp en slik endringsdrivende faktor som kan være med på å gi min trolldomsforskning en mentalitetshistorisk vinkling som kan forklare de mentalitetsendringene som faktisk skjedde i overgangen 1600-1700-tallet.

Ved å ha en mentalitetshistorisk vinkling på min masteroppgave kan trolldomsforskningen tilføres noe nytt samtidig som denne masteroppgave kan settes inn i en samtidskontekst etter den språklige og kulturelle vendingen innenfor historieforskningen. Jeg vil hevde at trolldomsprosessene vil kunne bringe med seg ny kunnskap innenfor dette feltet. I tillegg vil dette gi den norske trolldomsforskningen et bredere internasjonalt blikk i og med at de norske trolldomsprosessene var en del av de internasjonale trolldomsprosessene og et ledd i menneskehetens mentalitetshistorie.

³⁴ Kaldal 2002: 37-39

³⁵ Ettersom dette er en kvalitativ analyse, kan jeg ikke utelukke at begrepet trolldom forekommer i andre saker. Men det er likevel påfallende hvordan dette ordet gradvis ble erstattet gjennom mitt kildemateriale.

2.2 Reinhart Koselleck og begrepshistorie

Den tyske historikeren Reinhart Koselleck (1923- 2006) er regnet blant de fremste tenkerne på 1900-tallet. Han har arbeidet innen en rekke historiske fagfelt, deriblant epistemologi, lingvistikk, retts og statshistorie og ikke minst begrepshistorie. Mest kjent ble han gjennom sitt samarbeid med Werner Conze og Otto Brunner som resulterte i oppslagsverket *Geschichtliche Grundbegriffe* som er en historisk ordbok over det tyske sosiopolitiske språket. Dette arbeidet sammen med senere utgivelser har blitt en hjørnestein i fagfeltet begrepshistorie.³⁶

I følge Niels Åkerstrøm Andersen er Reinhart Kosellecks begrepshistorie det som kanskje klarest representerer den språklige vendingen innenfor historievitenskapen. Koselleck utviklet sin teori om begrepshistorie på 1950-tallet, og siden da har hans teorier blitt en sentral del i studiet av modernitetens gjennombrudd, samt en integrert del av historievitenskapen. Begrepshistorie oppstod fordi det fantes en rekke problemer og grenser innenfor den tradisjonelle sosialhistorien, men Koselleck hevdet aldri at begrepshistorie var en ny radikal kursendring innenfor historievitenskapen. Likevel var det først fra slutten av 1990-tallet at begrepshistorisk tenkning for alvor har vunnet innpass, særlig blant de skandinaviske historikerne.³⁷

Hvordan kan begrepshistorien defineres? Begrepshistorie bygger på tanken om at begreper er nødvendige for at et samfunn skal kunne eksistere. Koselleck hevdet at uten begrepene vil det ikke være noe samfunn og ingen områder hvor de politiske hendelsene kan finne sted. Dette betyr likevel ikke at alt kan reduseres til begreper, begrepshistorien må inkludere det språklige på lik linje med selve sosialhistorien.³⁸

Koselleck skilte mellom ord og begreper. Forskjellen hevdet han er at alle begreper kan assosieres med ord, men ikke alle ord har en politisk og samfunnsmessig betydning. På den måten handler ikke begrepshistorien om ord, men nettopp begreper og konsepter som kan ha mange betydninger og på den måten vil de alltid være tvetydige. I følge Koselleck er det nettopp denne tvetydigheten som gjør at begrepene må tolkes, og dermed kan de fortelle oss noe om framtiden. Om vi kunne definert alle begrepene uten at det hersket noen uenighet rundt dette, ville det ikke ha vært noe rom for politikk, og dermed ingen historie. Koselleck brukte begrepet likhet som eksempel. Om alle var enig i hva dette betydde, ville det ikke ha

³⁶ Wikipedia, artikkel om Reinhart Koselleck.

http://en.wikipedia.org/wiki/Reinhart_Koselleck. (Sist lest 10.03.15)

(Ettersom jeg kun har innhentet fakta om Koselleck som person har jeg valgt å bruke Wikipedia, da jeg ikke har funnet andre kilder på dette.)

³⁷ Andersen 2003: 33

³⁸ Ibid 2003: 33-34

funnet sted en fransk revolusjon, men det tvetydige begrepet åpnet for at en revolusjon kunne finne sted, nettopp fordi menneskene som kjempet kampen ønsket en klarere definisjon av begrepet likhet.³⁹

I boka *The Practice of Conceptual History* diskuterte Koselleck betydningen av språket og våre begreper. I forordet til boka hevder Hayden White at Koselleck viser en kritisk historisk bevissthet når han pekte på gapet mellom de historiske hendelsene og det språket som brukes for å beskrive disse hendelsene. White hevder at det er en historikers ansvar å skape et språk som kan representere den historiske virkeligheten til den verden han selv er en del av, og han påpeker at Kosellecks forskning føyer seg inn i det forskningsarbeidet som er gjort av Barthes, Foucault og Derrida. Disse er alle tydelige på at historiografi er mer en diskurs enn en fagdisiplin.⁴⁰

Koselleck diskuterte begrepshistoriens betydning i denne boka og han hevdet at selv om vi bruker de samme ordene og begrepene i dag som på 1700-tallet, så har allikevel det sosiopolitiske språket endret betydning. Når utviklingen skjer raskere slik den har gjort siden 1700-tallet, endrer meningen i de gamle begrepene seg og derfor også den politiske og samfunnsmessige erfaringen. De tidligere meningsbegrepene må forstås med historisk metode og ”oversettes” slik at disse begrepene får mening i vår tid.⁴¹ Etter hvert som historien beveger seg framover, blir de historiske periodene kortere. Koselleck brukte reformasjonen og renessansen som eksempler og påpekte at det kan være en illusjon at disse periodene er mye kortere enn de tidligere periodene, likevel hevdet han at det er mye som tyder på at etter hvert som historien går framover og våre erfaringer blir flere, endrer dette tempoet for historiens utvikling som gjør at tiden faktisk går fortere og periodene blir kortere. Denne endrede tidsoppfatning mener han tilhører vår oppfatning av begrepet modernitet.⁴²

Det er perioden 1750-1850 Koselleck vektla størst betydning. Han hevdet at i dette tidsrommet ble den gamle tidsoppfatningen endret. I løpet av dette århundret forandret historien seg fra å være noe statisk og repeterende til å være en historie som gikk framover. Det er denne endringen i menneskenes bevissthet Koselleck mener skjer ved inngangen til moderniteten og selve forandringen kan spores i at ideene blir gjort til ord og begreper som: framskritt, utvikling og historie. Verken ideene eller begrepene var nye, men de ble likevel gitt en ny mening for menneskene som levde ved inngangen til moderniteten.⁴³

³⁹ Ibid 2003: 36-37

⁴⁰ White Hayden 2002: 13-14 (forord til: *The Practise of Conceptual History*)

⁴¹ Koselleck 2002: 4-5

⁴² Ibid 2002: 164

⁴³ Ibid 2002: 5-6

Mine studier innenfor trolldomsforskningen gir meg belegg for å hevde at inngangen til moderniteten på dette feltet skjedde rundt år 1700, altså noen tiår før Koselleck mente at dette skjedde. Jeg vil argumentere for denne påstanden fordi de største mentalitetsendringene hos øvrigheten nettopp skjedde i dette tidsrommet. For i det et mer rasjonelt verdensbilde tok form, var ikke lengre historien statisk og repeterende. Et rasjonelt verdensbilde vil vektlegge utvikling og framskritt. Utover 1700-tallet tok øvrigheten tydelig avstand fra det magiske verdensbilde og henviste til dette som overtro som ikke lengre fantes ute blant mer opplyste folk. Dette viser oss at deres tidsoppfatning hadde endret seg til å bli lineær.

Niels Andersen siterer Koselleck i sin bok, og jeg vil gjøre det samme:

”Concepts no longer merely serve to define given state of affairs, they reach into the future. Increasingly concepts of the future were created, positions that were to be won had to be first linguistically formulated before it was possible to even enter and permanently occupy them”⁴⁴

Dette sitatet understreker hvilken enorm betydning begreper og språk har. For at noe skal bli mulig i framtiden må det først bli beskrevet med språk og begreper i nåtiden. Dermed vil alltid begrepene eksistere før selve hendelsen. Om jeg skal anvende Kosellecks begrepsteorier innenfor trolldomsforskningen blir det først nødvendig å definere tre av de mest sentrale begrepene jeg har støtt på i denne studien, nemlig begrepene trolldom, kogleri og signeri. Jeg har brukt *Historisk ordbog 1700-1950* for å forklare begreper som ble brukt i denne perioden og for å få en så presis betydning som mulig.

Begrepet trolldom har en svært lang definisjon. Jeg vil derfor trekke ut det mest relevante i definisjonen: ”Overnaturlig evne, kraft, kunst, virksomhet som er særegen for å trolle. Personer som har bundet seg til Djevelen eller andre onde ånder og dermed fått visse overnaturlige evner. Eller: om utnyttelse av overnaturlige krefter, noe (religiøst) hellig til en viss hemmelig, magisk virksomhet”⁴⁵

Begrepet kogleri defineres som: ”Taskenspillerkunst, trolldomskunst og hekserier.” Ordboka forklarer også hvordan begrepet konkret ble brukt: ”Hva som er frembrakt eller fremtryllet ved slike kunster: blendeverk og gjøglebilder”⁴⁶

Sagt med andre ord så kan begrepet kogleri defineres som: illusjoner om trolldom. Dermed kan vi se at begrepet kogleri er svært tvetydig, slik Koselleck hevdet er tilfelle med

⁴⁴ Sitat hentet fra Andersen 2003: 34

⁴⁵ Historisk ordbok 1700-1950 <http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=trolldom>. (Sist lest 16.03.15)

⁴⁶ Ibid <http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=kogleri> (Sist lest 16.03.15)

alle begreper. For på den ene siden betyr begrepet kogleri trolldom, men det betyr også taskenspillerkunst, blendeverk og gjøglebilder.

Begrepet ”signeri” gir lite treff, jeg må derfor endre mitt søkeord til ”signe.” Dette begrepet gir flere treff og forklares blant annet med prestens signing og mange referanser knyttet til den kristne religion. Den definisjonen som er relevant for denne studien er: ”Å fremsi magiske formularer, (å slå kors eller andre magiske tegn) over levende vesener eller en ting i den hensikt å helbrede eller beskytte.”⁴⁷

Det at begrepet ”signe” er sterkt knyttet opp mot den kristne religion, gjør det mer interessant ettersom jeg ved å studere de ulike trolldomsprosessene har oppdaget at en signeribønn ofte hadde et kristent innhold. Dette vil jeg komme mer tilbake til da jeg omtaler signeri i casestudiene.

Jeg vil anvende Kosellecks begrepsteori ved å studere begrepene ”trolldom,” ”kogleri” og ”signe” i de ulike casestudiene jeg har valgt i denne masteroppgaven. Alle disse begrepene rommer en viss form for tvetydighet, men denne tvetydigheten er sterkest i begrepet kogleri. Jeg ønsker å undersøke hvilken betydning denne tvetydigheten i begrepenes definisjon hadde for 1600- og 1700-talls mennesker og hvilken betydning disse begrepene fikk for trolldomsprosessene.

Ettersom jeg i denne studien skal undersøke om de folkelige trolldomsforestillingene lot seg påvirke av øvrighetens trolldomsforestillinger i perioden 1650-1732, blir det nødvendig å studere embetsmennenes forestillinger. I den hensikt blir det relevant å trekke inn Norbert Elias’ teori om siviliseringsprosessen, da jeg mener denne teorien vil være en god forklaringsmodell for den mentalitetsendringen embetsmennene gjennomgikk ved inngangen til 1700 tallet.

2.3 Norbert Elias og siviliseringsprosessen

Mentalitetshistorie hører inn under et av de store temaene i historiefaget, nemlig kontinuitet og endring. Både Annales-skolen og Norbert Elias’ forskning på disse temaene kan brukes til å forklare kontinuitet og brudd i menneskehetens mentalitetshistorie. Elias’ teorier understreker hva som er det endringsdrivende i historien, det faktum at det har foregått en sivilisering som gjør at våre mentale forestillinger er annerledes enn forestillingene menneskene hadde fra tidligere tider. Men siviliseringsprosessen i seg selv vitner om en

⁴⁷ Ibid <http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=signe> (Sist lest 16.03.15)

kontinuitet som strekker seg over flere århundre og aldri riktig tar slutt, likevel er den en endringsdrivende faktor i historien som er med på å markere et brudd med fortiden.

I 1939 gav sosiologen Norbert Elias (1897-1990) ut sitt hovedverk, nemlig *Über den prozess der Zivilisation*. Boka vakte lite oppsikt i sin samtid. Det var først da den ble oversatt til engelsk tretti år seinere at hans teorier ble anerkjent. Bokas hovedtema er siviliseringsprosessen og hvordan denne prosessen foregikk. Dette er et tema som har hatt stor innvirkning på den mentalitetshistoriske forskningen ettersom Elias fokuserte mer på de endringene som faktisk skjedde i motsetning til Annales-skolen som fokuserte mer på hvorfor eller hvordan tiden stod stille. Elias hevdet at prosessen har ingen egentlig begynnelse og heller ingen slutt. Derfor er det vanskelig å studere den som et enkelt fenomen, fordi den foregår i etapper, og det hele skjer langsomt og gradvis. Begrepene sivilisert og usivilisert blir kanskje også for kontrastfullt, for alt er stadier på vei mot å bli sivilisert. Elias påpekte at framtidens mennesker kan være annerledes enn oss, nettopp fordi siviliseringsprosessen har kommet lengre. På samme måte må vi forsøke å forstå at menneskene som levde i middelalderen oppførte seg annerledes enn vi gjør i dag, nettopp fordi disse menneskene var et produkt av sin samtid.⁴⁸

Elias mente at det var på 1500-tallet de største mentalitetsendringene skjedde blant den sekulære overklassen i Vest-Europa. Han beskrev datidens mennesker som noen som stod ovenfor en bro. Middelalderens føydale samfunn stod for fall, samtidig som det moderne samfunn enda ikke hadde tatt riktig form. Det var tiden mellom det gamle riddersamfunnet og det nye aristokratiet som kom med eneveldet, dermed ble det rom for borgerskapet som vokste fram som en intellektuell klasse. Kodeksen for rett oppførsel var i forandring, men det var en forandring som gikk langsomt. Folks mentalitet begynte gradvis å endre seg.⁴⁹

Etter å ha forklart hva siviliseringsprosess er, drøftet Elias hvorfor den fant sted. I følge Elias må vi søke svaret hos den sekulære overklassen i vest. Ved overgangen til det vi regner som tidlig moderne tid, tok et nytt samfunn form. I denne prosessen fikk kongen mer makt og knyttet adelsmennene tettere til seg. Det nye aristokratiet var i mer direkte kontakt med kongen enn hva ridderklassen i den føydale samfunnsstrukturen hadde vært. Fra å være sine egne frie godsherrer, begynte adelsmennene i stedet å leve ved hoffet og tjene kongen direkte. Ved hoffet ble det fulgt en bestemt etikette hvor kampen om kongens gunst var stor. Aristokratiet ble derfor tvunget til å kontrollere sine egne impulser.⁵⁰

⁴⁸Elias 2000: 51-52 og 73

⁴⁹Ibid 2002: 61-63 og 71

⁵⁰Ibid 2000: 182

Denne teorien vil gi en interessant innfallsvinkel for denne masteroppgaven ettersom jeg både skal undersøke de folkelige forestillingene i tidsrommet 1650-1732, samt å studere de endringene som fant sted i denne perioden. Ved å anvende Elias teori kan jeg forklare hvorfor trolldomsprosessene tok slutt, samtidig som det også kan være med på å belyse hvorfor trolldomsprosessene oppstod. Elias hevdet at de største mentalitetsendringene skjedde blant overklassen på 1500-tallet. Dette er et tidsrom som befinner seg før min forskningsperiode, derfor vil jeg ikke vektlegge denne delen i like stor grad. Likevel ser jeg det som relevant og kort drøfte dette og se om Elias teori kan gi en god forklaring på hvorfor trolldomsprosessene fant sted.

Om jeg skal bruke Elias' teori som en forklaringsmodell vil jeg påstå at trolldomsprosessene var øvrighetens forsøk på å sivilisere allmuen. I Danmark-Norge fant trolldomsprosessene sted da ortodoksien i den kristne religionen var på sitt sterkeste og etter en innskjerping av trolldomslovgiving fra 1584/1593⁵¹. Ellen Janette Alm har forsket på statens rolle i de norske trolldomsprosessene på 1500- og 1600-tallet i sin masteroppgave fra 2000. Hun konkluderte oppgaven med at staten har vært en aktiv pådriver for trolldomsprosessene og at ettersom trolldomsprosessene skjedde i en periode hvor statsapparatet ble modernisert, så må også trolldomsprosessene ha vært et forsøk på å sivilisere allmuen.⁵² Alms undersøkelser og konklusjon er nyttig for min forskning fordi de sier noe om hvilken makt staten hadde. Den samme makten mener jeg kan overføres til trolldomsforestillingene. Det min hypotese at det var myndighetene som i sterkest grad preget trolldomsforestillingene i samtiden, noe som kan underbygges av de mange prosessene hvor diabolisme var et av anklagepunktene.

Mest relevant for min oppgave blir å undersøke på hvilken måte Elias' teorier kan anvendes i min forskningsperiode og om siviliseringsprosessen som da kanskje startet med en innskjerping av lovverket, egentlig bare fortsatte som en kontinuerlig prosess utover 1600-tallet og gradvis førte myndighetene inn i vitenskapens tidsalder hvor trolldom ikke lengre var reelt. I så fall vil siviliseringsprosessen kunne brukes som en forklaringsmodell om hvorfor myndighetene endret sine trolldomsforestillinger, og da vil siviliseringsprosessen være noe som er endringsdrivende i historien.

Likevel vil ikke Elias' siviliseringsteori være en tilstrekkelig forklaringsmodell i denne oppgaven fordi jeg skal studere de folkelige forestillingene og undersøke om disse endret karakter i tidsrommet 1650-1732. Ettersom jeg studerer en trolldomsprosess fra 1732 i

⁵¹ Se kapittel 1:9 for en utfyllende forklaring av trolldomsloven.

⁵² Alm 2000: 188-189

mitt materiale, kan jeg vise at de folkelige forestillingene ikke endret seg like raskt som embetsmennenes forestillinger. Det vil derfor også være nødvendig med en annen teoretisk vinkling som kan forklare hvorfor de folkelige forestillingene endret seg så langsomt. Derfor vil jeg også benytte meg av Fernand Braudels teorier om at menneskenes forestillinger og mentalitet er noe av de mest kontinuitetsbærende gjennom historien.

2.4 Fernand Braudel og "den lange tid"

Annales-skolen gikk fra å være en liten retning innenfor historieforskningen til å bli en av de mest dominerende retningene, mye av dette skyldtes Fernand Braudels (1902-1985) teorier som fokuserte på de økonomiske og geografiske strukturene. I 1949 gav Braudel ut verket *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip 2* som kom ut i to volum. Verket tar for seg livet rundt Middelhavet i Filip 2 regjeringstid som også er da middelhavssivilisasjonen begynte å miste sin ledende posisjon. Dette verket har blitt en milepæl innenfor mentalitetshistorie ettersom Braudel framfor å fokusere på kriger, diplomati og politiske maktkamper isteden vektla det geografiske miljøet og de økonomiske strukturene som bakgrunnsteppe for sosialhistorien. Verket er også et forsøk på å skrive totalitetshistorie ettersom Braudel bandt historien sammen med både antropologi, sosiologi, geografi, psykologi og språk for å kunne forklare menneskets mentalitet og forestillinger.⁵³

I forordet til verket skrev Braudel at hensikten med denne boka var å studere de ulike historiske nivåene. Dette kunne gjøres ved å dele historien inn i ulike tider: geografisk tid, samfunnets tid og individets tid. Braudel forklarte denne tredelingen nærmere ved å hevde at disse representerte ulike nivåer. På det første nivået er det menneskes rolle i det geografiske miljøet som står i fokus. Denne historien endrer seg svært langsomt og vil repetere seg selv i det uendelige. Dette er de lange linjene i historien som representerer en kontinuitet i form av menneskenes mentalitet og forestillinger som videreføres fra generasjon til generasjon. Det andre nivået er sosialhistorien. Dette er historien om samfunn og ulike økonomiske strukturer. Historien endrer seg raskere på dette nivået, men den kan likevel strekke seg over flere århundre. Det siste nivået av historien tilhører begivenhetenes og individets historie. Det er denne historien som endrer seg raskest hvor endringene kan oppleves i løpet av en generasjon. Det er denne politiske historien som har tradisjonelt har blitt formidlet, men som Braudel vektla i mindre grad⁵⁴

⁵³ Braudel 1975

⁵⁴ Ibid: 20-21

Mest sentralt for min masteroppgave er Braudels teorier om mentalitet og årsakene til at mentalitetsendringer skjer så langsomt. I boken *A History of Civilization* drøftet Braudel sivilisasjonenes kontinuitet og forvandling gjennom verdenshistorien med fokus på de psykologiske strukturene bak disse sivilisasjonene. Braudel hevdet at den beste måten å studere de lange linjene i historien er ved å studere sivilisasjoner. En sivilisasjon defineres verken ut i fra de sosiale forholdene, de politiske hendelsene eller det økonomiske systemet, fordi dette er noe som kan endre seg over tid og sivilisasjonen vil likevel overleve. Det som definerer en sivilisasjon er det menneskene fører med seg videre fra generasjon til generasjon på tross av forandringene som finner sted i deres samtid, og dette mener Braudel er en kollektiv mentalitet.⁵⁵

Braudel hevdet at i alle tidsepoker har det eksistert en kollektiv mentalitet som har dominert hele samfunnet. Denne kollektive mentaliteten har formet samfunnets holdninger, veiledet dets valg, styrt dets fordommer og handlinger. Braudel mente at denne kollektive mentaliteten ikke skyldes historiske eller sosiale forhold, men at den har sitt opphav i en fjern fortid, fra eldgamle trossystemer, frykt og nervøsitet som samtidens mennesker ubevisst holder fast ved. På tross av at menneskene ikke lengre husker dens opphav fører de denne mentaliteten videre fra generasjon til generasjon. I følge Braudel blir et samfunns reaksjoner og avgjørelser på situasjoner og hendelser i samtiden ikke en logisk reaksjon eller en handling styrt ut av egen interesse, men snarere er samfunnets handlinger styrt ut ifra denne ubevisste kollektive bevisstheten. Denne mentaliteten eller disse psykologiske strukturene er de som overlever tiden og endrer seg svært lite og langsomt.⁵⁶

Religion ble trukket fram som et eksempel av Braudel på en struktur som endrer seg langsomt. Selv om mange i vesten vil påpeke at kristendommen ikke lengre styrer våre liv, fordi rasjonalismen har skapt et gap mellom religion og kultur, hevdet Braudel at det er mer riktig å understreke sameksistensen mellom religion og vitenskap, for på tross av de tilsynelatende mange forskjellene har de alltid vært nært knyttet. Den kristne religionen gjennomsyrrer faktisk vår vestlige kultur, den har formet våre etiske regler, våre holdninger til livet og døden, synet på arbeid og ikke minst kjønnsrollene.⁵⁷

Braudels teori om at det er en ubevisst kollektiv mentalitet som i virkeligheten styrer våre handlinger, kan være en god forklaringsmodell på hvorfor mentalitetsendringen skjedde så langsomt hos allmuen og hvorfor de holdt fast ved sine trolldomsforestillinger og det magiske

⁵⁵ Braudel 1994: 34-35

⁵⁶ Ibid 1994: 22

⁵⁷ Ibid 1994: 22-23

verdensbildet. Men den blir problematisk når vi vet at denne mentalitetsendringen skjedde i et mye raskere tempo hos øvrigheten. Danmark-Norge var et samfunn og hadde en felles kultur. Burde de ikke da ha delt en felles kollektiv mentalitet som de ubevisst styrtes etter? Eller vil det alltid være slik at noen bryter ut av denne raskere enn andre?

Som teori for min forskning vil jeg derfor bruke både Kosellecks begrepsteori for å kunne studere begrepene som benyttes i min tidsepoke og for å sette dette i sammenheng med den nyeste mentalitetshistoriske forskningen. I tillegg vil jeg bruke Norbert Elias' siviliseringsteori, for med denne å kunne forklare den mentalitetsendringen som skjedde særlig hos øvrigheten. For å utfylle Elias blir det også nødvendig å ta i bruk Braudels teori om den ubevisste kollektive mentalitet som årsak til at endringene foregikk så langsomt hos allmuen. Jeg vil undersøke om disse teoriene er gode forklaringsmodeller i forhold til mine funn innenfor forskningen på trolldomsforestillinger i tidsrommet 1650-1732.

Kapittel 3: Det magiske verdensbilde

I dette kapittelet vil jeg presentere det magiske verdensbilde som eksisterte under trolldomsprosessenes tid. Jeg vil særlig vektlegge forskningsarbeidet til Bente Alver og Ørnulf Hodne. Alver er en dansk folklorist som har viet de folkelige forestillingene inngående studier. I boka *Mellom mennesker og magter* fra 2008 har Alver belyst de folkelige forestillingene omkring trolldom i de norske trolldomsprosessene. Hun sammenligner dem så med myndighetenes syn på den rette lære og hevder at ulikhetene mellom disse forestillingene skapte en maktkamp som er viktig for å kunne forstå trolldomsprosessene.⁵⁸

Ørnulf Hodne er i likhet med Alver folklorist og har utgitt en rekke bøker. Hans formål er å opplyse og formidle tradisjoner som har gått tapt å gjøre dette til folkelig lesning. Hodne er også statsstipendiat ved Universitetet i Oslo og har derfor tilgang på et omfattende kildemateriale.⁵⁹ I dette kapittelet vil jeg bruke Hodnes forskning på å belyse den folketroa som var utbredt under trolldomsprosessenes tid, dette for å bedre kunne forstå mentaliteten til menneskene som levde på 1600- og 1700-tallet. Ettersom både Alver og Hodne er folklorister vil de ha en annen innfallsvinkel til forskningen enn de tradisjonelle historikere.

3.1 De folkelige forestillingene

Troen på trolldom er eldgammel. I følge trolldomsforskeren Hans Eyvind Næss kan troen på at mennesker kan ta i bruk magi for å volde skader på andre, spores like langt tilbake som vi har kilder for menneskenes liv. I de tidligste bevarte lovgivningene fra Europa finnes det lover mot skademagi, og det finnes eksempler på at dødsstraff har blitt gitt ved utøvelse av skademagien. Det lå dermed en dyp forankret folketro på trolldommens realitet i Europa lenge før trolldomsprosessenes tid og lenge før kristendommen gjorde sitt inntog.⁶⁰

Ørnulf Hodne diskuterer folketroas betydning i sin bok *Norsk folketro* fra 1999. Hodne definerer folketro på følgende måte:

”Folketro er en rekke gamle forestillinger om naturmystiske vetter og overnaturlige krefter som levde side om side med den offisielle religionen, og lånte, brukte og omtolket elementer fra den, men bare sjelden erstattet den helt.”⁶¹

Folketro er altså noe komplekst og mangfoldig. Den var til stede i folks hverdagsliv på linje med den kristne religionen, og for folk flest blandet disse seg sammen. Folketroa var

⁵⁸ Alver 2008

⁵⁹ Hodne 1999

⁵⁸ Næss 1984: 86-87. Se også kapittel 1: 9

⁵⁹ Hodne 1999: 11

også selektiv, for ettersom den rommet så mangt var det ingen som trodde på alt. De fleste menneskene som levde på 1600-tallet og ved inngangen til 1700-tallet, trodde at det både var gode og onde makter som omgav dem. Det var derfor viktig å respektere dem, så de ikke hevnnet seg på menneskene. Disse usynlige maktene kjempet om herredømmet i menneskenes verden og hadde innflytelse på de enkelte individenes skjebne.⁶²

Før jeg tar fatt på de konkrete folkelige forestillingene er det nødvendig å sette seg inn i tankeuniverset til 1600-talls mennesker. Jeg har i innledningskapittelet allerede drøftet Chans begrep verdensoppfatning.⁶³ I og med at de fleste menneskene på 1600-tallet hadde en magisk verdensoppfatning, blir dette en viktig begrep. I dette kapittelavsnittet vil jeg også drøfte begrepene mentalitet og verdensbilde. Disse begrepene rommer ulike betydninger som må avklares, samtidig som de gir oss en nødvendig bakgrunnskunnskap for å forstå de folkelige forestillingene.

Alver drøfter begrepet verdensbilde i sin bok: *Mellom mennesker og magter*. De aller fleste som levde på 1600-tallet og tidligere hadde et magisk verdensbilde. Menneskene som levde den gang, tenkte seg at det eksisterte en slags kraft som kunne ta bolig i ting eller levende vesener. Denne kraften kunne også tas i bruk av enkelte mennesker i visse situasjoner og til å utføre bestemte handlinger. Kraften kunne brukes til gode eller onde formål. Menneskene som hadde dette magiske verdensbildet, forsøkte å tolke hendelser og finne en mening bak dem. De trodde ikke på tilfeldigheter. Det fantes alltid en årsak bak det de så som uforklarlig. Dette verdensbildet innebefattet en sterk tro på Gud, men også på trolldom, Djevelen og overnaturlige vesener.⁶⁴

To begreper som er vesentlig å forklare før jeg går inn på selve trolldommen er *hug* og *ham*. Dette var viktige begreper for 1600-talls mennesker, men røttene er eldre. Vi finner begge begrepene nevnt i sagatekstene fra den norrøne tiden, og de var sentrale begreper i vikingenes forestillingsverden. I følge Alver kan begrepet *hug* oversettes med tanke, sinn eller sinnelag. Å oversette det med begrepet sjel er ikke riktig, for begrepet sjel er av nyere dato og kom inn i språket med kristendommen. Hugen hadde sitt tilholdssted i menneskekroppen som er selve *hammen*, men den kunne vandre inn og ut av hammen. Hugen kunne foreta reiser på egenhånd og den kunne også ta form av sin egen ham. Dermed kunne et menneske bli observert to steder på en gang, både i sin kropps skikkelse og i hugens skikkelse. Det var likevel en tett forbindelse mellom hug og ham. Ble hugen påført skade, ble også kroppen

⁶² Ibid

⁶³ Se kapittel 1: 6

⁶⁴ Alver 2008: 37

skadet. Om hugen ble hindret i å reise tilbake til kroppen, ville mennesket miste sin forstand å bli sinnsyk eller så kunne det også dø. Det var derfor viktig å passe på sin hug eller sagt på moderne norsk, tankene måtte holdes under kontroll. Noen mennesker hadde en spesielt sterk hug. I den folkelige forestillingsverden var trollfolk i besittelse av en sterk hug som de kunne sende ut for å volde skade og død. De trolldomskyndige kunne også sende sin hug ut i andre skikkelser. Vi har mange eksempler på dette fra trolldomsprosessene. Hugen kunne for eksempel ta bolig i en sort katt, en ravn⁶⁵ eller i trollkatten.⁶⁶

3.2 Trolldommens ulike former

I trolldomsforskningen er det vanlig å dele trolldommen inn i tre hovedkategorier. Den første av disse kategoriene er trolldom som hadde til formål å gjøre gode ting. *Signeri* faller innenfor denne kategorien, men *signeri* ble heller ikke sett som trolldom av folk flest, og dermed møter jeg den vanskelige begrepsavklaringen allerede her. Den andre hovedkategorien er trolldom som hadde til formål å gjøre onde ting, altså skademagi eller forgjøring som jeg omtaler under det latinske navnet *maleficium*. I dette tilfelle var det trollkvinnen selv som brukte de kreftene som fantes i naturen til å begå onde handlinger. En vanlig beskyldning under trolldomsprosessenes tid var at trollkvinnen hadde forgjort naboens ku så den ikke lengre gav melk. Den tredje hovedkategorien er trolldom som var forbundet med Djevelen selv, *diabolisme*. Da hadde trollkvinnen inngått en djevlepakt og utførte dermed Djevelens verk på jorden.⁶⁷

De folkelige forestillingene om hva trolldom var, kunne skille seg vesentlig fra myndighetenes og kirkas syn. I følge Alver hadde allmennheten et mer nyansert syn på trolldommens karakter. De skilte mellom trolldom som hadde til formål å gjøre godt og trolldom som hadde til formål å skade. Likevel er ikke bildet fullt så harmonisk ettersom den enkelte magiske handling måtte ses i kontekst. Trolldom hadde også en negativ klang og ble gjerne forbundet med noe mørkt i den folkelige forestillingsverdenen, derfor er det problematisk å bruke dette begrepet. Alver velger i stedet å bruke begrepet magi, men heller ikke dette er et uproblematisk ettersom begrepet magi ikke var i bruk hos allmuen på 1600

⁶⁵ Ibid: 44-45

⁶⁶ Jeg drøfter trollkattens funksjon under kapittelevsnittet om den mørke magien: 28-29

⁶⁷ Alver 2008: 43

tallet.⁶⁸ Magi var i bruk i de lærde kretser, men det hadde ikke helt den samme betydningen som det har i dag.⁶⁹

I de kommende avsnittene vil jeg studere den gode magien. Mesteparten av dette faller utenfor de folkelige forestillingene om hva trolldom var, men det hører så avgjort hjemme i den magiske forestillingsverdenen menneskene hadde på 1600-tallet. Det er i denne kategorien det største skillet mellom de folkelige trolldomsforestillingene og myndighetenes trolldomsforestillinger befinner seg.

3.3 Signeri og vernemagi

Signeriet var en utbredt form for magi på 1600-tallet. Signeri var også kjent som helbredelsesmagi og de som utførte signeriet var såkalte ”kloke mennesker.” Sentralt i et signeri var bønnen eller formelen og den kunne bare framføres på en bestemt måte. Signerene måtte kjenne ordenes rekkefølge, men de måtte også uttales på rett måte for at signeriet skulle ha den ønskede effekten. Disse bønnene skulle heller ikke brukes i utide, da ville de miste sin kraft. Signeren delte ikke sine kunnskaper med hvem som helst, derfor mumlet de gjerne når de leste ordene, og dermed ble denne formen for lesing også en del av ritualet. Det utviklet seg med tiden et slags magisk språk som bare de innviede forstod⁷⁰

Denne formen for magi ble gjerne lært fra en mester til elev. I Danmark-Norge var det flere kvinnelige signere enn mannlige. Mesteren kunne være en kjent eldre kone i lokalmiljøet som overførte sine kunnskaper til en yngre elev. Ofte gikk kunnskapen også i arv. Folk tenkte seg at magien var noe som kunne arves og fulgte gjerne bestemte slekter. Selv om dette var den vanligste måten å få kjennskap til de magiske hemmelighetene, fantes det også andre måter. I den folkelige forestillingsverdenen kunne trolldommen læres av andre ikke-menneskelige vesener, da særlig fra hulderfolket. De kunne vise seg for menneskene å tilby sine tjenester, men den magiske kunnskapen var som regel dyrkjøpt. Prisen kunne være vedkommendes salighet eller helse, alt etter hva mesteren forlangte.⁷¹

Signerne var datidens legekyndige og deres kunnskap var et gode i lokalsamfunnet, men det å bedrive signeri kunne fort snu seg til å bli en farlig beskjeftigelse. I flere av trolldomsprosessene er signeri et av anklagepunktene. I følge trolldomsforskeren Hans Eyvind

⁶⁸ Jeg velger å bruke begrepet magi i dette kapittelet ettersom det er et begrep som har flere nyanser og det begrepet Alver selv bruker. I casestudiene derimot vil jeg i hovedsak bruke begrepet trolldom ettersom det var anklagen og det begrepet samtiden brukte.

⁶⁹ Ibid: 43-45

⁷⁰ Ibid: 38-41

⁷¹ Ibid: 60

Næss inngikk signeri som et anklagepunkt i 263 av de kildebelagte trolldomsprosessene i Norge. Dette forteller oss at signerne både var respekterte, men også fryktede. Trolldomsprosessene mot signerne hang ofte sammen med en anklage om maleficium. På tross av at maleficium og signeri var motsetninger innenfor det magiske universet, så hendte det stadig at signeren ble anklaget for å ha bedrevet skadetrolldom dersom hun ikke maktet å kurere den syke. I de fleste norske trolldomsprosessene innrømmet den anklagede signeriet, men hevdet bestemt at dette ikke var trolldom og at vedkommende ikke ønsket å gjøre ondt⁷². Det var nærliggende for lokalbefolkningen å beskyldte signeren når ulykken var ute. Signeren var allerede i kontakt med de overnaturlige kreftene og folk tenkte seg at signeren også kunne bruke disse kreftene til å volde skade.⁷³

Signeri ble brukt til ulike formål, det kunne helbrede syke eller hjelpe dersom ulykken hadde vært ute, men det kunne også brukes forebyggende for å rense et hus eller steder for det onde. Når signingen ble brukt forebyggende var det for å verne mot ondskap. Alver kaller denne formen for vernemagi. Den kunne være så enkel som å gjøre korsets tegn, banke tre ganger i bordet eller gå med gjenstander som skulle ha en beskyttende kraft. Vernemagien ble praktisert av de fleste mennesker på 1600-tallet og før den tid. Det var en måte å trygge hverdagen, for å sikre at avlingene kom i hus, at slaktingen gikk rett for seg eller at fiske bar hell. Vernemagien kunne også være mer komplisert og inngå i ritualer og handlinger. Da ble gjerne gjenstander tatt i bruk, og det ble lest en formel for å gjøre gjenstanden magisk. For eksempel var korsblyet i kirkas vinduer ettertraktet. De var ikke magiske i seg selv når de stod i kirka, men om de ble lagt i et udøpt barns vugge, ville det gjøre barnet motstandsdyktig mot ondskap. Likeledes kunne det å smøre inn kroppen med dyrefett beskytte mot ondskap dersom det ble lest en formel i dette fett.⁷⁴

En annen form for vernemagi som inngikk i dagliglivet var medsols og motsols.⁷⁵ Skulle fiskeren få fisk var det viktig at han rodde ut medsols. Dette var naturens orden og den måtte opprettholdes. Skulle fiskeren finne på å ro motsols, ville dette i beste fall bety at han fikk lite fisk den dagen, men det kunne også hende at en ulykke ville ramme ham. Alle hverdagslige handlinger eller arbeidsprosesser måtte foregå medsols. Det hendte at folk brøt denne ordenen om de ønsket å utløse de magiske kreftene fra den andre verden. Det var kjent at om de døde skulle kontaktes eller om Fanden skulle påkalles, måtte vedkommende gå

⁷² Dette er særlig tilfelle i prosessene mot Margit Klingshei, Kari Klommer og Turid Svenkesdatter som jeg presenterer i casestudiene.

⁷³ Næss 1984: 39-44

⁷⁴ Alver 2008: 46

⁷⁵ Med solens retning, fra høyre til venstre og mot solens retning, fra venstre mot høyre.

motsols bak kirken. Dette var riktignok ikke noe alminnelige folk syslet med, og det ble heller ikke betraktet som god magi.⁷⁶

3.4 Varsler og tegn

Mange lette også etter tegn som kunne tolkes. Dette kunne skje gjennom drømmer, gjennom syn, brå værromslag eller andre merkelige hendelser. Om et dyr fødte en vanskapning, kunne dette bety at en ulykke ville ramme husstanden. Om det blåste juleaften slik at grenene på trærne beveget seg, ble dette tolket som et tegn på at trærne ville bære rikt med frukt neste år. Om svalene fløy lavt, så tydet dette på regn.⁷⁷

En form for tegn og varsler som var svært populære, var jærtegn. Jærtegn ble gjerne satt i forbindelse med Gud. Morten Fuglestad har i sin masteroppgave ”Jærtegn i Bergen på 1600-tallet” diskutert jærtegnenes betydning for 1600-talls mennesker. Fuglestad bruker et eksempel fra diskusjonene rundt den store bybrannen i Bergen i 1640. Denne brannen skal ha blitt varslet av flere jærtegn kort tid i forveien i følge flere framtrepende personer i samtiden. Konrektor Edvard Edvardsen skrev i 1684 at den store bybrannen hadde blitt varslet kort tid i forveien. I april 1640 ble det født et underlig foster i Bergen. Edvardsen mente dette var et jærtegn om straffen som ventet for menneskenes synder.⁷⁸

Edvardsen var heller ikke den eneste som koblet merkelige barn til den store bybrannen. For i 1639 skrev sognepresten i Leikanger til biskop Ludvig Munthe i Bergen og fortalte ham om et underlig pikebarn som hadde kommet til verden. Hun hadde ikke levd lengre enn en halvtime, men hennes ytre lignet ikke noe menneskes. Sognepresten skildret i detalj hvordan pikebarnet så ut og la til at hun var blitt unnfanget innenfor ekteskapets rammer av fattige, men hederlige mennesker. Biskop Munthe gav i 1641 ut et skrift hvor han tolket denne fødselen som et varsel på bybrannen året etter.⁷⁹

Disse historiene forteller oss hvor viktig det var å tolke tegn for menneskene som levde på 1600-tallet. Jærtegn var svært populære og ble sett som varsler fra Gud om de tider som skulle komme. De tilhørte ikke bare de folkelige forestillingene, men var en del av den kristne religionen i Danmark-Norge. På 1600-tallet var det også vanlig å tolke tegnene inn i en bibelsk kontekst, og da særlig de apokalyptiske tekstene. Jordskjelv, kometer, vanskapte

⁷⁶ Alver 2008: 47

⁷⁷ Ibid: 48

⁷⁸ Fuglestad 2002: 8-9

⁷⁹ Ibid

barn, kriger og katastrofer ble alle tolket som sikre tegn på endetiden.⁸⁰ Jærtegn faller i skjæringspunktet mellom de folkelige forestillingene og kirkas offisielle lære. Det er derfor et interessant fenomen, men for folk flest var det imidlertid ikke bare Gud som kunne komme med varsler.

3.5 Den mørke magien

Ikke all magi var av det gode. Magien som var forbundet med djevelpakt, ble ansett som sort magi. Men i den folkelige forestillingsverdenen, ble ikke trolldom nødvendigvis forbundet med Djevelen. Bente Alver hevder: ”Trolldom er sort magi, men ikke al sort magi er trolldom”⁸¹ Dette er et sitat som trenger nærmere forklaring. Sort magi har en mye mer omfattende betydning enn begrepet trolldom i den folkelige forestillingsverden. Det fantes mer mellom himmel og jord enn Gud og Djevelen, å påkalle andre mørke makter eller de døde falt innenfor rammene av den sorte magien. Alle former for tvang var noe som ble forbundet med den mørke magien. Det kunne være å tvinge mennesker til å handle mot sin vilje, men det kunne også være å mane noen opp fra graven. I folks forestillinger var det ikke et vesentlig skille mellom de levende og de døde. De døde eksisterte i en skyggeverden, men holdt seg likevel nær sine slektninger på jorden. De døde kunne manes opp av graven for å røpe sine hemmeligheter, men de kunne også manes ned i jorden dersom de var til plage.⁸²

Det som derimot ble betraktet som trolldom var å stjele noens lykke. Alver bruker trolldomsforskeren Gustav Henningsen til å forklare lykkebegrepet. Lykke for menneskene på 1600-tallet var noe helt konkret. Noen hadde lykke med fiske,⁸³ mens andre kunne ha lykke med avlingene. Denne lykken ble også sett som begrenset og som skjebnebestemt. Om en mann eide mye lykke, betydde det at en annen fikk mindre lykke. Likevel var det også en forestilling om at folk fikk den lykken som tilkom dem. Det hendte at trollfolk var ute etter å stjele andres lykke, dermed tok de noe de ikke hadde krav på. Mange vocket derfor over sin egen lykke og holdt gjerne hemmelig hvor mye fisk de hadde fått eller hvor mye korn de hadde.⁸⁴

For å ta noens lykke måtte den trolldomskyndige bruke magiske midler. Dette kunne være en såkalt trollkatt som i følge folketroa var trollkvinnens fremste hjelpemiddel. Trollkvinnen sendte ut sin hug og lot den materialisere seg i trollkattens ham. Det finnes flere

⁸⁰ Ibid

⁸¹ Alver 2008: 49

⁸² Ibid: 49-50

⁸³ Fiskelykke er fremdeles i bruk i vårt språk

⁸⁴ Ibid: 55

forestillinger om trollkatten, men den er alltid forbundet med Djevelen, for det var bare han som kunne gi trollkatten liv, og da måtte trollkvinnen inngå en pakt med ham. Dermed faller denne formen for sort magi under diabolisme. Trollkatten kunne ha form som en vanlig katt eller som et nøste. I de norske fortellingene har den gjerne form av et nøste. Dette nøstet kunne bestå av negler eller hår, samt noe som var tatt fra kirken, som korsbly eller alterbrød. Trollkatten kunne komme seg usett inn i andres fjøs å drikke naboens melk. Deretter reiste den tilbake til trollkvinnen og spydde opp fangsten. Dette førte til at kua både mistet melken og ble syk.⁸⁵

Det ble også hevdet at trollkatten alltid la igjen rester, slik at de rammede forstod hva som hadde skjedd. Disse restene ble kalt trollkattspy eller trollkattsmør. Dette smøret var faktisk noe helt konkret, og det vi i dag kjenner som gul slimsopp. Denne soppen oppstår på ting som er i forråtnelse, men i følge folketroa var dette smøret noe trollkatten kunne miste på veien hjem. Ettersom trollkvinnens hug fantes i trollkatten og i sporene trollkatten etterlot seg, kunne dette brukes til å avsløre henne. Skadet folk trollkatten, ble også trollkvinnen skadet. Om trollkatten ble brent, ville hun merke en svie og en voldsom tørste som tvang henne til å komme til den samme gården å be om drikke. Det het seg også på folkemunnene at trollkatten og den trolldomskyndige var så nært forbundet med hverandre at den ville følge henne til graven. Ofte kunne de se den komme trillende foran gravfølget.⁸⁶

Men det fantes også folkelige forestillinger hvor den trolldomskyndige kunne stjele andres lykke uten å inngå en pakt med Djevelen. Ved å kontakte andre mørke makter, kunne vedkommende få fatt i en dragedukke. Dette var i likhet med trollkatten en liten skapning eller den kunne være som en liten menneskelignende figur. Trollkvinnen sendte ut sin hug i dragedukkens ham. Dragedukken utførte de samme gjerningene som trollkatten og ble sett på som noe mørkt og farlig.⁸⁷

Folk var redde for trollfolkets hug. Hodne bruker et eksempel i sin bok *Det gåtefulle Norge* om trollkvinnen Øli Skogen som var en fattig kvinne som overlevde ved å tigge på andre gårder. En dag besøkte hun gården Jamgrav og bad om et spann melk, men dette fikk hun ikke. Da ble Øli sint og gikk, men på vei hjem så bonden at hun stanset ved kyrne og strøk en kalv over ryggen. Kalven ble vill og gal og ble ikke frisk igjen før bonden tvang Øli til å gjøre om trollskapen. Ølis hug til å skade og hevne seg var så sterk at det holdt at hun

⁸⁵ Ibid: 55-57

⁸⁶ Hodne 2004: 188-189

⁸⁷ Alver 2008: 55-56

strøk kalven over ryggen. I folketroa så skyltes mange sykdommer og dødsfall at den trolldomskyndige hadde sendt ut sin onde hug.⁸⁸

En annen form for sort magi som var svært populær var kjærlighetsmagi eller hugvending som det gjerne ble kalt. Den vanlige måten å vende noe sin hug var ved hjelp av en elskovsdrikk. Denne drikken skulle helst inneholde noe intimt fra den elskede, gjerne svette, blod, hår og lignende. Men drikken kunne også bestå av ingredienser som ble regnet som afrodisiakum fra dyre og planteriket. Både egg, fisk, ormehoder, urter og deler av frosk eller flaggermus var i følge folketroa med på å vende hugen. Forestillingen om elskovsdrikken er gammel og er blant annet omtalt i Snorres kongesagaer. I følge folketroa var den kjærligheten som ble vunnet ved hugvending verken varig eller lykkelig. Den varte gjerne til de var bundet sammen med ekteskap eller i noen tilfeller, til vedkommende døde. Ofte kunne den også bli erstattet med hat. Kjærlighetsmagien kunne derimot ha en positiv effekt om den ble brukt mellom dem som hadde kommet sammen uten trolldomsarbeid, for den kunne vekke til liv igjen kjærlighet som var kjølnet. Hodne viser til flere eksempler på kvinner som har forsøkt å vinne sin utro mann tilbake ved å tygge en munnfull brød og smør som hun siden måtte lure ham til å spise. Om hun lyktes ville han være trofast mot henne i framtiden.⁸⁹

En annen form for sort magi som var populær var ”å vise tyven.” For dem som var blitt frastjålet verdifulle gjenstander var det viktig å få disse tingene tilbake, og da måtte tyven avsløres. Tyveri var en av de verste forbrytelsene som kunne begås i 1600-talls Norge. Å hevne dette ble derfor en æressak. Den mest utbredte metoden for å avsløre tyven skjedde ved ”såld⁹⁰ og saks.” I folketroa var det bare ”de kloke” som kunne utføre denne handlingen. Til ritualet trengtes en sold eller sikt og en saks. Saksen skulle legges i såldet og den kloke bad den som trengte hjelp til å avsløre tyven, nevne navn på de mistenkte. Om det riktige navnet ble nevnt ville saksen klippe av seg selv i såldet. Dette var en allment godkjent måte å avsløre tyven uten at det ville volde tyven noen skade. Men det fantes også mørkere ritualer for dem som ønsket seg riktig hevn. Et av disse ritualene var å slå ut øyet på tyven. Dette skjedde ved såkalte bildemagi. Folk tenkte seg at det var en nær forbindelse mellom en persons speilbilde og personen selv. Om speilbildet av personen ble påført skade, ville denne skaden ramme personen selv. Flere av svartbøkene inneholder slike oppskrifter.⁹¹

⁸⁸ Hodne 2004: 185-186

⁸⁹ Hodne 1999:68

⁹⁰ Såldet hadde flere bruksområder i eldre tider. Det var ofte finhullet og ble brukt som en sikt til å filtrere mel, sand eller stein.

⁹¹ Alver 2008: 49-52 og 158

Jeg har nå tatt for meg noen av de mest sentrale folkelige forestillingene for å kunne belyse mentaliteten til 1600- og 1700-talls mennesker, men trolldomsforestillinger var tross alt ikke noe enestående for denne tidsepoken. Disse forestillingene hadde eksistert i folketroa lenge før trolldomsprosessenes tid, derfor utgjør ikke de noen fullgod forklaring på hvorfor trolldomsprosessene fant sted. For å kunne forstå dette fenomenet blir jeg nødt til å trekke inn myndighetenes trolldomsforestillinger, for trolldomsprosessene ville nok aldri ha funnet sted om det ikke hadde vært for øvrighetens tro på trolldommens realitet. Dermed blir det nødvendig å studere og drøfte den demonologiske lære.

3.6 Renessansen: nyvinninger og demonologi

For å belyse den demonologiske lære vil jeg derfor drøfte betydningen av to sentrale verk som ble utgitt med omtrent hundre års mellomrom. Det første verket er *Heksehammeren* og det andre er *Demon-Mania*. Disse verkene er begge demonologisk litteratur og det har blitt hevdet at de har hatt en stor betydning for at trolldomsprosessene fant sted.

Det på mange måter et paradoks at trolldomsprosessene fant sted nettopp på 1500- og 1600-tallet. Denne tidsepoken er også kjent som renessansen hvor humanismen stod i fokus og verden våknet opp fra middelalderens mørke. Det har blitt fokusert mye på teknologiske nyvinninger, oppdagelsesferder, reformasjonen og tilbakevendingen til de klassiske filosofene fra antikken, men i mindre grad har den okkulte interessen og heksetroen blitt belyst som en side ved renessansen. Troen på trolldom og hekser hadde eksistert i folketroa lenge før renessansen, men på 1500-tallet begynte også de lærde i økende grad å interessere seg for okkulte studier. Kunsten og litteraturen fra 1500- og særlig 1600-tallet er full av groteske bilder av Helvete og demoner. Jonathan Pearl som har skrevet forordet til den engelske utgaven av *Démonmanie* mener at krisene i Europa på 1300-1800-tallet kan være med på å forklare hvorfor Djevelen fikk en så stor betydning. Pestbølger, krig, vold og splittelsen av kristendommen trekker Pearl fram som mulige forklaringer på dette. Både katolikker og protestanter var snare til å beskyldte dem de betraktet som fiender av sin religion for å være Djevelens allierte. I kjølevannet av dette ble den demonologiske lære som opprinnelig ble framsatt av Thomas Aquinas på 1200-tallet trukket fram i lyset og utviklet av den intellektuelle eliten.⁹²

Kjernen i den demonologiske lære var at Djevelen forsøkte å øke sin makt på jorden ved å alliere seg med menneskene. Dette oppnådde han gjennom å lokke dem med materielle

⁹² Pearl 2001: 15-17 (I forordet til Bodins *On the Demon-Mania of Witches*)

goder eller annet de måtte begjære. I følge de demonologiske verkene som ble utgitt, holdt Djevelen imidlertid aldri sitt løfte. De som inngikk en pakt med ham ville få et merke på kroppen som vitnet om pakten, og de ville bli gitt magiske evner som skulle forårsake ondskap. Disse verkene hevdet også at heksene møttes for å dyrke sin herre, den såkalte hekseabbaten. På disse sabbatene fortalte heksene sin mester hvilke onde gjerninger de hadde begått og lovet ham å gjøre flere. Ofte ble disse sabbatene fullbyrdet ved at heksene hadde samleie med demoner eller Djevelen selv. Det var særlig kvinner som ble utsatt for trolldomsanklager fordi tradisjonelt hadde kvinnen blitt oppfattet som et lettere bytte for Djevelens fristelser. Samtidens teologer mente dessuten at kvinnen hadde en sterkere seksualitet enn mannen.⁹³

Heksehammeren eller *Malleus Malleficarum* ble utgitt i 1486 av munkene Jacob Sprenger og Heinrich Krammer. Begge munkene tilhørte Dominikanerordenen. I forordet til den engelske oversettelsen drøfter Christopher Mackay verkets betydning og innhold. Han hevder at verket kom til å bli dominerende i synet på trolldom i tidlig nytid ettersom det ble publisert like etter boktrykkerkunsten så dagens lys, dermed kunne disse tankene og ideene for første gang spres effektivt blant Europas borgere. Det er derfor rimelig å anta at *Heksehammeren* må ha påvirket både teologenes og myndighetenes syn på trolldom og kanskje var den også opphavet til at den demonologiske lære ble allment akseptert?⁹⁴ Formålet med å studere *Heksehammeren* er å få et innblikk i de tanker og holdninger som må ha hersket blant samtidens teologer og hvor vidt den demonologiske litteraturen har bidratt til trolldomsprosessene.

I følge Mackay var *Heksehammerens* hensikt først og fremst å avsløre konspirasjonen mot den kristne tro. Konspirasjonen bestod av trollmenn og trollkvinner som hadde alliert seg med Djevelen og disse ble sett som den absolutte trussel mot den kristne religionen. Munkenes mål med *Heksehammerens* ble derfor å opplyse om denne konspirasjonen, samt å knuse den.⁹⁵

Nesten hundre år seinere i 1580 kom franskmannen Jean Bodin ut med verket: *De la démonmanie des sorciers* som gjerne blir omtalt som *Démonmanie*. Verket ble svært populært i samtiden, og historikere har hevdet at boka har hatt en stor betydning for hekseforfølgelsen. Jean Bodin var en svært betydningsfull mann i siste halvdel av 1500-tallet og skrev en rekke verk som omhandlet historie, politikk, økonomi og religion. Bodin har av ettertiden blitt ansett som en moderne mann og var kjent for sin religionstoleranse som var sjeldent for hans

⁹³ Ibid: 17-18

⁹⁴ Mackay 2006: 1-12 (En komplett oversettelse av *Malleus Malleficarum* fra 1486)

⁹⁵ Ibid: 7

samtid. Av den grunn er det vanskelig å forklare hvorfor Bodin både var en moderne og tolerant mann, mens han på andre områder var intolerant og overtroisk.⁹⁶

Jean Bodins *Démonmanie* drøftet mange av de sentrale demonologiske tankene i samtiden. Det som Bodin vektlegger sterkest og som skiller seg fra andre demonologiske verk er at han så trolldom som en forbrytelse mot Gud, mens for andre demonologer var forsvaret av den katolske kirke det viktigste.⁹⁷ I sitt eget forord oppgav Bodin at han valgte å skrive *Démonmanie* etter at han selv var med å dømme en heks til døden i Frankrike i 1578 som var beskyldt for å ha tatt liv av både mennesker og dyr. Kvinnen innrømmet dette, samt å ha inngått en djevelpakt. Bodins hensikt med verket var at det skulle være en advarsel til leserne om at det finnes ingen større forbrytelse enn trolldom. I tillegg skulle verket være et svar til dem som i samtiden hevdet at det ikke fantes hekser og utgav bøker om dette emnet. I følge Bodin var disse inspirert av Satan og at det i virkeligheten bare var et forsøk på å skjule trusselen for verden.⁹⁸

Hvilken innflytelse *Démonmanie* har hatt for trolldomsprosessene er vanskelig å si. Pearl påpeker at det er uklart om det har vært en økning i trolldomsprosesser i Frankrike etter 1580 fordi statistikken er upålitelig. I tillegg var Bodin uenig med mange sentrale tanker i den offisielle demonologiske lære. En av disse uenighetene bestod i at Bodin mente at heksene virkelig fløy til sabbaten og at mennesker kunne forvandle seg til dyr. Dette mente de fleste katolske demonologer bare var en illusjon og Djevelens blendeverk som ikke fant sted i virkeligheten. Av den grunn ble Bodins bok av mange teologer i samtiden betraktet som både farlig og ukorrekt.⁹⁹

I følge Rune, B. Hagen derimot har Bodins *Démonomanie* hatt stor betydning for hekseforfølgelsen. Han peker på tidspunktet boka kom ut, og det faktum at Bodin skrev på fransk for å nå ut til en større gruppe. Hagen mener også at Bodins prosjekt var å oppdatere den gamle demonologien ettersom det nesten var hundre år siden *Heksehammeren* kom ut. Hekselæren trengte en modernisering, samt en mer entydig form. Bodin pekte på at luftferdene og sabbatfeiringen var noe som faktisk skjedde og ikke bare sansebedrag som de tidligere demonologene hadde hevdet, og det er jo nettopp Bodins tolkning som ble rådende under trolldomsprosessene. I tillegg så hevdet Bodin at indianernes naturreligion i virkeligheten var et uttrykk for djeveldyrkelse, dermed var Bodins lære med på å farge det synet som skulle være rådende for nybyggernes syn på Amerikas urbefolkning. Samtidig var

⁹⁶ Pearl 2001: 9-11

⁹⁷ Ibid: 23

⁹⁸ Bodin 2001: 35-37

⁹⁹ Pearl 2001: 27

dette noe som vakte redsel hos de kristne ettersom Djevelen også hadde tilhengere i den nye verdenen.¹⁰⁰ Dermed kan det både argumenteres for og i mot *Démonomanies* betydning, men selv vil jeg hevde at det er påfallende at den kommer ut like før trolldomsforfølgelsen var på sitt mest ekstreme i Europa og at mange av Bodins tanker nettopp ble sentrale under forfølgelsen.

3.7 Reformasjon og adopsjon av den demonologiske lære

På 1500-tallet feide reformasjonsbølgen over Europa. Danmark-Norge innførte Luthers lære i 1536-37. Demonologien ble imidlertid ført videre med reformasjonen. Luther selv ville bruke Bibelen som rettleiding i alle trosspørsmål og ettersom trolldom stod spesielt nevnt som en forbrytelse, mente Luther at demonologien baserte seg direkte på Guds ord. I Danmark-Norge støttet superintendenten Peder Palladius helhjertet opp om Luthers lære. Palladius var hovedorganisator for innføringen av lutherdommen i Norge, og når det gjaldt trolldom var Palladius enig med Luther. Allerede i 1543 skrev Palladius en skrift som oppmuntret til brenning av trollfolk. Han mente også at signeri var en like stor forbrytelse som maleficium og at begge burde brennes på bålet.¹⁰¹

En annen kjent teolog i samtiden var Niels Hemmingsen. Hemmingsen var også professor ved universitetet i København fra 1543 til 1579 og hadde en sentral rolle da det nye lovverket ble utarbeidet. I likhet med Palladius var Hemmingsen en ivrig tilhenger av den demonologiske lære, og oppfordret til forfølgelse av trollfolk. I 1575 gav han ut en bok hvor han satte likhetsegn mellom trolldom og djevelpakt. Hemmingsen skrev:

”Trolddom er intet andet end den sande Gud fornægtelse og Forsværgelse, en uren hedensk og djevelsk falsk Hellighed, Evangeliets Fordrejelse, en Pakt med Djevelen, den kristelige Tros Nægtelse og Afsigelse” Videre skriver Hemmingsen at ”Ligesåå stor Synd gennem Trolddomskunst at læge eller hjælpe som skade”¹⁰²

Dette sitatet viser at den demonologiske lære for alvor hadde fått fotfeste i Danmark-Norge. I følge Næss var det særlig på slutten av 1500-tallet at den demonologiske lære begynte å få oppslutning hos det lutherske presteskapet, noe som hovedsaklig skyldtes at i løpet av 1500-tallet ble det gamle norske presteskapet som tidligere hadde vært katolske prester, erstattet med nye danske prester som var opplært i den lutherske tro.¹⁰³ Ettersom den

¹⁰⁰ Hagen 2003: 167-172

¹⁰¹ Næss 1984:91-93

¹⁰² Ibid: 93

¹⁰³ Ibid 95

norske trolldomsforfølgelsen var på sitt mest intense mellom 1620-1660, stemmer dette godt med utviklingen videre.

I dette kapitlet har jeg gitt en presentasjon av de mest sentrale folkelige forestillingene som var til stede både før, under og etter trolldomsprosessenes tid. Samtidig har jeg forklart hva den demonologiske lære gikk ut på, og jeg har drøftet to demonologiske verk som ble utgitt både før og under trolldomsprosessene. Jeg har drøftet reformasjonens betydning og vist hvordan den demonologiske lære ble spredd til Danmark-Norge.

Det har blitt hevdet at både *Heksehammeren* og *Démonomanie* har betydd mye for trolldomsprosessene. Det er vanskelig å si med sikkerhet hva slags betydning de har hatt, og ettersom det heller ikke er mitt fokus i denne oppgaven vil jeg nøye meg med denne drøftingen og heller se det som en bakgrunn for noen av de ideene som hersket i forkant og under trolldomsprosessene, og som dermed gjorde trolldomsprosessene mulig. Jeg har også forsøkt å gi et bilde av renessansen som en tidsepoke hvor det skjer mange nyvinninger som endret menneskenes levemåte, men samtidig viser denne tidsepoken oss at til tross for at tiden endret seg så hang fremdeles trolldomstroen igjen. Dette er også med på å understreke Fernand Braudels teori om at mens begivenhetene endres raskt, så endres menneskenes mentalitet langsomt.

Kapittel 4: Den store kjedeprosessen på Agder i 1650

I 1650 foregikk det en stor trolldomsprosess i Kristiansand som involverte tretten personer som utla hverandre, på den måten ble det en kjedeprosess. Det interessante med denne prosessen er at denne tidsmessig befinner seg innenfor den tidsperioden de norske trolldomsforfølgelsene var på sitt mest intense, som hovedsakelig omfattet perioden 1620-1660.¹⁰⁴ Hensikten med å forske på denne prosessen er å undersøke i hvilken grad de folkelige trolldomsforestillingene har latt seg påvirke av myndighetenes trolldomsforestillinger i året 1650, som kronologisk er helt i starten av min forskningsperiode.

Kjedeprosessen på Agder står omtalt i Christianssands krønike som er forfattet av Erdman Jensen. Han var rådmann og overformynder i Kristiansand mellom 1718-1742. Boka er skrevet en gang i dette tidsrommet uten at vi vet nøyaktig når. Jensen bygget sine kilder på rådstue og bytingsprotokoller fra Kristiansand. Disse protokollene gikk siden tapt i de store bybrannene. Denne studien bygger derfor på informasjonen i Christiansands krønike, men hovedkilden til denne transkripsjonen er derimot NFS hvor denne prosessen er registrert. NFS inneholder avskrifter av lensregnskaper, domsbrev og Christiansand krønike. I tillegg har jeg brukt Terje Sødals forskningsarbeid som omtaler denne prosessen i boka *Til Skræk og Exempel*.

Jeg vil særlig drøfte trolldomsprosessene til de kvinnene som ble dømt til døden i denne kjedeprosessen, da disse prosessene gir et godt innblikk i den tids forestillinger om trolldom. Jeg vil diskutere deres vitnesbyrd og tilståelser, for alle utenom Marit Hundal tilstod etter hvert å være trollkvinner. Jeg vil også kortfattet drøfte hvorfor de andre kvinnene gikk fri, men da min oppgave består i å se på de folkelige forestillingene er det først og fremst forestillingene i vitnesbyrdene jeg ønsker å studere. I det store og det hele er denne kjedeprosessen preget av diabolisme, som ofte var tilfellet under kjedeprosessene.

4.1 Trolldomsprosessene mot Karen Thorsdatter og Bodil Kroms

Den store kjedeprosessen begynte med at Karen Thorsdatter ble anklaget for å ha stjålet en sølvkanne fra Mads Thomsen, som var en av byens bedre borgere. Først nektet Karen for dette, men etter flere forhør tilstod hun og innrømmet dessuten å ha begått åtte tyverier ved ulike anledninger. I tillegg til tyveriene tilstod hun å være kyndig i signekunsten. Karen

¹⁰⁴ Sødal 2008: 141

berettet at hun skulle ha ført et barn imellom jorda for å beskytte det imot trollfolk. Dette fikk hun betaling for å gjøre.¹⁰⁵

Det som tilsynelatende begynte som en tilståelse av tyveri endte opp med å bli en stor kjedeprosess. For i neste forhør endret Karens historie seg ytterligere, hun tilstod nå også at hun kunne riktig trolldom og at hun hadde forsverget seg til Djevelen. I sin egen tilståelse dro Karen også med seg mange andre kvinner og en mann hun hevdet stod i ledtog med henne selv, dermed rullet den store kjedeprosessen opp.¹⁰⁶ I denne prosessen mistet fem kvinner livet, nemlig Karen Thorsdatter, Bodil Kroms, Karen Møglestu, Marit Hundal og Søde-Mari. Disse ble alle utlagt av Karen Thorsdatter. I tillegg utla Karen seks andre kvinner: Gunhild Nærbøe, Eli Nærbøe, Eli Røssvatten og, Sissel Jacob Mortensens, Ragnhild Årdalen og Marte Hestad. Karen Thorsdatter hevdet også at Kristen Kuld var deres anfører. I tillegg ble også en kvinne ved navn Ane Snemyr trukket inn i prosessen.¹⁰⁷

Personene Karen oppgav som medfeller i trolldomsgjerningen, har alle først nektet for dette foruten om Bodil Kroms. En av kvinnene Karen angav var en fornem kvinne ved navn Sissel Jakob Mortensens. Hun var enke etter den tidligere borgemesteren Jakob Mortensen, men var nå forlovet på ny med sorenskriveren Mads Pedersen. På selveste trolovelsesdagen ble hun ført fra gjestebudet og til fangehuset. Sorenskriveren ble med henne og klarte å få henne løslatt i første omgang. Men saken mot Sissel var ikke over her, for det å bli angitt av en dømt trollkvinne var en alvorlig anklage.

Karen har oppgitt flere kvinner, men bare en mann blant dem. Kristen Kuld skulle i følge Karen være deres anfører når de red i luften. Kristen benektet anklagene mot ham og hevdet at det ikke var han som red i luften med trollkvinnene, det måtte være fanden selv. Etter og ytterligere ha blitt presset av retten la han til at han hadde sett en trollkvinne som ”slet hunden av fanden” og at når en trollkvinne ble fanget måtte hun slås til blods for at fanden ikke skulle få binde henne fra å tale sannheten.

Hva som menes med ”slet hunden av fanden” er vanskelig å tolke. Bente Alver har også drøftet dette i sin bok *Hekstro og trolldom* hvor hun omtaler denne prosessen. Alver mener at dette sitatet kan tolkes erotisk, men går ikke videre inn på en konkret tolkning. Hun

¹⁰⁵ Jensen (1718-1742) Omskrevet av Varen 1991: 21

¹⁰⁶ Jensen 1991: 22

¹⁰⁷ Prosess nummer 0195b. NFS Ettersom dette er min eneste kilde til selve transkripsjonen, vil jeg ikke bruke fotnote til hvert avsnitt, men bruker dette kun når det er tale om et direkte sitat eller ved bruk av andre kilder. Slik vil jeg også gjøre det i de følgende sakene jeg vil omtale i denne studien.

<http://www.edd.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=194>. (Sist lest 02.03.15)

peker i midlertidig på at Kristen Kuld ble utsatt for tortur før han hadde bekjent at han var med på sabbaten. Det Kristen Kuld hevder om at en trollkvinne måtte slås til blods for at fanden ikke skulle binde henne fra å tale sannheten, stemmer overens med de folkelige trolldomsforestillingerne. For om trollkvinnene stod i mot torturen så ble det hevdet at Djevelen hjalp henne igjennom det.

Retten stod da i første omgang igjen med to kvinner som frivillig hadde bekjent å være trollkvinner. Det meste har forsvunnet fra Karens første bekjennelse, men siste del er bevart. Der innrømmet hun at hun torsdagsaften, da solen gikk ned, hadde smøget et barn under jorden for Jon Berhus. Dette skulle beskytte gutten mot trollfolk. Karen oppgav at hun hadde lært dette av en kvinne ved navn Marta som holdt til like ved Fjære kirke i Grimstad.

I den folkelige forestillingsverden ble smyging mellom jorden brukt som et middel for å kurere sykdom. I følge Alver så kan denne praksisen spores tilbake til tidlig middelalder. Tanken var at om barnet ble smøget mellom en liten jordstripe eller en trang åpning i et tre så kunne barnet skrapes fri for sykdommen som ble etterlatt i jorden eller i treet. Dette gjaldt også om sykdommen skyldtes trolldom. I begge tilfeller ville det skrapes bort. Denne opplysningen i kildematerialet kan tyde på at Karen Thorsdatter også har praktisert en form for signerivirksomhet.¹⁰⁸

Under et annet forhør innrømmet Karen at en aften kom Gunhild Nærbøe til henne og de avtalte at de skulle fly i luften for å forgjøre de folkene som var til sjøs. De møttes ved Grastjøn¹⁰⁹ i Tveit sogn og med på denne flyvningen var følgende: Sissel Jakob Mortensens, Marit Hundal, Karen Møglestue, Ragnhild Årdalen, Søde-Mari Åsnes, Gunhild Nærbøe og hennes datter Eli, Bodil Kroms, Eli Røsvatten, Marte Hestad og deres anfører var Kristen Kuld som red foran dem på en kalv, mens hun selv red på en sopelime og Sissel skal ha ridd på en glorake. De skulle alle være med på å ta livet av fogden Nils Nielsen og Kristen Andersen. ”Men kunne ikke få makt med dem såsom som de fryktet Gud så inderlig.”¹¹⁰

Videre fortsatte Karen Thorsdatter sitt vitnesbyrd for retten med å berette at Sissel Jakob Mortensens oppløste en knute som et middel til å forsøke å ta livet av fogden. Da hun gjorde dette kom det plutselig en sterk vind så det pep i luften. Gunhild Nærbøe, Ragnild Årdalen og Karen Møglestue var også med på å løse opp knuter.

¹⁰⁸ Alver 1975: 131 og 175

¹⁰⁹ I dag kaller vi dette stedet Grasvannet og kilden bruker disse navnene om hverandre. Jeg vil heretter referere til stedet som Grasvannet.

¹¹⁰ Prosessnummer 0194: 4. NFS Språket er lett modernisert.

<http://www.edd.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=194>. (Sist lest 02.03.15)

Det var en del av folketroa at den trolldomskyndige kunne manipulere været. Dette kunne gjøres både for å få god seilbør, men også for å forårsake stormer og forlis. I flere av trolldomsprosessene på 1500-1600-tallet var ofte værmagien involvert. Ørnulf Hodne drøfter dette fenomenet i *Det gåtefulle Norge*. Hodne hevder at samer var regnet for å være kyndige i å påvirke værkreftene og viser til ulike historier og sagn for å belyse disse forestillingene. Sjøfolk som ønsket god seilbør, kunne kjøpe seg dette. Da fikk de gjerne en klut med knuter som de skulle løse opp en for en for å få god seilbør, men det var viktig å ikke løse alle knutene, for da ble vinden for sterk og det var fare for livet. Men i folketroa var det også kjent at trollkvinnene kunne være med på å forårsake uvær. De kunne bruke sine evner til å kontrollere vinden og sjøen for å volde død og ulykker. I de fleste historier er det allikevel de gudfryktige sjøfolkene som vinner over trollkjerringa og de djevelske kreftene.¹¹¹

Det Karen Thorsdatter berettet for retten om hvordan de forsøkte å ta livet av fogden ved å bruke været til sitt onde formål, passer godt inn i disse folkelige forestillingene om hvordan den trolldomskyndige kunne påvirke og manipulere været. Stormen ble utløst da Sissel løste opp en knute, noe som Hodne har pekt på var en del av folketroa for å få god vind. Deretter løste de opp flere knuter og det ble en fryktelig storm, men det lyktes dem likevel ikke å forlise skipet, fordi mennene var gudfryktige. Dermed underbygget Karens vitnemål de folkelige forestillingene om at Guds makt alltid ville seire over de djevelske kreftene.

4.2 Møtet med Djevelen

Den 27. mars 1650 bekjente Karen Thorsdatter for retten at da hun var 26 år gammel hadde hun møtt en mann da hun gikk omkring på Lund. Denne mannen kalte seg Luodfas og han hadde ført Karen til et hus. Der hadde han lært henne en bønn om hvordan hun kunne binde alle trollkvinner og trollmenn så de ikke kunne skade hennes fe. Han lærte henne også en bønn om hvordan hun skulle få så mye melk hun bare måtte ønske ut av sine kyr. Videre fortalte han henne at dersom hun ble tilbudt mat av andre, skulle hun ta det å gi til sitt fe. Da ville hun kunne tyvmelke av andres kyr. Karen berettet også at Eli Røssvatten og Marte Hestad var like fikse i trolldomskunsten som hun selv, også la hun til at Gunhild og hennes datter på Nærbø i Reddal kunne ta skinn fra månen og melke andre kyr ved at de satte en kniv i veggen og da rant melken ut.

Å tyvmelke andres kuer er også et kjent fenomen innenfor de folkelige forestillingene. Melka var viktig for bøndene og om melka forsvant ble dette oppfattet som mistenkelig.

¹¹¹ Hodne 2004: 97-99

Hodne hevder at tyvmelking kunne foregå på flere måter. Den trolldomskyndige kunne enten sende sin medhjelper trollkatten eller dragdukken etter den, eller hun kunne sitte hjemme i sin egen stue og fjernmelke naboens ku. En kjent metode var å sette en kniv eller øks i veggen, for så å imitere melkingen. Melka ville da komme til henne istedenfor til naboen. Det var imidlertid viktig at hun stoppet å melke når det begynte å komme blod, hvis ikke ville kua falle om og dø.¹¹²

Karen beskyldte Gunnhild og dattera for at de kunne fjernmelke. Dette var en alvorlig beskyldning å få på seg på 1600-tallet, fordi det var slik folk forestilte seg at den trolldomskyndige praktiserte sin skademagi. Dette må vi anta at Karen var klar over, og de historiene hun berettet hadde forankring enten i folketroa eller innenfor myndighetenes trolldomsforestillinger. Hennes bekjennelse må derfor ha virket troverdig i lys av 1600-talls menneskets mentalitet og deres magiske forestillinger.

Bodil Kroms bekjente for retten at hun var med den natten de forsøkte å ta livet av mennene. Hun kunne fly i luften og den kvelden hadde hun brukt en glorake, men hun la til at når de fløy i luften kunne de enkelte ganger bruke katter, andre ganger hunder eller kalver. Bodil hevdet også at navnet på hennes husbond var Luhsus. Videre berettet Bodil at det var Gunhild Nærbøe og datteren Eli som hadde kommet til henne den kvelden og ville ha henne med. Like etter hadde også hennes husbond kommet til henne i en manns skikkelse med sorte klær. Det ble også bekreftet av Bodil at Kristen var deres anfører og den ”arrigste trollmann” hun visste om, deretter kom Sissel Jakob Mortensens. Ved et seinere forhør ble imidlertid Bodil Kroms utspurt av Sissels forsvarer, forloveden Mads Pedersen om det var noen som hadde presset henne eller kjøpt henne til å angi Sissel Jakob Mortensens, og da innrømmet hun at det var noen som hadde villet at hun skulle nevne hennes navn, men hun torde ikke si hvem dette var.

Bodils Kroms bekjennelse datert 1. april ligner svært på Karens tidligere bekjennelse fra natten de forsøkte å ta livet av fogden. Det at Bodils vitnemål er så likt Karens skyldes trolig at de var tilstede under hverandres vitnemål i rettsprosessen. Dermed kunne de gjengi omtrent de samme fortellingene og utfylle hverandres.¹¹³ Bodil fortalte at de ved flere anledninger var i Djevelens gjestebud på Grasvannet. Det var Djevelen selv som skjenket i passelige glass. Med ham gikk en sort smådjevel og holdt lyset og en liten kall blåste i et horn. Da så Bodil at Sissel hadde et horn som hun smurte med noe. Bodil kunne sverge på at det var det samme hornet som lå under senga hjemme hos henne selv.

¹¹² Ibid: 189-190

¹¹³ Dreng er den tjeneren de har fått av Djevelen da de sa ja til å gå i hans tjeneste.

Da de skulle reise hjem fra gjestebudet red de på de gjenstander eller dyr de hadde kommet med. Men før de leverte dem tilbake til de folk de hadde lånt dem av, sørget de for å kaste trolldom over dyrene så de ville visne og dø, og de redskaper de hadde brukt satte de inn med trolldom som skulle stjele den lykken som Gud ville unne deres eiere.

Å bli frastjålet lykken var noe folk fryktet. For 1600-talls mennesker var det heller ikke en ubegrunnet frykt, ettersom det var en del av de folkelige forestillingene at trollfolk kunne stjele lykken fra folk.¹¹⁴ Da Bodil bekjente for retten at de hadde forsøkt å stjele andres lykke, ble dette antageligvis sett på som en grov forbrytelse, nettopp fordi folk forsøkte å verne om sin lykke. Om vi ser Bodils påstand i lys av Alvers omtale av lykkebegrepet,¹¹⁵ tydeliggjøres det gjennom Bodils vitnesbyrd at hun oppfattet lykken som noe konkret som kunne stjeles. Dette hevdet hun også at de hadde forsøkt. Bodil spilte dermed på folks frykt og forestillinger om hva trollfolk var i stand til, samtidig som innrømmelsen var med på å stadfeste at hun var en riktig trollkvinne.

4.3 Nye forhør av Karen Thorsdatter og Bodil Kroms

4. april 1650 ble det foretatt nye forhør av Karen Thorsdatter på rådstuen. Det var sognepresten Anders Nielsen som spurte henne ut, og han ville vite om Karen ble plaget enten åndelig eller legemlig i fengselet. Karen svarte at Gunhild Nærbøe, datteren Eli, Ragnhild Årdalen og Søde-Mari klemte hjertet hennes slik at hun ikke kunne finne ord til å bekjenne sine synder. Karen ble også spurt om hun var sikker på at det var Sissel Jakob Mortensens som hadde vært med dem den kvelden de forsøkte å ta livet av fogden, og Karen innrømmet da at hun ikke var helt sikker.

Karen Thorsdatter beskyldte Søde-Mari for å være en tyv og en trollkvinne fra barns ben av. I følge Karen skulle Søde-Mari ha stjålet et sølvbelte, et kjede og et blått forkle fra Kristen Holtes kvinne i Høvåg, og dette hadde hun så gjemt i en benk i det samme huset. Søde-Mari kom siden til Kristen Holtes og sa at hun kunne finne igjen de stjålne gjenstandene. For om de låste henne inn i det huset tingene var blitt borte fra, så skulle vedkommende som hadde stjålet godset komme flygende til henne å levere tilbake gjenstandene. For denne umaken hadde Søde-Mari mottatt 2 riksdaler og flesk som betaling. Dette skulle Søde-Mari selv ha innrømmet ovenfor Karen, men da hun ble utspurt av retten nektet for dette og sa at alt som ble sagt var løgn.

¹¹⁴ Se kapittel 3: 30

¹¹⁵ Alver 2008: 55-56

Bodil Kroms og Karen Thorsdatter utla også Ragnild Årdalen og Marte Hestad for å være skarpe i trolldomskunsten. Begge kvinnene nektet for dette. Retten har notert at Marte Hestad sprang opp og laget mye larm som om hun var blitt avsindig. Hun skal ha skreket at det var løgn og at Djevelen måtte ta kvinnene. Videre beskyldte Karen Eli Røssvatten for å være: ”en arrig trollkvinne.” Hun henvendte seg også til en mann ved navn Oluf Isefjær som var bondelensmann og må ha blitt ansett som et troverdig vitne, og påpekte at det måtte han vite ettersom Eli hadde tatt livet av hans beste ku i julen. Oluf medga at det var rett at kua hans brått hadde stupt om på marken i julen.

Gjennomgående i dette kildematerialet er at både Karen og Bodil ble spurt om de har talt sannheten. Dermed kan dette tyde på at retten har vært usikre på troverdighetene av deres bekjennelser. Karen og Bodil stod likevel på sitt og retten har valgt å lytte til de to kvinnes historier. Dette antar jeg skyldes alvoret i deres historier, samtidig som de gjengir de forestillingene datidens mennesker hadde om trolldom. Karen og Bodil har også i stor grad gjengitt hverandres fortellinger, noe som trolig skyldes at de har hørt hverandres vitnesbyrd. Men i og med at rettsvesenet var svært annerledes på 1600-tallet og beviskravene ikke var like strenge som i dag, kan vi anta at retten har vurdert dette annerledes og heller mente at dette styrket deres bekjennelse.

Den 22. april kom dommen over kvinnene. Både Bodil og Karen ble spurt om de hadde mer å tilføye. Til det svarte de nei, men Bodil fravek imidlertid fra bekjennelsen hun hadde gjort 1.april om at Sissel Jakob Mortensens skulle ha tatt hennes horn. Det kunne ikke Bodil minnes å ha sagt lengre. Ellers bekreftet hun bekjennelsene hun tidligere hadde gjort.

Byfogden Svend Pedersen dømte sammen med lagrettemennene både Karen Thorsdatter og Bodil Kroms til bål og brann og deres jordiske gods skulle tilfalle kongen. De stjålne gjenstandene skulle leveres tilbake til sine eiere. Grunnlaget for dommen hadde byfogden oppgitt i flere punkter: Karen Thorsdatter ble dømt for å ha stjålet en sølvkanne fra Mads Thomasen og et sølv støp fra byfogden selv og andre mindre tyverier fra ulike steder. Hun ble også dømt for sine innrømmelser om å ha forsverget seg til Djevelen og dermed gjort seg skyldig i adskillige trolldomskunster. Bodil Kroms ble dømt for å ha forsverget seg til Djevelen og gjort seg skyldig i trolldomskunster som hun også hadde innrømmet. Dommen ble stadfestet av lagtinget og skulle etter tre måneder fullbyrdes.¹¹⁶

¹¹⁶Det finnes domsbrev som viser at både Karen Thorsdatter og Bodil Kroms ble brent på bålet før 2.mai, da Marit Hundals sak var oppe.

Fremfor noe så bærer denne trolldomsprosessen preg av diabolisme. Det var ofte tilfelle når de store kjedeprosessene rullet opp. Prosessen begynte med at Karen Thorsdatter innrømmet å ha stjålet en sølvkanne, deretter innrømmet hun åtte andre tyverier og det å kunne signe. I neste forhør tilstod plutselig Karen å være skyldig i trolldom og at hun hadde inngått en pakt med selveste Djevelen. Det er vanskelig å forstå hvilke tanker som har foregått i Karens hode. Kanskje tenkte hun at det ikke var noe å tape ettersom dødsdommen allerede var over henne og at hun like godt kunne lette sin samvittighet. For at Karen Thorsdatter så seg selv som en trollkvinne må vi nesten akseptere ettersom hun så standhaftig har sverget og stått fast ved dette under hele rettsprosessen. Det kunne også ha endt med at Karen lettet sin egen samvittighet, men så ble hun altså spurt om det var noen med henne, og Karen har villig utlagt flere navn. Karen Møglestue og Søde-Mari tilstod begge etter å ha sittet flere måneder i varetekt og ble deretter henrettet. Marit Hundal på sin side nektet for beskyldningene under hele prosessen.

Forestillingen om djevelpakten som var årsak til at så mange kvinner ble brent på bålet under trolldomsprosessene, er en forestilling som hovedsakelig kom fra myndighetene og ikke fantes i folketroa. I 1650 ser det i midlertidig ut til at den også har blitt en del av de folkelige trolldomsforestillingene, og dermed kan vi se hvordan trolldomsforestillingene blander seg. Heksesabbaten og luftferder til ulike steder er også en del av trolldomsforestillingene som kom fra øvrigheten og har sine røtter fra den demonologiske lære som først ble utarbeidet av Thomas Aquinas på 1200-tallet og ble med i det dansk-norske lovverket da trolldomslovgivingen ble innskjerpet i 1584.¹¹⁷ Djevelpakten var et gjennomgående trekk i de store kjedeprosessene. Mange av kvinnenes historier lignet hverandres. Vi kan anta at dette er historier som har gått på folkemunne og blitt en del av Karen Thorsdatters fantasier. Ettersom det var slik øvrigheten tenkte seg at trolldommen foregikk, så synes vitnemål som Karens å bekrefte deres mistanker og kanskje også tidligere erfaring med trolldom.

4. 4 Trolldomsprosessen mot Marit Hundal

Marit Hundal var en av kvinnene som ble utlagt av Karen Thorsdatter og Bodil Kroms. Lensregnskapet opplyser om at Marit har blitt brent for sine misgjerninger og at halve hennes bo har blitt innkrevet for å betale gjelden. Marit Hundal var en gift kvinne, og det syntes å være årsaken til at kongen bare har krevd halve hennes bo, ettersom mannen skulle få beholde

¹¹⁷ Se kapittel 1: 6 og kapittel 3: 33

sin halvdel. Vi får også opplysninger om at Marit har sittet seks uker og fire dager i varetekt i påvente av dommen.¹¹⁸

16. april 1650 satt en rekke lagrettsmenn samlet i Odde tingstue for å dømme fangen Marit Olufsdatter som lenge hadde bodd i Honddalen på Tveit, men som nå senest hadde bosatt seg på Skuggeli ved gården Strømme. Etter at Marit var blitt utlagt av Karen og Bodil hadde hun sittet i varetekt inntil saken kom opp for retten. Som vitner i denne saken ble Jørgen Stølle, Gunvor; Gammel Strømmis kvinne, Åse Nilsdatter og sypiken Anne Thordsdatter innkalt. Vitnene ble oppfordret til å tale sannheten om Marits ord, rykte og gjerninger. Etter deres vitnemål skulle dommen over Marit falle.

Den første til å vitne i saken var Jørgen Stølle. Han fortalte retten at for tjue år siden, hadde hans bror Åsmund Tormodsen vært i Stavanger og hentet korn. Da han vendte tilbake møtte han Marit Hundal nede ved havna som spurte Åsmund om å få en skuffe korn. Åsmund ville gi henne det, men i det han skulle gi henne skuffen rant det noe korn av det. Marit ble sint for at han ikke ville unne henne den fulle skuffen og begynte å komme med trusler mot ham. Åsmund ble også sint og var nær ved å slå henne da Jørgen Stølle dukket opp og avverget det. Marit forlot skipet i vrede med knyttet neve, men slo hånden i baugen før hun gikk i land og skal ha sagt: ”ja, ja”, og adskillige flere trusler som Jørgen ikke kunne minnes.

Åtte dager seinere reiste Åsmund og broren Laurits Tormodsen i hver sin skute til Stavanger for å hente flere varer, men på veien tilbake forsvant Åsmund og folkene hans sporløst med skipet, og ingen hadde noensinne sett dem igjen. Da retten spurte Jørgen om han trodde Marit stod bak, svarte han at han ikke visste om det var hennes skyld eller Guds vilje.

Gunvor; Gamle Strømmis kvinne fortalte retten at hun tidligere hadde hatt store problemer med å kjerne rømme ut av melken sin. Uansett hvor lenge hun forsøkte, ble det aldri noen rømme. En kveld hadde hun kastet restene på ilden, og da hadde straks Marit Hundal kommet løpende til gården og bedt om noe drikke. Det underlige var at etter denne hendelsen så hadde Gunvor hatt bedre lykke med å kjerne rømmen.

Gunvors vitnemål passer svært godt inn i de folkelige trolldomsforestillingene om hvilke skader trollkvinnen kunne volde. Gunvor fikk ikke kjernet rømme, fordi Marit med sin onde trolldom hadde sørget for dette. Men så fikk Gunvor en idé om å kaste restene på ilden, og dermed ble Marit avslørt i det hun kom løpende til gården for å be om drikke. Om Gunvor slo restene av melken på ilden fordi hun har hatt mistanke om trolldom, sier ikke denne kilden

¹¹⁸ Prosessnummer 0193. NFS

<http://www.edd.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=193>. (Sist lest 02.02.15)

noe om. Men siden det var en del av den folkelige forestillingsverden, er det derfor ikke usannsynlig.

En sentral tanke i trolldomsforestillingene på 1600-tallet var at trollkvinnen gjerne hadde en hjelper, trollkatten som ofte hadde form av et lite nøste.¹¹⁹ Trollkatten kunne hun sende til naboens gård for å drikke melken. Da trollkatten vendte tilbake, ville den spy opp fangsten. Men det hendte også at trollkatten la igjen rester, om disse restene ble brent ville også trollkvinnen bli avslørt ved at hun kom løpende til gården for å be om drikke ettersom trollkatten var hennes hug: hennes onde tanke.¹²⁰ Det Gunvor gjorde da hun kastet restene av melken på bålet var å avsløre trollkvinnen. Men det nevnes ikke i dette vitnemålet om Gunvor har sett rester av trollkatten. Likevel må det sies at Gunvors vitnemål passer godt inn i de folkelige forestillingene om hva trollkvinnen var i stand til. Selv om det ikke nevnes noen trollkatt, kan vi anta at det var en oppfatning om at Marits hug likevel må ha vært i melken som ikke ville bli til rømme, og at Gunvor derfor kunne avsløre henne.

Åse Nilsdatter var den neste til å vitne mot Marit. Hun berettet at for fjorten år siden, da hun bodde på Lund, kom Marit Hundal på besøk ved et par anledninger. En dag spurte Marit om Åse visste hvilken dag hun selv var født og hvilket kjønn hennes eldste barn var. Åse svarte henne at hun selv var født på en søndag og at hun først hadde født en gutt. Marit spurte Åse om hun kunne få noe brystmelk som hun skulle bruke til sine øyne. Hun fikk dette og bad så Åse om mer melk. Dette samlet hun i en klut og gikk bort. Etter denne hendelsen hadde Åse fått dårlig helse. I fem år hadde hun vært skrøpelig og sengeliggende. Åse selv hevdet at hun ikke visste om Marit var årsaken til det eller ikke.

Anne Tordsdatter kom med nok et vitnemål mot Marit Hundal. For ti-elleve år siden hadde hun fått besøk av Marit som hadde bedt henne om en synål. Hva Marit skulle med denne, fikk hun ikke greie på. Anne sa nei, at alle hennes synåler var for små. Marit tok likevel en nål og gikk sin vei. Kort tid etter ble Anne underlig svak og hun fant heller ingen hvile eller ro. Om det var Marit som var skyld i det, kunne ikke Anne svare på.

Marit Hundal sa seg imidlertid uskyldig i alle disse beskyldninger da saken kom opp mot henne. Hun benektet både å være en trollkvinne og hevdet at hun ikke kunne minnes disse fortellingene. Etter disse vitnesbyrdene ble det 19. april 1650 utstedt et provsbrev fra Oddernes og Tveit sogn på at Marit Hundal av allmuen var anklaget for trolldom og spøkerier. Til sammen stod 13 vitner fram og vitnet mot henne. En av disse var sognepresten i

¹¹⁹ Se kapittel 3: 30-31 for nærmere forklaring av trollkatten.

¹²⁰ Hodne 2004: 188-189

Tveit, Peder Pedersen, som hevdet å være godt kjent med hennes rykte og trolldom. Han vedgikk også at han selv hadde sett hennes spøkerier, da Marit en gang gjorde seg usynlig for presten. I tillegg ble Marit anklaget for å ha forsøkt å ta livet av fogden Nils Nielsen og Christen Andersen sammen med de avdøde trollkvinnene Karen Thorsdatter og Bodil Kroms. Begge hadde hevdet at Marit Hundal var mye verre trollkvinne enn dem.

4.5 Marit Hundals skjebne

Etter disse vitnemålene som også rommet det dårlige skussmålet fra sognepresten Peder Pedersen, kan ikke Marit ha hatt noe håp om å renske seg fra trolldomsanklagene. Hun hadde et dårlig rykte i bygdene og det var ingen som ønsket å tale hennes sak. I tillegg var hun blitt utlagt av to trollkvinner som frivillig hadde bekjent sine trolldomskunster før de ble dømt til bål og brann. Hun stod også anklaget for å ha forsøkt å ta livet av fogden og en av byens borgere.

Karen Thorsdatter fortalte retten før sin død at Marit hadde tatt noe fra Kristen Andersen, men hva det var visste hun ikke. Karen berettet også at Marit klemte henne så hardt at hun tilslutt ble med på å kaste ulykken over Jørgen Jacobsen. Dette førte til at han falt ombord og slo sitt kne fordervelig. I følge Karen kunne Marit også styre været, og det var hun som hadde forgjort folkene til Kristen Andersen så de ble igjen på Topdalsfjorden for noen år siden. De hadde også stjålet Kristen Kremmers lykke fra ham og dermed blitt årsak til hans ulykke. Til sist fortalte Karen at hun med Marits søster Ragnhild Årdalen, kunne gå inn i kjelleren til Kristen Andersen og inn i hans spiskammers når de ville. Når pikene gikk der oppe kunne de ta hva de ville. Men når Susanna, husfruen selv gikk der oppe og gjorde korsets tegn, da hadde de ingen makt. Marit benektet alle disse beskyldningene.

Flere troverdige vitner fremførte også sine vitnemål, alle talte imot Marits uskyld. Retten hevdet at Marit av godtfolk var anklaget for å til stadighet ha lovet folk skam og ulykke, noe som også hadde skjedd like etter. I dommen over Marit ble særlig vitnesbyrdet til sognepresten Peder Pedersen vektlagt. I tillegg til å bekrefte trolldomsryktene, kunne han også selv vitne om en hendelse, Marit hadde nemlig gjort seg usynlig for presten. En prests vitnesbyrd veide naturligvis tungt. Retten ser også ut til å ha lagt vekt på at Marit ikke bekjente sine synder selv om bevisene mot henne var så mange. Likevel har Marits manglende bekjennelse ført til at lagmannen måtte stadfeste dommen. Marit ble dømt til bål og brann for sine spøkerier og trolldomsgjerninger. Dommen er signert av de tolv lagrettemennene, sorenskriver Clemend Pedersen og lagmann Jørgen Sefeltdt. 2. mai 1650.

Det ser ut til at det først og fremst er Marits dårlige rykte som tok livet av henne. Trolldomsryktet må ha hvilt over henne i flere år, og Marits stadig trusler og mistenkelige gjerninger må ha bidratt til å forsterke trolldomsmistanken. Dette forteller oss at folk i lokalsamfunnet må ha vært redde for henne og at de ulykker som har skjedd etter Marit har kommet med sine trusler, de har hun også blitt oppfattet som ansvarlige for. Marit benektet alle anklagene, og hevdet dessuten å ikke kunne minnes disse historiene. Hun var heller ikke kjent for noen signerivirksomhet, men har utelukkende vært en belastning for bygda. Da hun i tillegg ble utlagt av to trollkvinner, da må veien ha vært kort til bålet.

4.6 Trolldomsprosessen mot Karen Møglestu/Siri Sjursdatter

En av de anklagede kvinnene i prosessen het Karen Møglestø. Hun stod anklaget for trolldomskunster og Djevelens spøkerier. Da Karen ble anklaget, nektet hun for å ha begått trolldom, men bekjente i stedet en forbrytelse hun hadde begått for mange år siden da hun bodde i Hem i Lardal. Karens rette navn var Siri Sjursdatter,¹²¹ og hun hadde forlatt sin egen mann Guttorm Gundersen fordi han var ond mot henne og ikke dugde til noe. Hun hadde rømt sammen med tjenestegutten Gunder Torsteinsen for over tjue år siden og kalt seg Karen Møglestu etter det, mens han kalte seg Torbjørn.¹²²

20. mai 1650 tilstod imidlertid Siri å være skyldig i anklagene mot henne etter å ha sittet fjorten uker i varetekt. Hun bekjente at det hadde kommet en mann til henne et sted mellom Lund og Møglestu en torsdagsaften. Han hadde spurt henne om hun ville tjene ham, og Siri svarte at hun ville tjene ham som han lønte henne. Mannen sa han skulle fly henne penger og ellers hva hun ville ha, men Siri hevdet at hun ingenting hadde fått. Etter denne hendelsen talte hun ikke mer med ham, men så ham noen ganger som en sort katt eller en skygge.

Den natten de forsøkte å ta livet av fogden hadde Karen Thorsdatter og Kristen Kuld kommet til henne og ville ha henne med i gjestebud. Siri svarte at om det var et smukt gjestebud så ville hun være med. De reiste så til Grasvannet, og da hun ble spurt om hvem som var med, navngav Siri de samme personene som Karen Thorsdatter og Bodil Kroms alt hadde utlagt. Videre berettet hun at Kristen Kuld gikk omkring og serverte dem det han ville unne dem. Siri så også det troll hun hadde gitt sin tjeneste, det smøg seg i mellom dem som en

¹²¹ Jeg vil derfor omtale henne som Siri Sjursdatter heretter.

¹²² Prosessen mot Karen Møglestø er omtalt under prosessen mot Søde-Mari, prosessnummer 0189. NFS. Men ettersom de begge var en del av kjedeprosessen i 1650 er opplysningene om de enkelte personene ofte spredd utover alle de anklagede i kjedeprosessen.

<http://www.edd.uio.no/per/ikos/visprosess.cgi?prosessid=189> Sist lest 02.03.15

tyv og drakk sammen med dem. Etter en stund brøt gjestebudet opp, og de dro videre for å forsøke å senke skuten til fogden Nils Nielsen og Christen Andersen. Da Siri ble utspurt om hvorfor de ønsket å ta livet av fogden svarte hun som de andre kvinnene at hun ikke visste grunnen. Siri benektet for at hun hadde løst opp knuter ved Grasvannet og at det hadde blitt utført andre trolldomskunster enn hva hun hadde bekjent.

Den 4. juni 1650 ble Siri Sjursdatter dømt til døden for sine grove gjerninger, trolldomskunster og ”bebindelse til Djevelen.” I tillegg ble hun dømt for å ha levd som en horkvinne med Torstein Gundersen. Hun ble dømt til bål og brann og hennes gods tilfalt kongen. Dommen er undertegnet av Clemend Pedersen og Jørgen Sefeldt.

Lensregnskapene fra 1649-1650 opplyser at både Siri Sjurssdatter og Torstein Gundersen Møglestø er henrettet. Torstein har blitt henrettet ved sverdet for å ha tatt en annen manns hustru og rømt med henne. Rengnskapet opplyser også om at SiriSjursdatter har rømt fra sin mann for over 21 år siden, har sittet fjorten uker i varetekt og siden brent for sine trolldomskunster. Det er også notert at mestermannen har mottatt 18 riksdaler for å brenne Siri Sjursdatter og Marit Hundal.

Grunnen til at Siri Sjursdatter ble dømt til døden skyldes antageligvis like mye at hun ble betraktet som en løs kvinne etter at det ble kjent at hun hadde forlatt sin første mann og levd i hor med tjenestedrengen Torstein Gundersen i over tjue år. Ettersom det ikke ble stilt så strenge beviskrav som i dag, var det først og fremst andres oppfatning av den tiltalte som hadde stor betydning. I trolldomsprosessene var det ofte slik at om vedkommende først var blitt anklaget var det hennes rykte og andres skussmål som enten kunne dømme henne eller redde henne. I og med at Siri hadde begått disse grove gjerningene og deretter var blitt utlagt av to dømte trollkvinner, hadde hun lite håp om å få renvasket seg og endte sitt liv på bålet.

4.7 Trolldomsprosessen mot Søde-Mari

Søde-Mari var den siste kvinnen som ble henrettet under den store kjedeprosessen i 1650. Hun ble også utlagt av Karen Thorsdatter og Bodil Kroms. I prosessen merket med hennes navn får vi opplysninger om at Søde-Mari som egentlig het Gunhild har sittet fire måneder i fengsel anholdt for trolldom.¹²³ Søde-Mari har gjort sin bekjennelse for retten 12. mai 1651 på Gjømle. Hun berettet at hun var født i Tjølling sogn i Vestfold på gården Kleppe. Den gangen ble hun kalt Gunhild Pedersen og var trolovet med Anders Lauritsen, men så hadde hun i stedet reist av sted med en mann kalt Hans Iversen for 22 år siden. De dro nordover til et

¹²³ Prosessnummer 0189. Deler av denne saken finnes under prosessen som er merket med Gunnhild Nærbøes navn, prosessnummer 0203.

fiskevær i Vardøhus len,¹²⁴ og der ble hun bedt om å endre sitt navn. Hun begynte derfor å kalle seg Mari i stedet, og Hans Iversen kalte seg Paul. Søde-Mari dro imidlertid sørover til Stavanger igjen uten Paul. Der fikk hun hus av hustru Barabus. Det var her Fanden for første gang hadde kommet til henne i skikkelse av et menneske. Mari hadde gjort korsets tegn og da gikk han bort.

Hun reiste fra gården hos hustru Barabus og til Hestad i Høvåg sogn, hvor hun var i tre år. Da hadde Fanden vist seg for henne igjen en aften hun satt i ildhuset. I følge Søde-Mari var Fandens overkroppen en manns skikkelse, mens under var han formet som en hest. Han spurte Søde-Mari om hun ville være med ham. Hun spurte om hans navn og fikk til svar at han het Lusifer og var en engel. Da gjorde Søde-Mari korsets tegn, og han skjøv henne fra seg og ned på gulvet, hvor hun lå som hun var besvimt.

En stund senere var Søde-Mari på vei til Stray, men da hun kom til en myr, møtte hun på Bodil Kroms som fortalte henne at de skulle forsøke ”å omkomme noen.” Søde-Mari ble sittende som i en slummer og våknet da hun hørte et drønn og så at det var folk i luften. De tok henne med seg i luften før de satt henne ned på en grønn voll hvor hun lå som i svime. Da hun våknet igjen så hun hva slags folk det var, og hun navngav de samme personer som Karen Thorsdatter hadde gjort i sin tilståelse. Søde-Mari berettet at følget tok henne med seg igjen og førte henne tilbake til den samme myren hun hadde møtt Bodil Kroms.

Videre bekjente Søde-Mari at da hun satt i fangehuset i Grimstad kom Fanden igjen til henne med flere djevlere, og da falt jernet av henne. Seinere da de kastet henne i sjøen kom det en ”slem sort” og forsøkte å dra henne ned, men det var noe som holdt henne oppe.¹²⁵ Til slutt ble hun spurt om hun hadde noe å legge til, og da svarte hun at hun ikke hadde mer å tilføye enn hva hun hadde fortalt. Søde-Mari ble henrettet ved sverdet i 1651

Av kildematerialet går det fram at Søde-Mari ble utsatt for vannprøven. Vannprøven var en metode som ble brukt under trolldomsprosessene hvor formålet var å avsløre hekse. Den ble ansett for å være en gudsdømme og hadde blitt anvendt siden middelalderen i flere europeiske land. Selve prøven bestod i at den trolldomsmistenkte ble bundet på hender og føtter og deretter kastet ut i vannet. Hensikten var å se om den trolldomsmistenkte fløt eller sank når hun ble kastet på vannet, for om hun ikke øyeblikkelig sank ble dette sett som et bevis på at hun var skyldig. Vannet ble ansett som rent i og med at det ble brukt i dåpen som et renselsesmiddel og ville derfor frastøte seg ondskapen. Denne prøven ble brukt under trolldomsprosessene da det ofte var vanskelig å sikre nok vitnebevis. Det var myndighetene

¹²⁴ I dag er Vardøhus len omdøpt til Finnmark.

¹²⁵ Her har Søde-Mari blitt utsatt for vannprøven og i følge kilden fløt hun.

som også førte anklagen som skulle avgjøre hennes skyld eller uskyld, dermed var utfallet gitt på forhånd ettersom prøven hovedsakelig ble tatt i bruk for å sikre flere bevis. I følge Næss har vannprøven vært i bruk i omtrent 23 trolldomsprosesser, mens den i Danmark kun var brukt i noen få prosesser.¹²⁶

Næss mener også at vannprøven var like mye et torturmiddel som et bevismiddel. Det var en stor påkjenning for den tiltalte, og det var også en fare for at hun kunne drukne dersom hun ikke ble fisket opp i tide. Frykten for vannprøven gjorde derfor at de tilstod enten før eller så kom gjerne tilståelsen etter de hadde vært igjennom prøven. I loven stod ikke denne nevnt som et lovlig bevismiddel og ettersom lovverket ble strengere mot slutten av 1600-tallet, avviste gjerne lagrettemennene at denne metoden kunne brukes under trolldomsprosessene til tross for at anklagerne ønsket det. Næss forskningsarbeid viser at etter 1663 har ikke vannprøven blitt brukt i noen norsk trolldomsprosess.¹²⁷

4.8 Oppsummering og kommentarer til prosessen

Det var fem kvinner som ble henrettet under den store kjedeprosessen, nemlig Karen Thorsdatter, Bodil Kroms, Marit Hundal, Siri Sjursdatter og Søde-Mari. Vi vet at Sissel Jakob Mortensens tilslutt ble frikjent ved Herredagen i 1652 ettersom bevisene mot henne ikke var tilstrekkelige til å få henne dømt. I tillegg var Sissel høyt oppe i det sosiale hierarkiet, noe som antageligvis også har vært utslagsgivende. Gunnhild Nærbø ble også frikjent, men grunnen til at Gunnhild gikk fri skyldes imidlertid ikke at hun faktisk ble frikjent, men at det var en formell feil i rettssaken mot henne og derfor ble dommen mot henne opphevet. Om Kristen Kuld er også kildene sparsommelige, men i følge Terje Sødals undersøkelser var Kristen Kuld mest sannsynlig en tidligere bondelensmann over Vestre Moland. Dessuten nevnes han under manntallet i 1666, noe som betyr at han må ha blitt frikjent eller at det aldri ble reist tiltale mot ham. Hvorfor Kristen gikk fri vet vi ikke, men både hans kjønn og sosiale status kan ha hatt betydning. De resterende som var involvert i kjedeprosessen står ikke nevnt verken i lensregnskaper eller domsprotokoller og vi må dermed anta at de gikk fri, for om de ble dømt til døden eller landsforvist ville det sannsynligvis stått oppført i lensregnskapet.¹²⁸

Studiet av kjedeprosessen på Agder i 1650-årene viser først og fremst i hvor stor grad demonologien og de folkelige forestillingene har smeltet sammen. I de historiene Karen Thorsdatter og Bodil Kroms berettet, kan det både spores forestillinger som har sine røtter i

¹²⁶ Næss 1984: 127

¹²⁷ Ibid: 127-130

¹²⁸ Sødal 2008: 149 og 160- 161.

folketroa og forestillinger som hadde sitt opphav i samtidens demonologiske lære. Både Karen Thorsdatter og Bodil Kroms berettet for retten at de trolldomsanklagede møttes ved Grasvannet for å forlise skuten til fogden Nils Nilsen og Kristen Andersen hvor de tok i bruk værmagi ved å løse opp knuter. Dette hadde sin forankring i folketroa. Bodil Kroms fortalte også i sitt vitnemål at de stjalne gjenstandene de hadde fløyet til sabbaten med hadde de satt inn med trolldom for å stjele den lykken eieren av gjenstandene skulle ha hatt. Å stjele folks lykke har også sin forankring i folketroa, men i Bodil Kroms beretning blandes demonologien og folketroa sammen i og med at hun hevdet at de hadde brukt disse gjenstandene som fremkomstmiddel for å delta i Djevelens sabbat.

Karens møte med Djevelen er en klassisk ingrediens under trolldomsprosessene og har helt klart sitt opphav i den demonologiske lære. Karen hevdet at Djevelen hadde vist seg for henne og en liten gutt og spurt om de ville tjene ham. Dette hadde de begge sagt ja til, og pakten ble forseglet med at Djevelen kloret dem og sugde blodet i seg. Deretter hadde han lært dem trolldom. Søde-Maris beretning ligner Karens, hun hadde også blitt oppsøkt av Djevelen ved flere anledninger, men i motsetning til Karen har ikke Søde-Mari villig innrømmet å ha inngått en djevelpakt. Hun skal isteden ha korset seg og påkalt Gud da Djevelen viste seg for henne. Til slutt har likevel Søde-Mari tilstått djevelpakten og anklagene mot henne etter flere uker i varetekt og etter å ha blitt utsatt for vannprøven. Dette var også tilfellet med Siri Sjursdatter som etter flere uker i varetekt innrømmet djevelpakten og deretter har hun beskrevet denne detaljert for retten.

Terje Sødal har skrevet en artikkel i årsskriftet for Agder Historielag om trolldom og sosial status hvor han forsket på kjedeprosessene på Agder i 1650 og 1670 i et sosialhistorisk perspektiv. Sødal konkluderte med at de kvinnene som ble dømt til døden i begge prosessene enten har hatt et langvarig trolldomsrykte over seg eller så har de vært innflyttere i bygda, i enkelte tilfeller begge deler.¹²⁹ Siri Sjursdatter var en innflytter i bygda, derfor har hun nok vært mer utsatt for trolldomsrykter. Hun hadde dessuten gjort seg skyldig i det å forlate sin ektemann og levd i hor med en annen mann. Dette var en svært alvorlig ting å gjøre på 1600-tallet. Siris livsførsel vitnet om at hun var en dårlig kvinne. Med Marit Hundal er det derimot hennes dårlige rykte jeg ser som hovedårsak til dødsdommen.

Proessen mot Marit Hundal er den som i sterkest grad skiller seg ut blant de dømte kvinnene. For det første fordi Marit aldri innrømmet anklagene hun var beskyldt for, men sverget på sin egen uskyld inntil sin død. I tillegg bar prosessen mot henne mindre preg av

¹²⁹ Sødal: 2009

diabolisme. Marit har fått mange vitnemål i mot seg, i motsetning til de andre kvinnene i denne prosessen som hovedsakelig var anklaget for å ha deltatt i Karen Thorsdatters trolldomskompani. Under prosessen mot Marit Hundal stod flere vitner fram og berettet sine historier hvor flere av disse vitnene mistenkte Marit for å ha brakt sykdom og død over folk. Det er mye som tyder på at Marit hadde et dårlig rykte i bygda, dermed var det kanskje enkelt for Karen Thorsdatter å utlegge Marit. For om Marit hadde levd med trolldomsryktet lenge, nørte Karens utleggelse opp om mistanker som allerede var der. Dermed viser denne prosessen at ryktet var en viktig faktor, slik Sødal hevder.

Av de casestudiene jeg har valgt meg ut, skiller denne prosessen seg ut med sitt sterke innslag av diabolisme og det faktum at det er en kjedeprosess. Hele fem kvinner mistet livet i denne prosessen ut av de tretten som var anklaget. Jeg valgte denne prosessen fordi jeg ønsket å studere en trolldomsprosess hvor diabolisme var en sterk faktor. Mitt hovedfunn i studien av denne trolldomsprosessen er at myndighetenes demonologiske lære og de folkelige forestillingene om trolldom har smeltet sammen i så sterk grad at det er vanskelig å skille dem fra hverandre. For selv om vi kan plukke ut enkelte elementer er de likevel vevd så tett inn i hverandre at på grunnlag av dette funnet vil jeg konkludere med at rundt 1650 hadde den demonologiske lære blitt en del av allmuens trolldomsforestillinger.

Kjedeprosessen på Agder blir derfor et godt eksempel på hvordan myndighetene forsøkte å sivilisere allmuen. Dette ble først og fremst gjort ved at de påvirker dem med sine trolldomsforestillinger, og deretter ved at de dømte allmuen for å ha begått disse forbrytelsene. Det kan argumenteres for at dette blir første ledd i en siviliseringspross som flere tiår seinere førte til at myndighetene ikke lengre betraktet trolldommen som reell. Siviliseringsprosessen begynner jo som Elias selv hevdet hos overklassen, deretter sprer den seg nedover i befolkningen. I 1650 vil jeg hevde at det først og fremst er tale om et oppdragelsesforsøk av allmuen for å kvitte seg med trollkvinnene som var fiender av den kristne religionen. Først seinere begynte siviliseringsprosessen å endre kurs, men hele tiden var den styrt av embetsmennene.

Kapittel 5: Trolldomsprosessene mot Siri Sivertsdatter og Kari Klommer, 1663

Den neste prosessen jeg vil studere er hentet fra Jelsa sogn i Rogaland i 1663. Det er altså gått tretten år siden den store kjedeprosessen på Agder og tidsmessig befinner denne prosessen seg rett etter den mest intense forfølgelsen har begynt å stilne. I likhet med kjedeprosessen på Agder inneholder også denne flere diabolistiske elementer, men ikke i like stor grad. De diabolistiske tendensene er hovedsaklig tilstedet i Siri Sivertsdatters beskyldninger mot Kari Klommer, likevel er dette først og fremst en prosess hvor allmuens røst er sterk og de folkelige trolldomsforestillinger er dominerende. I denne prosessen møtes de to magiske motpolene i den folkelige forestillingsverden, nemlig signeriet og maleficium¹³⁰ Formålet med å studere denne prosessen er å få et godt innblikk i den folkelige forestillingsverdenen og undersøke om det finnes grunnleggende trolldomsforestillinger som ikke lot seg påvirke av myndighetenes trolldomsforestillinger.

5.1 Anklagene mot Siri Sivertsdatter

Siri Sivertsdatter ble dømt til døden for sine trolldomskunster og for å ha forgjort en mann ved navn Josef Vig. Kildematerialet gir oss opplysninger om at Kari Klommer ble utlagt av Siri like før hennes død, hvilket kan forklare hvorfor anklagene mot Kari ikke kom fram under selve rettsprosessen mot Siri Sivertsdatter, men er kun nevnt i trolldomsprosessen mot Kari selv. Siri ble altså dømt til døden, mens Kari ble dømt fredløs for å ha utført signeri.¹³¹

Saken mot Siri Sivertsdatter kom opp for bygdetinget første gang 8. april 1663 på Hembnes tingstue. Kildematerialet gir oss opplysninger om at Siri var beskyldt for trolldom av fiskalen, samt for å ha forgjort en mann ved navn Josef Vig som bodde i Erfjord. Det blir også opplyst om at Siri har sittet en stund i varetekt på fogdegården før saken har kommet opp for retten. Josef Vig hadde offentlig kalt Siri for hans ”dreper” og påstod at hun hadde fordervet ham, derfor hadde han stevnet henne inn for tinget. Som vitner til disse utsagnene var Johannes Tendenes, Ole Tvedts og Rasmus i Sundet. Josef Vig hevdet at ”Siri ville slå allevegne i skarene på Vig.”¹³² Da Josef nektet henne dette, ble han fortalt av andre at Siri skal ha sagt:

¹³⁰ Se kapittel 3: 25-26

¹³¹ Prosessnummer 0315 og 0316. NFS.

¹³² Prosessnummer 0315: 37. NFS. Språket er lett modernisert

<http://www.edd.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=315> Sist lest 23.02-15

”Slå du i år, da skal du ikke slå at årre.”¹³³ Josef Vig skal også offentlig ha anklaget Siri for å ha forgjort ham ettersom han ikke hadde hatt en frisk dag siden Siri uttalte disse ordene. Vitnene kunne også bekrefte at Josef hadde vært svært dårlig siden den tid.

Det er vanskelig å tolke hva Siri mente med utsagnet ”Slår du i år, da skal du ikke slå at årre.” Men ettersom folk har nevnt dette for Josef Vig, så antar jeg at det har blitt framsatt som en trussel. Etter å ha gjort noen søk på dette på internett, har jeg landet på at dette kan være dialekt eller slang og at ordet aarre/haarre er en omskriving av ordet Herre som brukes enkelte steder på Vestlandet. I så fall kan Siris utsagn tolkes som en trussel om død i betydningen at om Josef slår nå i år, så vil han snart ikke kunne slå lengre ettersom han vil befinne seg hos Herren/Gud like etter. Om denne tolkningen er rett aner jeg ikke, men ettersom dette utsagnet nevnes under rettssaken mot henne, må vitnene ha ment at det dette utsagnet var såpass alvorlig at det måtte fram i lyset.

Heli Kristoffersen vitnet for retten at forrige vår hadde Ole Håland gitt ham og hans kone tillatelse til å dyrke en åkerlapp på Vig. Dette hadde kommet Siri for øret, og da skal hun ha sagt til Heli og kona at: ”Du må gjerne spa og så, men du skal ikke få noe gagn av det.”¹³⁴ Et par dager seinere hadde plutselig hans kone fått et illebefinnende så hun måtte gå til sengs. Der hadde hun ligget og stadig blitt verre inntil hun tilslutt døde om høsten samme året.

Gunder Vigestrand fortalte at fem år tidligere hadde Siri Sivertsdatter kommet til ham og spurt om han hadde noe melk å gi henne. Men Gunder var en fattig mann og svarte at han hadde ingen ku, men fire små barn å fø, derfor hadde han ingen melk å gi Siri. Da ble Siri sint og sa. ”Du pleier å si at du intet har, du skal heller intet ha og intet skal du få.”¹³⁵ Da hun skulle gå fikk hun øye på kua og strøk hånden over kuas rygg. Straks etter ble kua syk og i fem uker kunne den ikke spise noe annet enn gress som de tvang i henne. Gunder og hans kone så ikke annet råd enn å be Siri om hjelp. Siri leste da i noe salt de gav henne, og like etter ble kua så mye bedre at hun kunne spise selv. Gunder fortalte at kua hadde levd i fire år etter denne hendelsen, men hun hadde ikke melket eller kalvet siden.

Det var en utbredt folkelig forestilling at trollfolk kunne skade både mennesker og fe bare ved å ønske det.¹³⁶ I følge folklorist Ørnulf Hodne var de som ble anklaget for å sette trolldom på folk, gjerne fattige mennesker. Motivet for trolldommen var ofte hevn, misunnelse eller hat som ble rettet mot personer i lokalsamfunnet som de følte hadde krenket

¹³³ Ibid

¹³⁴ Ibid

¹³⁵ Ibid: 38 Språket er lett modernisert.

<http://www.edd.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=315> (Sist lest 23.02.15)

¹³⁶ Se også kapittel 3: 31

dem på ulike vis. Noen ganger var trollfolkets hug så sterk at om de slynget ut en forbannelse, ville den gå i oppfyllelse like etter, mens andre ganger kunne de forårsake sykdom bare ved å berøre det de ønsket å skade. Om den trolldomskyndig berørte en gjenstand eller et redskap, ville denne bli ubrukelig, om hun berørte kuas jur, ble det hevdet at kua ville melke blod i lang tid framover. Noen ganger kunne også den onde hugen virke på avstand uten at den trolldomskyndige verken hadde berørt eller snakket med noen. Derfor kunne folk aldri være trygge dersom de hadde kommet i uvennskap med trollfolket.¹³⁷

Det Gunder fortalte i sitt vitnesbyrd passer godt med de folkelige forestillingene. Siris ønske om å hevne seg fordi Gunder ikke har gitt henne noe melk er så sterkt at hun både slynget ut en forbannelse om at Gunder aldri skal ha noen rikdom, før hun deretter berørte hans ku med det samme onde ønske om å hevne seg. Dette resulterte i at kua ble syk og sykdommen varte helt til Gunder bad Siri om å ta den bort igjen. Gunder legger imidlertid til at kua verken har gitt melk eller kalvet siden den tid, og dermed går Siris ord i oppfyllelse: at Gunder verken skulle ha noe eller få noe.

Gunder Vigestrand kunne også berette at da en kvinne var død¹³⁸ hadde Ole Håland kommet til ham og ville de skulle ta en titt på liket, for Siris mann, Tore, påstod at den avdøde kvinnen var spedalsk. Da de så henne, mente de at dette ikke kunne være sant. Hun var litt hudløs om munnen, men ellers var det ingen tegn til spedalskhet. Da hadde Siri kommet til dem og stått i døren. Mennene bad henne om å ikke være så nær liket, men Siri hadde ikke villet flytte seg. I samme øyeblikk hadde den avdødes nese sprukket opp, og det hadde rent blod av begge neseborene.

Ole Tvedt hadde også en underlig hendelse å berette om. Han hadde hatt besøk av Siri Sivertsdatter for et års tid siden og hadde gitt henne noe melkemat sammen med sine barn. Da skal Siri ha tatt en munnfull av maten og lagt det i en skål, før hun gikk hjem igjen. Etter den episoden klaget Ole over at hans melk var fordervet og at den ikke var drikkens. I tillegg var det umulig å kjerne rømme av den. Dette nektet Siri for da retten spurte henne om denne hendelsen, men da stod Johannes Tendenes fram og hevdet at Siri selv hadde bekreftet ovenfor ham at hun hadde tatt noe melk da hun var hos Ole Tvedt og lagt dette i en skål.

Igen stemmer Siris trolldomsanklager godt overens med de folkelige forestillingene om hva trollfolk var i stand til å gjøre. I kjedeprosessen på Agder; ble Marit Hundal også beskyldt for å ha forårsaket at en kvinne ikke klarte å kjerne melken til rømme.¹³⁹ I begge

¹³⁷ Hodne 2004: 185-186

¹³⁸ Kvinnen navngis ikke i kildematerialet

¹³⁹ Se kapittel 4: 44

tilfellene var det den trolldomskyndiges onde hug som sørget for dette. I Siri Sivertsdatters tilfelle hadde hun også sørget for at melken ikke var drikkende etterpå. Hvorfor hun skal ha gjort dette, gir kildematerialet ingen opplysninger om. Siri fikk mat hos Ole Tvedt som hun ønsket, motivet for å forderve melka kan derfor ikke ha vært hevn, men kanskje var Siri Sivertsdatter misunnelig på Ole Tvedt eller kanskje han hadde krenket henne ved en tidligere anledning? Likevel må lokalbefolkningen ha oppfattet det som skremmende at hun lot sin trolldom ramme tilsynelatende uten grunn.

Ole Håland bekjente også for retten at forleden høst hadde han vært hos Siri Sivertsdatter og sagt til henne at Josef Vig kom til å fremsette sak mot henne på grunn av sykdommen hun hadde kastet over ham. Deretter gikk Ole sin vei, men det var også to kvinner som hadde overhørt at Ole og Siri utvekslet ord, nemlig enken Birgitte og Guri Åmundsen. Etter Ole Håland hadde gått, hørte de Siris mann si at Gud måtte være nådig med ham for han hadde altfor lenge adlydd sin kone, men da hadde Siri svart at de ingen makt skulle få over henne.

I følge historikeren Hans Eyvind Næss var de som ble anklaget for trolldom ofte fattige kvinner som måtte gå rundt å tigge sitt levebrød. Disse kvinnene brukte gjerne en blanding av bønn og trusler for å oppnå hva de ønsket. Om tiggeren ikke fikk noe, kunne det oppstå en krangel og hun slynget ofte ut en trussel. Hvis da en ulykke eller en sykdom rammet gården like etter, gav lokalbefolkningen gjerne tiggeren skylda, og dermed vokste trolldomsryktet. Disse kvinnene ble gjerne oppfattet som en belastning for lokalbefolkning, både fordi de tigget der folk allerede hadde lite, men først og fremst fordi de var fryktet.¹⁴⁰

Det er mye som kan tyde på at Siri Sivertsdatter var en slik kvinne. I følge vitnesbyrdene gikk hun ofte rundt og tigget i nabolaget, og fikk hun ikke det hun bad om ble hun sint og kom gjerne med trusler som slo til like etter. Vitnene framstiller også Siri som en vanskelig og kranglevoren kvinne. For hun kunne også sette ondt på folk tilsynelatende uten grunn. Ole Tvedt gav Siri melkmat da hun bad om det, men hun fordervet likevel melken hans. Siri satte en forbannelse på Heli Kristoffersen og kona da hun sa at de gjerne måtte spa på sin nye åkerlapp, men de skulle ikke få noe gagn av det. Like etter ble Helis kone syk og døde. Siri skal ha stått i døren hos en avdød kvinne og da hun ble bedt om å gå skal hun ha sprukket opp nesen til den avdøde kvinnen, tilsynelatende uten grunn. Det er ikke vanskelig å forstå at lokalbefolkningen både fryktet og oppfattet Siri Sivertsdatter som en belastning når

¹⁴⁰ Næss 1984: 83-84

de trodde at ulykkene og sykdommene som rammet kort tid etter var et resultat av hennes trolldom. Det er heller ingen som gir Siri et godt skussmål, noe som framfor noe understreker hennes dårlige rykte i bygda.

Det finnes mange likheter mellom Siri Sivertsdatter og Marit Hundal som var en av de tiltalte kvinnene i kjedeprosessen på Agder i 1650.¹⁴¹ Både Siri og Marit har hatt et dårlig rykte som har vokst over tid. De skal begge ha kommet med trusler når de ikke fikk det de ønsket og generelt skal de ha vært krangleverne kvinner i følge vitnene. Det var ingen i bygda ville gå god for verken Siri eller Marit under rettsprosessene, dermed er utfallet i rettssaken allerede gitt. Marit Hundal nektet for å være en trollkvinne under hele prosessen. Det har også Siri Sivertsdatter gjort, men til forskjell fra Marit har Siri tilstått trolldomsanklagene før sin død og samtidig har hun utlagt Kari Klommer.

I tillegg til disse vitnemålene stod også to andre vitner fram. Et av disse vitnene var Birgitte Mikkelsdatter som hevdet for retten at hun skal ha hørt Siris datter si: ”Dersom hennes mor slapp ut, at dersom hun da kunne noe, gjorde hun verre”¹⁴² At Siris egen datter skal ha sagt dette, har selvsagt ikke tjent Siris sak.

Etter vitnene hadde stått fram og berettet sine historier, ble Siri Sivertsdatter bedt om å forklare seg for retten, og det ble innstendig understreket at hun måtte tale sannheten. Siri bekjente da at hun kunne lese for flog.¹⁴³ Dette hadde hun lært av sin matmor i Eridsdal, nemlig Birgitte Eridsdal. Ellers benektet Siri beskyldningene mot henne og hevdet at hun kunne intet annet enn å lese for flog. Dermed ble dette en vanskelig sak for retten, ettersom Siri nektet for alle beskyldningene mot henne, mens vitnene stod på sitt og bekreftet sine vitnesbyrd. Det ble derfor besluttet å avslutte høringen for denne gang ettersom lagrettsmennene trengte betenkelighet i saken.

5.2 Rettssaken fortsetter

Saken kom opp for bygdetinget igjen 5. mai 1663. På Hembnes tingstue var lagmann Johan Didriksen hentet inn. Didriksen var lagmann over Stavanger len og var nå blitt hentet for å hjelpe lagrettemennene. Det var ikke uvanlig at lagmannen ble hentet inn ved bygdetinget

¹⁴¹ Se kapittel 4: 43-46

¹⁴² Prosessnummer 0315, s 41. NFS. Språket er lett modernisert.

<http://www.edd.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=315> (Sist lest 23.02.15)

¹⁴³ Flog betyr egentlig pisking eller slag, men betegnelsen har også blitt brukt om revmatismelignende sykdommer. I dette tilfelle må det være snakk om den siste tolkningen. Forklaringen på dette antar jeg skyldes at smerten var som et piskeslag.

hvis lagrettemennene var usikre på dommen. Næss drøfter lagmannens betydning i sin bok *Med bål og brann*. I følge Næss finnes det kilder på at i hele 74 trolldomsprosesser har lagmannen blitt hentet inn for å gi råd før lagrettemennene har avsagt dom, dette fortsatte utover hele 1600-tallet. Lagrettemennene var bønder som ikke hadde noen form for juridisk utdanning i motsetning til lagmannen, mens sorenskriveren som satt som øverste dommer i bygdinget hadde både kompetanse og stor erfaring i kriminalsaker. Næss mener derfor at grunnen til at lagmannen fortsatt ble hentet inn for å avsi dom i bygdinget, skyldtes at bygdinget ville oppnå en slags forsikring for at saken ikke ble anket videre inn for lagretten. Ble saken anket ville nemlig bygdinget tape prestisje så vel som de økonomiske kostnadene dette ville medføre.¹⁴⁴

I tillegg til lagmannen var fogden Peder Godsen, fiskalen Kristen Nilsen og lensmannen og lagrettemennene til stede. Anklagene mot Siri Sivertsdatter ble gjentatt. Hun var beskyldt for å ha satt sykdom på Josef Vig som også en kvinne ved navn Kari Klommer offentlig hadde beskyldt henne for. Kari Klommer var til stede under retten og bekjente at da hun hadde vært hos Josef Vig like før jul, så hadde Siris ham plutselig dukket opp eller så var det fanden som kom i hennes ham. Siri hadde med seg noen kluter som hun hadde plassert under Josefs føtter, under hans hode og andre steder på kroppen.

Kari Klommers vitnemål er verdt å drøfte. Som jeg har vært inne på tidligere var begrepene hug og ham sentrale for 1600-talls mennesker.¹⁴⁵ Det var en del av den folkelige forestillingsverdenen at trollfolket hadde en spesielt sterk hug som de kunne frigjøre fra sin ham i den hensikt å forvolde skade. Huguen kunne ta andre skikkelse som for eksempel en trollkatt, en ravn eller en sort katt som tradisjonelt har blitt assosiert med heksens ham-skikkelse i norsk folketro. Huguen kunne også ta sin egen hams skikkelse, så dermed kunne et menneske ses to steder på samme tid i følge folketroa.¹⁴⁶

Når Kari Klommer hevdet å ha sett Siris ham-skikkelse ved Josefs seng, kan dette bety som retten har nedtegnet at enten har fandens hug opptrådt i Siris ham-skikkelse eller så har Siri sendt sin hug i sin egen ham-skikkelse. At det er Siris ham-skikkelse og ikke Siri selv Kari har sett blir understreket flere ganger i kildematerialet. Kari hevdet at hun har sett Siris ham fordi hun var synsk, men dette utypes ikke videre i Karis bekjennelse. Det at Siri var i stand til å sende sin hug ut i sin egen ham eller om det var slik at fanden opptrådte i hennes ham må jeg anta har vært med på å underbygge hennes rykte som trollkvinne.

¹⁴⁴ Næss 1984: 112-115

¹⁴⁵ Se kapittel 3: 24

¹⁴⁶ Alver 2008: 44-45

Johannes Tendenes bekjente for retten at da han kom til Ersfjord sammen med fiskalen for å besøke den syke Josef så hadde også Siri Sivertsdatter vært der. Josef hadde lagt hånden på Siris hode og sagt: ”Så sant Gud skal hjelpe meg med min sykdom, da er du min banemann, og du har gjort dette med trolldomskunst.”¹⁴⁷ Johannes la også til at Josef selv hadde fortalt ham at han hadde følt seg friskere etter at han la hånden på Siris hode og Johannes mente at han også så friskere ut etter dette. Ole Tvedt kunne bekrefte Johannes ord. Josef hadde vært bedre siden den tid, og det mente han at både fiskalen og Ole Håland også kunne bekrefte. Både Johannes Tendenes og Ole Tvedt ble bedt om å sverge på at det var sannheten at Josef hadde lagt sin hånd på Siris hode og beskyldt henne for å ha gjort ham syk, noe begge mennene gjorde.

Etter deres vitnesbyrd ble Siri Sivertsdatter formant til å tale sannheten og nok en gang ble hun spurt om hun kunne noe mer enn ”å lese for flog.” Da innrømmet Siri at hun også ”kunne lese for smått,”¹⁴⁸ men nektet for at det var sant som Kari Klommers hadde fortalt.

Ettersom det bare var ni lagrettemenn til stede under rettssaken kunne ikke Siri Sivertsdatter dømmes i denne omgang. Det måtte nemlig være tolv lagrettemenn for at dommen skulle være gyldig, men tre av mennene hadde ikke hatt mulighet til å møte. Så med fogden og lagmannens samtykke valgte de å utsette den endelige dommen til 2.juni 1663 da lagrettemennene kunne være fulltallige og lagmannen hadde sett nærmere på saken.

2. juni 1663 ble dommen over Siri Sivertsdatter vedtatt. Hun ble dømt for å ha utført trolldomskunster, så vel som at hun hadde forgjort Josef Vig, dermed hadde hun forbrutt seg både mot Guds lov og kongens lov. Siri Sivertsdatter ble dømt til døden av lagmannen med alle lagrettemennes samtykke.

5.3 Trolldomsprosessen mot Kari Klommer

Det varte ikke lenge før en ny trolldomsprosess var under oppseiling i Jelsa sogn. Allerede 1. september 1663 ble Kari Klommer stevnet inn for bygdetinget. Hun hadde nemlig blitt anklaget av Siri Sivertsdatter for å ha vært med henne å forgjøre Josef Vig. Ettersom Siri ikke beskyldte Kari Klommer for dette under trolldomsprosessen mot henne selv, må hun ha utlagt Kari etter sin egen dom. Dermed var dette en vanskelig sak, for anklageren var en dømt

¹⁴⁷ Prosessnummer 0315: 43. NFS

<http://www.edd.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=315> (Sist lest 24.02.15)

¹⁴⁸ Jeg har ikke klart å finne en fullstendig forklaring på hva dette betyr, men det kan rett og slett bety at Siri kan lese for mindre alvorlige plager.

trollkvinne som var død da saken mot Kari kom opp. Rettsprosessen mot Kari bar også preg av dette, for flere av vitnene i saken var folk Siri hadde delt sine mistanker og anklager med, men det var også de samme vitnene som hadde vært med på å få Siri dømt.

Ole Håland ble nok en gang innkalt av retten og han var den første til å vitne under prosessen mot Kari Klommer. Han berettet at den nå avdøde Siri hadde fortalt ham i flere andres nærvær om en hendelse forrige høst. Kari Klommer hadde kommet til henne like før de forgjorde Josef Vig og ville lære henne en bønn, og Siri hadde spurt henne om det var Guds ord, til det hadde Kari svart nei og framsagt bønnen: ”Min Gud, du uverdige hellige ånd, vik fra meg, og du Djevelen kom til meg igjen.”¹⁴⁹ Siri hadde gjort korsets tegn og svart at hun ikke ville gjenta bønnen. Da hadde Kari truet henne og sagt at om hun ikke gjorde det skulle Siri sprekke sønder og miste livet. Videre hadde Siri bekjent for Ole at da de ble enige om å forgjøre Josef Vig hadde de funnet hans klær og tatt en tråd fra et klesstykke, men tråden brast for dem. Siri hevdet at om tråden ikke hadde revnet, så hadde ikke Josef Vig vært i livet.

Retten ønsket flere vitner i denne saken. Herman Tøste ble innkalt. Han sverget for retten at han ikke kunne minnes annet av Siris ord enn at Kari skulle ha tvunget henne til å forsverge Gud, sønn og den hellige ånd. Han ble ytterligere spurt av retten om han ikke kunne komme på noe mer. Da svarte Herman Tøste at det ble nevnt noe om en tråd, men han visste ikke hva.

Tore i Vig bekjente at hans avdøde kvinne sist høst fikk besøk av Karis datter som spurte etter noe småsild. Siri hadde spurt henne hvordan Josef Vig levde, og Karis datter svarte at han nå var i stand til å spise, men la til at hennes mor var så underlig. Hun hadde sydd en tråd inn hans klær, men da den revnet ble det verre. Neste morgen hadde Kari Klommer kommet til Siri og spurt om hun ville lese en bønn sammen med henne. Bønnen var som følger. ”Å herre og min Gud, ta den hellige ånd fra meg.”¹⁵⁰ Siri påropte seg Guds beskyttelse og bad innstendig Kari om å betenke seg før lensmannen, presten eller fogden fikk rede på dette. Som svar sa Kari tvert: ”Gud gi om du og fogden var fanden i vold, og kyss du fogden. Om du sier en stein dette skal du enten komme i offentlighetens hender eller så skal jeg bryste deg sønder på marken.”¹⁵¹

Dette var altså den andre trusselen Kari Klommer skal ha kommet med i følge de historiene Siri har berettet for vitnene. Siri var som nevnt allerede død før rettssaken mot Kari kom opp, så hun kan ikke selv ha bekreftet disse ordene, men hun har tilsynelatende spredd

¹⁴⁹ Prosessnummer 0316, s 51. NFS. Språket er lett modernisert.

<http://www.edd.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=316> (Sist lest 24.02.15)

¹⁵⁰ Ibid: 53. (Sist lest 24.02.15)

¹⁵¹ Ibid

Karis trusler godt i nabolaget. Dette kan bety to ting: For det første kan det ha vært uvennskap mellom Kari og Siri, dermed har Siri forsøkt å sortmale Kari mest mulig både ved å utlegge henne og spre rykter om henne. Men det kan også bety at Kari var en kranglevoren kone mange fryktet og at hun har kommet med trusler mot Siri i en eller annen form.

Et annet interessant trekk ved trolldomsprosessen mot Kari Klommer er at den nå får innslag av diabolisme. I følge Siri har Kari villet ha henne til å be til Djevelen og få den hellige ånd til å vike fra henne. Det nevnes ingenting om at en djevelpakt skal ha blitt inngått som jo diabolisme innebærer, men diabolisme defineres også som at den kristne Gud vendes ryggen og at den som har inngått pakten isteden går i Djevelens tjeneste.¹⁵² Til gjengjeld ble vedkommende gitt overnaturlige evner som de ofte brukte til å kaste sykdom eller andre ulykker over folk og fe. Diabolisme var den mest alvorlige formen for trolldom og var selve hovedpunktet i demonologien som var en del av den dansk-norsk trolldomslovgivningen.¹⁵³ Det var derfor svært alvorlige anklager Siri Sivertsdatter hadde kommet med. Selv ble hun dømt for å ha forgjort noen, men i dommen over henne ble ikke diabolisme nevnt. Dersom retten bestemte seg for å fatte lit til Siri Sivertsdatters anklager, ville dette ha betydd den sikre død for Kari Klommer.

Gunder Lauritsen Kathaven vitnet for retten at han ved to anledninger hadde hørt Siri si at da Kari Klommer kom til den syke mannen Josef Vig for å se hva han feilte, hadde hun også sendt sin datter til Siri for å be om noe småsild. Siri berettet for Gunder at hun hadde spurt Karis datter hva slags sykdom moren trodde hadde rammet Josef. Hadde han fått det fra gården, fra haugen, av onde mennesker eller av Gud i himmelen? Karis datter svarte at moren mente at Josef hadde fått sin sykdom fra onde mennesker. Datteren hevdet også at Kari hadde knytt tre knuter på en tråd i mannens klær, og hadde ikke disse knutene gått i stykker, så hadde moren klarert å kurere ham. Gunder fortsatte sitt vitnesbyrd, for Siri hadde også berettet for ham at like etter at Karis datter hadde gått, kom Kari selv til Siri og spurte henne om hun ville lære en bønn. Siri hadde spurt hva for lesning det var, for hvis den var god bønn ville hun lære den, men var den ond så måtte Gud bevare henne fra å lese den. Kari bekreftet at det var en ond bønn. Deretter gjentok Kari de samme truslene ovenfor Siri om at hun skulle ta hennes liv og spreke henne sønder og sammen om hun nevnte dette for noen.

Kari Klommer nektet for disse ordene og sverget på sin egen uskyld. Hun gråt og hevdet at alt Siri hadde sagt om henne var falske beskyldninger. Hun stod likevel fast ved at

¹⁵² Se kapittel 1: 5

¹⁵³ Sødal 2008: 142

det var sant som hun hadde fortalt: at hun hadde sett Siris ham hos den syke Josef Vig som hadde hennes søsters datter.¹⁵⁴ Kari hevdet at hun hadde kommet for å se hva som feilte Josef for hun var synsk. Hun kunne ikke noe ondt, men hun kunne hjelpe dem som hadde: ”ondt av haugen” De kunne hun hjelpe med disse ordene: ”Hell være deg, selv være deg, har noen fortørnet deg, da gi dem til”¹⁵⁵ Dette kunne hun gjøre som signing, maning eller lesing, men Kari hevdet at hun kunne ikke annet enn Guds ord.

Hva betyr så Karis utsagn om at hun kunne hjelpe dem som hadde ”ondt av haugen”? Jeg tolker det slik at Kari selv mente hun kunne hjelpe dem som var syke fordi de hadde kommet haugfolket for nær eller fornærmet dem på noen måte. Haugfolket er et av de folkelige navnene på de underjordiske, eller hulderfolket som Bente Alver omtaler dem som. På samme måte som de døde fortsatte sin eksistens parallelt med menneskenes verden, levde også hulderfolket som usynlige skapninger side om side med menneskene. Deres verden var en del av menneskenes verden, men menneskene kunne ikke se dem annet enn om huldrene selv ønsket det. I den folkelige forestillingsverden ble hulderfolket betraktet som et speilbilde av menneskenes verden, men hulderfolket hadde mer av alt. De var vakrere, hadde mer hell og lykke, utstrålte mer erotikk, men de kunne også være slemme og onde. Det eneste hulderfolket ikke hadde som menneskene hadde var håpet om et evig liv og Guds nåde. Menneskene hadde stor respekt for hulderfolket og skadet dem aldri med hensikt. For om menneskene trådte hulderfolket for nær på noe vis, så kunne de hevne seg. Den som var blitt rørt av hulderen ble aldri mer den samme, hevder Bente Alver. Disse menneskene var merket og forble annerledes. De kunne bli fjerne, rastløse eller syke.¹⁵⁶

Kari Klommers bekjennelse for retten vitner om at det har vært en allmenn forestilling om at huldrene kunne gjøre menneskene syke i Rogaland i 1660-årene. Dette bekreftes også tidligere i kildematerialet gjennom Gunder Lauritsen Kathavens vitnesbyrd, da han gjenfortalte hva Siri skal ha fortalt ham. Siri spurte Karis datter om Josef hadde sin sykdom fra gården, fra haugen, fra onde mennesker eller Gud i himmelen. Dermed er dette trukket fram to ganger i kildematerialet, og av den grunn mener jeg Karis bekjennelse er med på å belyse hva slags forestillinger 1600-talls menneskenes hadde.

På tross av at Kari innrømmet dette for retten, gir ikke kildematerialet grunnlag for å konkludere med at Kari trodde at det var haugfolket som hadde forårsaket Josefs sykdom (kanskje har hun mistenkt dette først ettersom hun har forsøkt å hjelpe Josef, men det omtales

¹⁵⁴ Jeg tolker begrepet ”hadde hennes søsters datter” som at Josef Vig har vært gift med Karis niese.

¹⁵⁵ Prosessnummer 0316: 55. NFS. Språket er lett modernisert.

<http://www.edd.uio.no/per/ikos/visprosess.cgi?prosessid=316> (Sist lest 24.02.15)

¹⁵⁶ Alver 2008: 73-76

ikke i kildematerialet.) Derimot nevnes det ved flere anledninger under prosessen mot Siri Sivertsdatter at Kari Klommer hevdet at Siri hadde satt sykdommen på Josef og at Kari ikke kunne gjøre noe for å hjelpe ham. Da Siri spurte Karis datter om hva slags sykdom moren trodde hadde rammet Josef Vig og om han hadde fått den fra gården, fra haugen, fra onde mennesker eller Gud, svarte Karis datter henne at moren mente at Josef hadde fått sin sykdom fra onde mennesker. Men ettersom det er de folkelige forestillingene jeg skal studere, har ikke dette betydning for min oppgave. Dette er bare med på å understreke at de folkelige forestillingene var mange og rommet mer enn bare trolldom.

I kildematerialet har det blitt notert at det var mange mennesker til stede på tingstuen, men ingen hadde hørt andre historier om Kari Klommer eller hatt trolldomsmistanke til henne. Det var derfor ingen flere vitner som stod fram. Det eneste retten stod tilbake med var altså vitnesbyrd fra en dømt trollkvinne og rykter hun hadde spredd om Kari Klommers trusler og trolldomsbedrifter til lokalbefolkningen, dermed måtte retten ta stilling til om Siri Sivertsdatters anklager var troverdig.

5.4 Ny høring

Ved den neste høringen brakte fogden Peder Godsen to fanger for retten, kvinnene Turid Haugslund og Kari Kommer. Vi får opplysninger om at de har sittet fengslet i fogdegården en stund fordi det har vært mistanke om trolldomskunster.¹⁵⁷ Høringen begynte med en oppsummering av hva som hadde blitt fremlagt i saken så langt før retten fattet sin dom. Retten konkluderte med at alle vitnemålene bar preg av at Siri ønsket å hevne seg på Kari, og mente dette skyltes at Kari hadde vitnet om at hun hadde sett Siris ham stå ved Josefs seng under trolldomsprosessen mot Siri. Dermed valgte de og ikke feste lit til disse anklagene.

Ettersom det ikke fantes andre klager på henne og Kari Klommer verken hadde forgjort mennesker eller fe, ville ikke retten dømme henne til døden. Likevel hadde hun innrømmet å være synsk, samt å kunne vite hva slags ondt som fantes på gården eller i haugen og hva ondt som hadde rammet Josef Vig. I følge Kari Klommer selv, kunne hun også kurere dette onde med å lese en bønn, og det ville ikke retten la henne slippe ustraffet ifra. Retten konkludert med at enten Kari hadde talt sannheten å kunne slike kunster eller om hun hadde lurt fattige folk til å tro at hun kunne signeri, maning og slike spøkerier, hadde hun brutt kongens lov og ble dømt til å forvises fra landet. Om hun ikke reiste frivillig ville hun bli straffet på sin hals.

¹⁵⁷ Det blir ikke utdypet hvem Turid Haugslund er og hun nevnes ikke videre i kildematerialet.

5.5 Oppsummering og kommentarer til prosessen

Det som er særlig interessant for meg å drøfte er hvorfor Siri Sivertsdatter dømmes til døden, mens Kari Klommer unslapp med livet i behold? Kildematerialet i disse to sakene gir et godt grunnlag for å si at Kari Klommer hadde et godt rykte i bygda, og selv om vitnene stod fram og berettet for retten hva Siri hadde fortalt dem, la de ikke til noe selv, nettopp fordi ingen har hatt dårlige erfaringer med Kari. Det endte derfor med at vitnene gav henne et godt skussmål. Saken mot Kari Klommer bærer derfor preg av å være en hevnaksjon fra en dømt trollkvinne. Siri har utlagt Kari fordi hun har beskyldt Siri for å ha kastet sykdom over Josef Vig, i tillegg til at Kari har vitnet om at hun har sett Siris ham stå ved Josefs seng og lagt kluter i hans seng. Dette har hun sett, hevdet Kari, fordi hun var synsk. Dette vitnemålet fra Kari har ikke styrket Siris sak, som endte med at hun ble dømt til døden.

Siri Sivertsdatter ble dømt til døden for sin trolldomskunst og for å ha forgjort Josef Vig. Under rettsprosessen mot henne benektet hun alle beskyldningene bortsett fra at hun kunne lese for flog og for smått. Likevel må Siri ha innrømmet dette ved en seinere anledning ettersom hun har utlagt Kari og hevdet at de var to om å forgjøre Josef Vig. Siri har likevel bare delvis lykkes i sin hevnaksjon mot Kari ettersom hun slapp unna med livet i behold, men hun ble dømt fredløs for signeri.

Sett i lys av tidens syn på trolldom, er det ikke merkelig at Kari Klommer ble straffet så hardt. Hun har verken skadet noen eller ønsket noen ondt, men hun har innrømmet å være synsk og å kunne signe, dermed har hun forbrutt seg mot loven. Det gode skussmålet Kari fikk av lokalbefolkningen var nok med på å berge hennes liv, men det kunne ikke redde henne fra å bli dømt til landsforvisning. På mange måter kan saken mot Kari Klommer minne om prosessen mot Margit Klingshei fra 1683-87. De ble begge frikjent for anklager om maleficium, og i Karis tilfelle djevelpakt. De gis begge et godt skussmål av bygda, men ettersom de begge har gjort seg skyldig i signeri ble de likevel dømt. Dette forteller oss framfor noe om ortodoksien i lovverket og hvor viktig det var for myndighetene å slå ned på trolldom i alle former.

I denne saken vil jeg også hevde at det kan spores en konflikt mellom myndighetens syn på trolldom og allmuens syn på trolldom. For ettersom folk har gitt Kari et godt skussmål, tolker jeg det slik at de ikke har ønsket å få henne dømt. Det er ingenting i kildematerialet som tyder på at Kari har blitt ansett som en trussel eller en belastning for lokalbefolkningen. I prosessen mot Siri Sivertsdatter vil jeg derimot hevde at denne konflikten ikke er tilstede. Slik jeg tolker kildematerialet ser lokalbefolkningen ut til å være tilfreds over dødsdommen mot Siri, nettopp fordi hun har vært en belastning for lokalsamfunnet.

Trolldomsprosessene mot Siri Sivertsdatter og Kari Klommer er også med på å gi oss et innblikk i de folkelige forestillingene i Rogaland i 1660-årene. Trolldomsprosessene raste for fullt i Norge, og både allmuen og øvrigheten delte oppfatningen om trolldommens realitet. Men denne saken viser oss også at den folkelige forestillingsverden rommet mer enn trolldom, for det å bli rammet av trolldom var bare en av mange ulykker som kunne skje menneskene som levde på 1600-tallet, like alvorlig var det å bli rammet av huldrenes hevn. Dermed er denne casestudien også med på å kaste lys over hvor kompleks den folkelige forestillingsverdenen var.

Denne prosessen viser i likhet med kjedeprosessen på Agder myndighetenes siviliseringsforsøk av allmuen. Begge kvinnene hadde forbrutt seg mot trolldomsloven, og måtte derfor straffes. Myndighetene lyktes i å sivilisere allmuen inn i sin forestillingsverden når det gjaldt prosessen mot Siri Sivertsdatter, hun hadde gjort seg skyldig i maleficium, og dermed gjort seg fortjent til straff. Denne siviliseringen har derimot ikke lyktes når det gjaldt prosessen mot Kari Klommer, for allmuen betraktet ikke signeri som trolldom. Dermed viser disse to sakene at på tross av at myndighetene har hatt en stor påvirkningskraft, kunne også allmuen være gjenstridige og lot seg ikke alltid styre av myndighetene.

Kapittel 6: Trolldomsprosessen mot Margit Klingshei, 1682-1687

En av de mest spesielle trolldomsprosessene jeg har kommet over er saken mot Margit Klingshei som er hentet fra Sola i Rogaland. Det som gjør saken så spesiell er at den viser et tydelig avvik mellom hva som var de folkelige forestillingene omkring trolldom og hva som var øvrighetens syn på trolldom. Framfor noen blant mine casestudier belyser denne saken at allmuen må ha oppfattet signeri som et gode og ikke som trolldom, og at de var villig til å kjempe for denne overbevisningen. Dermed er denne prosessen også med på å understreke at embetsmennene ikke alltid lyktes i å påvirke allmuen med sine trolldomsforestillinger. Saken mot Margit Klingshei gikk over flere omganger. Den var oppe i flere rettsinstanser, og endte med en endelig dom fra overhoffretten i 1687. Denne prosessen bør også ses i lys av en gryende opplysningstid som stilte strengere krav til bevisførsel. Dette blir særlig tydelig i dommen fra overhoffretten.

Denne studien baserer seg hovedsakelig på to kilder. Hovedkilden til transkripsjonen er NFS hvor prosessen befinner seg i sin helhet.¹⁵⁸ I tillegg omtaler Bente Alver denne prosessen i sin bok *Mellom mennesker og magter*, som da er min andre kilde i denne casestudien.

6.1 Halvor Krokes beskyldninger

Første gang Margit Klingshei blir nevnt i tingbøkene er året 1682. Margit var stevnet inn for prosteretten av Halvor Rasmusen Kroke for å ha bedrevet trolldom. Halvor har beklaget seg for sogneprest Ole Blomme over å ha blitt lokket bort fra salighetens vei. Sognepresten har tatt dette videre til biskop Jakob Jensen Jersin som har ført dette videre til prosteretten. Prosteretten møttes 2.november 1682 for å drøfte disse anklagene. I denne satt nevnte sogneprest Ole Blomme fra Hålands kall, biskop Jakob Jensen Jersin og sogneprest Søren Godsen fra Klepps kall. Det var bare Margit og Halvor som møtte i denne rettssaken, på tross av at Halvor også hadde anklaget Rasmus Stangeland.¹⁵⁹

Halvor Kroke bekjente at den som først førte ham ut på de vrangre veier var hans onkel Peder Skadeberg. Dette gjorde ham gjennom å gi Halvor en drikk som Halvor skal ha følt seg ør av i lange tider. En stund etter dette da Halvor var og fisket sammen med sin onkel skal han ha gitt Halvor en halv skilling brød. Dette gjorde Halvor livstruende syk og det begynte å gå

¹⁵⁸ Prosess nr 0331. NFS.

¹⁵⁹ Den første rettsprosessen mot Margit Klingshei står oppført i Jæren og Dalane tingbok nr 40 fra 1684 ettersom tingboka fra 1683 har gått tapt.

rykter i bygda om Halvors sykdom og at det var onkelen som hadde påført Halvor dette. Peder skal ha oppsøkt Halvor og gitt ham en drikk, og da ble Halvor straks frisk igjen.

En stund etter dette kom onkelen igjen til Halvor, denne gang med Rasmus Stangeland. De beskyldte Halvor for å ha stjålet korn av Rasmus. Halvor ble sint og nektet for å ha stjålet kornet. Han bad dem hente to menn som kunne ransake hans hus etter det stjålne kornet, men da sa Rasmus nei. Han ville heller gå til en vis kvinne som kunne fortelle ham hvor kornet lå. Allerede samme kveld kom Peder tilbake og sa at han og Rasmus ville ha Halvor med ut i et spesielt ærend dagen etter. Halvor møtte dem neste dag, og de reiste ut i båt. Rasmus tilbød Halvor en dose tyggetobakk på denne turen og Halvor tok i mot.

Allerede dagen etter kjente Halvor seg rent underlig og mistenkte at det var fordi han hadde inntatt tyggetobakken. Han ville derfor gå til presten, men da han kom til prestegården for å fremføre sitt ærend, kunne han ikke snakke. Neste dag gikk Halvor igjen til prestegården, men på veien dit møtte han på Margit Klingshei. Selv om Halvor ikke hadde nevnt for Margit hvor han skulle eller hva hans ærend var, sa hun at han ikke skulle gå til presten, for han hadde verken bevis eller vitner på sitt klagemål. Margit truet med at dersom Halvor gikk til presten så skulle det komme to menn og en kvinne, og de skulle slå i stykker hvert bein i kroppen hans, så ingen ville være større enn en knappenål etterpå. Men dersom Halvor ville gi henne noe istedenfor, så skulle Margit heller be herrens engel gå med ham å forhindre hans klagemål. Halvor valgte å gi Margit en ku og gikk deretter til presten, men også denne gang var han forhindret fra å tale.

Følgende høst var Halvor i begravelse på Stangeland. Han kom til å sitte ved siden av Rasmus Stangeland. Da maten ble tatt av bordet gikk Rasmus ut en stund, før han kom tilbake og kastet noe under føttene på Halvor. Senere satt Rasmus seg ned ved Halvor og bød ham drikke av støpet som han hadde hatt tre oblater i. Dette skulle i følge Rasmus tjene til Halvors salighet. Deretter fortalte Rasmus at Margit var en trollkvinne og at Erik Piper i byen var den eldste trollmannen. Rasmus ville at Halvor skulle gå i lære, for da kunne han lære seg å binde fuglen i luften og ellers hva Halvor måtte ønske, skulle han få den samme time. Om han gav fanden i vold sitt liv og sin sjel og avsverget sin dåp og kristendom, skulle han få alt dette. Halvor så gjorde.

Rasmus sa til Halvor at han kunne se en lyte i hans ansikt, og for å forhindre at denne vokste seg større stakk Rasmus hull på den med en nål så blodet fløt. Deretter spurte Rasmus om Halvor hadde et tørkle, men det hadde ikke Halvor. Rasmus tok i stedet opp sitt eget tørkle og tørket Halvors blod. Like etter ble Halvor dårlig og klarte ikke komme seg opp fra

benken før to menn måtte rive ham opp med all sin makt. Da angret Halvor sine handlinger og ville søke redning for sin salighet.

Det Halvor fortalte i dette vitnemålet stemmer godt overens med de folkelige forestillingene om hva trolldom er. Han kunne i følge fortellingen sin ikke fortelle presten om det som hadde hendt ham, fordi Margit bandt tungen hans. Halvor fortalte også hvordan trolldommen kom i ham, nemlig ved den maten og drikken som trollfolkene hadde gitt ham. 1600-talls mennesker så på trolldom som noe fysisk konkret som kunne inntas med mat og drikke. Når Halvor så tygget tobakken Rasmus tilbød ham og senere drakk av den drikken onkelen bød ham, så har trollskapen kommet i ham. I Følge Bente Alver så kan det at Rasmus tok blod fra Halvor tolkes på den måten at Rasmus ville sikre seg Halvors blod, så han kunne få makt over ham. I den folkelige forestillingsverden kunne den trolldomskyndige få makt over et menneske, dersom den fikk noe fra en annen manns kropp.¹⁶⁰

Det som i denne saken, slik den er framstilt i kildematerialet, fraviker fra de tradisjonelle folkelige forestillingene er forsvergelsen til Djevelen. Djelvelforsvergelse er, så langt forskning per i dag har forstått og beskrevet det, noe som ikke hadde røtter i folketroa, men som tilhørte den demonologiske lære. Mine studier har derimot vist at i min forskningsperiode så har den demonologiske lære og folketroa alt smeltet sammen.¹⁶¹ Det Halvor berettet for retten blir derfor en sammensmelting av folkelige forestillinger og øvrighetens forestillinger om trolldom, som vi ofte finner i trolldomsprosessene. På den måten ville hans beretning også virke mer troverdig.

Kilden forteller at Margit Klingshei lyttet til Halvors ord, men nektet for alle beskyldningene, foruten beskyldningene om å kunne signe og mane. Dette regnet hun ikke som noen synd, for der hun kom fra i nabosognet var dette alminnelig praksis. Prosteretten så i følge rettsreferatet ikke likedan på dette, men mente det var ille at Margit ikke forstod alvorligheten i disse handlingene. Prosteretten valgte å sende denne saken videre i rettssystemet. Det ble også lagt med et missiv Ole Bentsen Blomme fremla for fogden Peder Sørensen.¹⁶² Dette brevet var allerede forfattet i juni 1682. Presten hevdet at Margit stod av godfolk anklaget for å kunne signeri, maneri, kogleri og annet som brøt med Guds bud og kongens lov. Margit nektet først for dette, men siden tilstod hun å kunne lese for ”etterslepene

¹⁶⁰ Alver 2008: 253-255

¹⁶¹ Se kapittel 4: 43 hvor jeg også diskuterer denne sammensmeltingen.

¹⁶² Et missiv er et kongelig skriveri.

tilfall”¹⁶³ samt å kunne lege de ulike sykdommer som stod nevnt: for vred, for hodeverk, for ormesting og for kreft.

6.2 Bytinget

Margit Klingshei og Halvor Krokes sak kom opp ved bytinget i Stavanger. Margit Klingshei bekjente flere tilfeller av signeri for byfogden. Hun skal blant annet ha vært hos den avdøde Laurits på broen, men han kunne hun ikke hjelpe. Joakim Skomaker forsøkte hun å helbrede ved å gi ham laurbær og pepper, mens hun leste ordene: ”Giv til Jesu navn.”¹⁶⁴ Joakim Lange mente hun for mosott¹⁶⁵: ”I tre Guds navn. Fader, sønn og hellige ånd.”¹⁶⁶ De samme ord skulle hun ha brukt for Kari ved Nøstet og Johanne Laurits Snekkers datter. Den gamle bispekvinne Anne skulle Margit ha gitt tre år gammelt øl med laurbær.

Når Margit leste for hodeverk brukte hun disse ordene: ”Jomfru Maria går ved kirkeleie, der møter hun velsignede sønnen sin, hvi lader du, hvi druder du, og har bedre hovedverk, og har tannverk, sett deg ned velsignede sønnen min, selv skal jeg by deg – tre Guds navn ord amen.”¹⁶⁷ Byfogden la til at Margit var synsk og at hun kunne se Jesus i en hvit skjorte.

Byfogden spurte Halvor om det var noen som hadde presset ham til å gjøre en bekjennelse, til dette svarte han nei. Da Halvor igjen ble spurt om han hadde bevis eller vitnesbyrd for sine anklager måtte han nok en gang svare nei. Halvor hevdet likevel hardnakket at Margit var en trollkvinne og at hun hadde forgjort ham. Mads Hansen konkluderte med at: ”Han nu vil intet ha med han å bestille.”¹⁶⁸ Men sorenskriver Cord Høyer formante byfogden til og ikke gi slipp på saken enda. Halvor Kroke kunne ikke dømmes før hele saken hadde kommet opp for retten, og det hersket en enighet. Cord Høyer konkluderte med at retten skulle ta en pause fram til 26. januar 1683, men at det var byfogdens plikt å sørge for at både Halvor Kroke og Margit Klingshei fikk sin underholdning.

Det at byfogden ikke ville ha noe mer med Halvor å bestille er hva jeg kan forstå en merkelig uttalelse fra en embetsmann. Det kan tyde på at han ikke oppfattet Halvor Kroke

¹⁶³ Usikker på hva dette betyr.

¹⁶⁴ Prosessnummer 0331: 2. NFS. Språket er lett modernisert.

<http://www.edd.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=331> (Sist lest 02.03.15)

¹⁶⁵ I følge *Store norske leksikon* var mosott en form for legemlig svakhet som kunne skyldes blodfattighet. https://snl.no/m%C3%A5ling_i_folketroen (Sist lest 19.04.15)

¹⁶⁶ Prosessnummer 0331, s 2 Språket er lett modernisert.

<http://www.edd.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=331> (Sist lest 02.03.15)

¹⁶⁷ Ibid: 3

¹⁶⁸ Ibid: 4

som en særlig troverdig person, noe som er interessant og som også underbygges med at ingen i bygda heller vil støtte opp om Halvors versjon verken i denne rettssaken eller de som siden kom opp for retten. Halvors dom i denne rettssaken kan jeg ikke finne noe sted. Det kan selvsagt skyldes at tingboka fra 1683 har gått tapt, men den står heller ikke gjentatt i de seinere rettssakene. Det kan dermed tyde på at han ikke ble dømt for å ha forsverget seg til Djevelen, noe som er oppsiktsvekkende. Likevel kan det kanskje forklares med at byfogden ikke regnet Halvors versjon som troverdig. Da har han antagelig heller ikke festet lit ved Halvors tilståelse av forsvergelse til Djevelen.

Selv om tingboka fra 1683 har gått tapt, vet vi gjennom den andre rettsprosessen at Margit ble dømt til å rømme begge kongerikene og fyrstedømmene i bytinget. Denne dommen er datert 24. mars 1683 og ble gjengitt flere ganger i den andre rettsprosessen. Margit ble altså dømt til tross for mangelen på andre vitner, men ettersom hun selv hadde tilstått signeri, var denne dommen i tråd med loven.

6.3 Lagtinget

På tross av at Margit ble idømt landflyktighet i 1683 har hun likevel blitt værende i landet, og trolldomsprosessen mot henne endte ikke her. Allerede året etter, i 1684, stevnet Halvor henne inn igjen. Denne gangen var anklagene mot ham selv svært alvorlige. Halvor hadde drept sin gravide kone med øks. Selv hevdet han at Margit hadde forgjort ham til å gjøre dette.

Den andre rettsprosessen begynte med en stevning av Halvor Kroke i lagtinget. Stevningen fremholdt at Halvor Kroke natt til 30. oktober 1683 hadde myrdet sin egen kvinne, Anne Bjørnsdatter som var fruktsommelig, med en øks. Han hadde gått til henne i sengen og gitt henne to hugg før hun døde. Halvor ble stevnet av retten for sine grove gjerninger, hvilket han også bekjente.

Halvor Kroke fremla sitt vitnemål for retten og fortalte at han ba Margit om hjelp den gang hans første kone lå syk. Margit svarte at for hjelpen skulle hun ha seks riksdaler. Halvor hadde ingenting å gi henne. Kona lå syk noen år før hun så døde. Andre gang Margit kom til hans hjem bød hun ham å gifte seg med datteren sin.¹⁶⁹ Tredje gang Margit kom var han ikke hjemme, men hun skal ha smurt hans nye kone med noe på hender og føtter. Den fjerde gangen hun kom sa hun at ødegården Kroke skulle være fri for skatt og derpå hadde hun brev.

Vi vet altså ikke om Halvor ble gift med Margits datter, fordi kildene verken bekrefter eller avkrefter dette. Det eneste som står nevnt er at Halvors kone er død og at han har giftet

¹⁶⁹ Kildene oppgir ikke om Halvor har giftet seg med Margits datter.

seg på nytt. På den ene siden kan det tyde på at Halvor har giftet seg med Margits datter ettersom hun kommer innom gården ved flere anledninger, både for å pleie Halvors nye kone uten å kreve betaling (tidligere hadde hun krevd betaling for å gi pleie til Halvors første kone) og for å gi et brev på at Halvors gård skal være fri for skatt og skyld. Margit fremstår her som en som forsøker å hjelpe Halvor og hans kone. Dermed vil det ikke være urimelig å trekke konklusjon om at Halvor har giftet seg med Margits datter. Det som derimot taler imot denne tolkningen er at Halvor hevdet at Margit har forgjort ham til å drepe sin hustru. Om Halvor var gift med Margits datter synes det å være en merkelig påstand når målet hans må ha vært å renvaske seg selv. For hvorfor skulle Margit forgjøre Halvor til å ta livet av sin egen datter? På den annen side kan Halvor ha handlet i frykt eller avsky over å ha vært gift med en trollkvinnes datter? Men denne påstanden synes likevel ikke å bli bekreftet av Halvors vitnemål. Dermed blir det vanskelig å tolke hvem Halvors nye kone er og det forblir et mysterium.

Halvor hevdet at Margit hadde forgjort ham med noe tobakk hun bød ham, mens Margit på sin side nektet for Halvors påstand om forgjøring. Hun innrømmet å ha budt Halvor av sin dose tobakk, men denne skal hun selv ha tatt av først. Fogden spurte Halvor om han kunne bevise sine påstander mot Margit, men Halvor innrømmet at han verken hadde bevis eller noen vitnesbyrd mot henne. Videre hevdet han at hans onkel Peder Skadeberg og Rasmus Stangeland sammen med Margit Klingshei tvang trolldomsboken i ham. Deretter fikk de ham til å forsvære sin kristne tro ved å lokke med all rikdom Djevelen ville gi ham.

Halvor fortsatte sitt vitnemål med å fortelle at Gunder Li sendte bud etter Margit da Gunder lå syk med blodverk for omtrent ni år siden. Margit kom til gården og skal ha lagt seg død før hun stod opp igjen og satte en kniv i døra, deretter gikk hun ut og hentet noe brennevin og laurbær som hun gav ham. Andre gang det ble sendt bud etter Margit fordi Gunder lå syk, skal hun ha lagt seg død i sitt eget hjem før hun stod opp igjen og gav ham noen legedråper, men hva det var visste ikke Halvor.

Til denne anklagen svarte Margit at hun ikke kunne nekte for å ha hjulpet folk, men at hun ikke hadde lagt seg død. Margit berettet i stedet sin versjon for retten. I følge Margit hadde Rasmus Li bedt henne om å hjelpe hans far. Hun hadde derfor gått med ham i båten og helbredet den syke på Li. Til kuren hadde hun brukt ni slags ulike vedsorter som hadde ligget i det samme vannet, samt noe brennevin. Margit navngav også hva slags tresorter hun brukte, men mer enn dette ville hun ikke tilstå. Hun benektet at hun skal ha lest for Gunder.

Halvor opplyste retten om at han skal ha hørt disse fortellingene av tjenestegutten på Li, som igjen hadde hørt dette fra noen omstreifende fattigfolk. Tjenestefolket på Li ble

utspurt av retten, men ingen mintes at Margit hadde lest for Gunder, bare at hun hadde smurt ham inn med noe salve som ikke hadde virket. Halvors vitner virket dermed lite troverdige og kanskje også oppdiktede. Ettersom ingen støttet opp om Halvors versjon er dette kanskje hans desperate forsøk på å underbygge sine egne løse fortellinger og rykter for å ikke tape fullstendig ansikt. Nok en gang fremstod Halvors anklager uten hold.

Margit snur altså om i denne rettsprosessen fra frivillig å innrømme signeri, til nå å nekte for og ha lest for folk. Likevel har hun innrømmet å ha lest for venner i fremmede land etter er bekjennelse datert 26. januar 1684. Margit ble spurt om hva slags lesning hun brukte når hun skulle finne ut hvordan venner levde i fremmede land. Hun innrømmet å ha brukte følgende ord: ”Jesus sitter i tue, hand rører i jorden god. Jesus taler til ham, men det går frem i Jesu navn, og hver Guds engler og Guds ord. Amen”¹⁷⁰ Deretter hevdet hun at hamnen kom fram for den som ønsket å vite hvordan han levde. Margit la til at hamnen ville være kledd som menneskene i denne verden. Denne kunst bekjente Margit for retten å ha brukt i byen før jul for et år siden.

Det er vanskelig å vite med sikkerhet hva denne lesningen betyr. Å lese for venner i fremmede land kan tolkes på flere måter. Først må vi vite hva fremmede land er. Det første som faller meg inn er at dette fremmede landet ikke er et jordisk land, men et sted utenfor menneskenes verden. Neste spørsmål blir da, hvem ønsket Margit eller den som benyttet seg av Margits tjenester å komme i kontakt med i dette fremmede landet? Svaret på det kan også være mangt, men det mest sannsynlig for 1600-talls menneske er at det ønsket å komme i kontakt med en avdød slektning eller venn. En mulig tolkning blir da er at Margit rett og slett kom i kontakt med avdøde mennesker som holdt til i fremmede land.

Dette er en sannsynlig tolkning som også underbygges av Bente Alvers forskningsarbeid på forestillinger 1600-talls mennesker hadde om de døde. Hun hevder at de døde var høyst levende for disse menneskene. De levde et skyggeliv i graven parallelt med menneskenes liv, men var likevel med på å overvåke de levende. De døde kunne av enkelte ses som gjengangere og noen kunne også tale med dem. Alver drøfter videre begrepet å mane. I dette begrepet er den underliggende betydningen en magisk tvang. Innenfor de magiske forestillingene kunne den døde manes opp av jorda for at de levende skulle få ta del i hans hemmeligheter. På samme måte kunne de døde som plaget de levende som gjenganger manes

¹⁷⁰ Prosessnummer 0331: 7-8

<http://www.edd.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=331> (Sist lest 03.03.15)

ned i jorden igjen. Maning tilhørte den sorte magien og ble regnet som svært betenkelig av folk flest.¹⁷¹

I lys av Alvers forskningsarbeid mener jeg det er belegg for å tolke Margits lesning av venner i fremmed land nettopp som å mane den døde til seg. Dermed kan dette også forklare hvorfor retten har sett svært strengt på dette. For om signing av folk flest ble betraktet som god magi, så var maning som nevnt en betenkelig aktivitet og tilhørte den sorte magien. Det har antagelig også daværende fogd Peder Sørensen ment. Han har notert seg at dette var nytt i saken siden sist høring og at Margit ikke kunne slippe ustraffet fra det. Hun ble satt i forvaring til retten bestemte hennes skjebne. Dette kan også være med på å begrunne hvorfor Margit ble dømt til døden i denne rettssaken. Tidligere hadde hun blitt dømt for signing, men dette gav ikke grunn til dødsstraff, kun landsforvisning. Likevel vet vi at hun ble dømt til døden i denne rettsprosessen, og det var en usedvanlig streng straff for en person som har innrømmet signeri og som dessuten heller ikke hadde et dårlig rykte i bygda. Særlig tankevekkende var det også ettersom hennes anklager Halvor Kroke åpenbart ikke ble regnet som troverdig. Det kan dermed tyde på at Margits innrømmelse om å kunne lese for venner i fremmede land har vært det utslagsgivende i denne dommen.

Med i denne rettsprosessen fulgte det en rekke vitnemål fra dem som Margit skal ha hjulpet. Disse står nedtegnet i fogderegnskapet og ikke tingboken som var mest vanlig. Syv vitner hadde samlet seg for retten for å berette sin historie. De benektet alle under ed å være vitende i beskyldningene mot Margit. Vitnemålene er datert 28. april 1684.

Einer Torsteinsens kone vitnet for retten at Margit Klingshei hadde kommet i hus om aftenen og ble der til morgenen etter. Hun hadde spurt Margit om det ikke var noen middel som kunne hjelpe hennes manns niese: Maren Olsen, for hennes svakhet. Margit svarte at hun skulle røre ingefær, laurbær og pepper inn i ølet som Maren skulle drikke. Margit gav Maren drikken, men den skal ikke ha hjulpet. Einar Torsteinsens kone ble spurt av retten om hun hadde hørt Margit lese eller mane for Maren, men dette benektet hun. Da midlet ikke hjalp rådet Margit dem til å selge en ku de hadde fått i arv og i stedet kjøpe et ”par nothus” å gi dem til Røldal kirke. Dette gjorde de, og da skal Maren ha blitt frisk.

Laurits Pedersen Skredder møtte for retten og sa seg aldeles uvitende om Margit Klingheis bedrifter, og på det var han villig til å avlegge sin ed. Et annet vitne: Peder Talaksen var syk og sengeliggende og kunne derfor ikke møte for retten. Ole Nilsens kvinne: Gionette

¹⁷¹ Alver 2008: 49

Davidsdatter, møtte for retten og bekjente at Margit Klingshei hadde kommet til hennes gård etter at hun selv hadde sendt bud etter henne. Da Margit kom spurte Gionette om hun kunne gi råd for hennes syke barn. Margit svarte at hun ingen råd hadde, men at vår herre snart ville hjelpe barnet. Barnet døde fem netter seinere. Gionette kunne avlegge ed på at Margit verken hadde lest for hennes barn eller gitt det noe middel.

Gunder Størkersen fortalte retten at Margit hadde kommet gående med noe knektemat da Gunders kone spurte henne om Margit kunne gi noe råd for deres syke barn som bare lå i vuggen. Margit svarte at hun ikke visste noe råd, men at Gud visste. Hun gav likevel råd om å gi barnet noe fremmed mat eller melk å drikke. Mer enn det visste ikke Gunder og det var han villig til å avlegge ed på. Margit selv bekreftet dette. Det neste vitnet Hans Simensen benektet også å være vitende om Margits bedrifter.

Et interessant trekk ved denne rettsprosessen er at Margit ikke lengre vil innrømme å ha lest for folk. Kanskje var hun klok av skade fra den første rettsprosessen. Hun forlot ikke landet på tross av at hun ble dømt til det. Kan hende har hun hatt et håp om å renske seg selv, og dette håpet må ha blitt ytterligere styrket når så mange av bygda folk gikk god for Margit. For i den andre rettsprosessen er det ingen som vil innrømme å ha hørt Margit lese bønner for den syke. Dette forteller oss at Margit etter det vi kan vite trolig må ha hatt et godt rykte i bygda og at folk ikke betraktet henne som noen trollkvinne. At sympatien lå hos Margit blir også styrket av at vi må anta at flere av dem har vitnet falskt. Ettersom Margit var så åpen om sine bønner i første trolldomsprosess, er det stor sannsynlighet for at hun har lest disse bønnene, men folk har antageligvis vendt det døde øret til. Samtidig forteller denne saken oss at Halvor må ha hatt en svakere posisjon i bygda, i og med at det er ingen som vil støtte opp eller vitne for hans sak. Den eneste støtten han får kommer fra presteskapet. Bygda folk tar dermed tydelig avstand fra Halvors versjon om at han ble forgjort til å drepe. Vi kan anta at de også synes Halvors gjerninger var for grove til at noen ville vitne for ham.

Margit var en fattig kvinne, det ble bekreftet flere ganger i rettsprosessen, ikke minst i fogderegnskapene. Margit var antagelig godt kjent med risikoen hun løp med sin signerivirksomhet. Likevel har fattigdommen og folks bønner om hjelp ført til at hun har tatt sjansen. Det var likevel en hårfin balanse mellom hva folk regnet som helbredende magi og trolldom. På tross av at Margit ikke alltid har kunnet hjelpe de syke, har folk likevel ikke vendt seg mot henne. Dette viser at Margit ikke ble betraktet som en farlig kvinne og at folk har nytt godt av hennes tjenester. På grunnlag av det tilgjengelige kildematerialet kan vi anta

at folk ønsket at Margit skulle fortsette sitt virke i bygda og håpet kanskje at den første dommen om landsforsvisning ble omgjort.

Denne saken blir dermed et eksempel på et tydelig avvik mellom de folkelige trolldomsforestillingerne og hva øvrigheten betraktet som trolldom. For selv om folk gikk god for Margit, ville ikke øvrigheten gi seg med det første. Presteskapet var også tydelig på at de mente at Margits kunster måtte være fandens verk og de var dessuten mer tilbøyelig til å lytte til Halvors versjon.

Byfogden Mads Hansen Holm var kanskje overrasket over at så mange gikk god for Margit og at de heller ikke så noe galt i hva de hadde gjort. Han mente at alle som hadde brukt Margits tjenester eller sendt bud etter henne burde lide etter kongelige statuer og straffes. Byfogden har fått gjennomslag for disse tankene. For da retten møttes igjen 1. mai ble det vedtatt at Einer Torsteinsens kone skulle bøte tre marker sølv til kongen og tre riksdaler til byfogden for å ha hørt på Margits råd og gitt Maren Olsdatter øl blandet med ingefær, laurbær og pepper. Dette skulle være et avskrekkende eksempel for andre. De andre vitnene som under ed hadde nektet for å ha inntatt lignende drikker, skulle frifinnes.

Dommen i den andre rettsprosessen ble satt av lagtinget med lagmann Bartholomeus Hågensen. De dømte Margit Klingshei til bål og brann. Margit ble dømt til å straffes med sverdet på hennes hals. Hodet skulle skilles fra kroppen og deretter kastes på bålet. Hennes bolig og alt som hun eide skulle inndras av kongen. Det fantes imidlertid ingenting å innkreve av Margit ettersom hun ingenting eide, og dermed ble det konkludert med at Margit Klingshei var en fattig kvinne som gikk omkring i bygdene og ba for sitt brød og hadde ingen midler. Dommen er signert av sorenskriver Mikkell Gundersen og Bartholomeus Hågensen 13. september 1684.

Det er en ganske hard dom for en som tidligere har innrømmet signeri og som nå ble dømt for maning og signeri. I loven stod det at disse skulle landsforvises, men ikke dømmes til døden. Dette kan bety at retten har festet lit til Halvors versjon, men ettersom han selv ble dømt så hardt, er dette lite sannsynlig. I rettsprosessen ser vi imidlertid at det stadig ble nevnt at Margit ikke har rømt landet på tross av dommen fra 1683. Fogden Peder Sørensen mente dessuten at Margit hadde forbrutt seg ved å ikke forlate kongerikene som hun ble dømt til i første dom og at hun derfor burde dømmes til bål og brann. Det er derfor mye i kildematerialet som kan tyde på at lagtingets strenge dom kan ha vært en straff for at Margit ikke har etterfulgt den første dommen. Men som jeg var inne på tidligere kan også Margits innrømmelse om å kunne lese for venner i fremmede land ha vært en av årsakene til at hun ble dømt til døden.

Halvor Kroke ble dømt for sine grove morderiske gjerninger mot sin kvinne og det ufødte barnet, og skulle få avhugget sin høyre hånd og hode med den samme øks han tok livet av sin hustru. Deretter skulle hans hånd og hode fastnagles til en stake og hans legeme pateres før det også ble satt på steil. Dette skulle være til eksempel for å vekke skrekk og avsky hos andre.

6.4 Overhoffretten

Stattholder Just Høg sendte et missiv til amtmann over Stavanger, Daniel Knoff. Stattholder må ha sett denne trolldomssaken som svært alvorlig siden han bestemte at den skulle oversendes til kongen i København og dermed gikk altså saken videre til overhoffretten. I missivet bad han retten om å vente med en henrettelse av Halvor Kroke og Margit Klingshei til kongen var blitt underrettet. Videre bad stattholderen om at fangene skulle holdes forsvarlig i varetekt til kongens svar. Dette missivet ble sendt fra Christiania og er undertegnet med dato 27. juni 1684, hvilket betyr at både Margit og Halvor hadde blitt dømt til døden på dette tidspunktet på tross av at dommen fra lagtinget er signert 13. september 1684.

Saken kom opp for overhoffretten 25. februar 1685. Under denne rettsprosessen har Margit fornektet å kunne lese for venner i fremmede land. Overhoffretten påpekte denne plutselige fornektelsen til tross for at hun hadde innrømmet dette tidligere. Retten konkluderte likevel med at enten disse innrømmelsene hadde det skjedd av sanseløshet eller ved et forvirret sinn, så hadde de skjedd. Videre slo retten fast at det eneste som fantes bevis for i saken mot Margit var hennes egen tilståelse av signeri og andre midler som var brukt til å hjelpe syke folk. Derimot fantes det ikke bevis for at Margit hadde forsvoret sin dåp og kristendom eller bedrevet noen form for trolldomskunster. Overhoffretten ville derfor ikke bifalle lagtinget dom om at Margit skulle dømmes til bål og brann, men mente isteden at den første dommen fra bytinget hvor hun ble dømt til å rømme kongerikene var mer riktig. Ettersom Margit ikke hadde etterfulgt den første dommen skulle hun først strykes til kagen, deretter skulle hun forlate kongerikene og fyrstedømmene. Om hun ikke etterlevde dommen denne gangen, da skulle hun straffes på sin hals. Denne dommen ble undertegnet 2. mars 1685.

I overhoffretten ble dommen til Halvor omgjort til halshugging for mordet på sin kvinne. Han ble ikke straffet for trolldom til tross for at Halvor selv innrømmet å ha forsverget seg til Djevelen. Overhoffrettens grunnlag for denne dommen var at det ikke fantes

bevis for at Halvor verken hadde begått en forsvergelse eller bedrevet trolldom, dermed kunne de heller ikke dømme ham for dette.

Margit Klingshei etterfulgte ikke dommen om forvisning denne gangen heller. Mennesker som ble dømt til landsforsvisning på 1600 tallet etterlevde i følge Alver ofte ikke dommen, fordi det å forlate alt de kjente var for dem en annen måte å dømmes til døden på.¹⁷² Siste gang Margit ble nevnt er i fogderegnskapene fra 1687, da det skulle gjøres opp etter henne, men som tidligere nevnt eide ikke Margit noe som kunne innkreves. Kildematerialet opplyser at på dette tidspunktet gikk Margit rundt og tigde i bygdene. Hva som har skjedd med Margit etter dette vet vi ikke, men mest sannsynlig fortsatte hun å tigge og tilby sine tjenester.

Oppsummering og kommentarer til prosessen

Overhoffrettens dom peker på et tidsskille. Mot slutten av 1600-tallet ble bevismaterialet i rettsprosessene stadig større vektlagt. I denne saken fantes det ingen bevis eller vitner på at Margit skal ha benyttet seg av trolldom, foruten Halvors vitnesbyrd. Overhoffretten har likevel ikke valgt å feste lit til Halvors anklager. De mente at det ikke fantes tilstrekkelige bevis for at det ble begått trolldom i denne saken. Å bevise trolldom var vanskelig, om ikke umulig. Dermed kunne heller ikke Margit dømmes til døden for å ha begått gjerninger det ikke fantes bevis for når hun selv nektet for dette. Derimot fantes det grunnlag for å dømme henne for signerivirksomhet ettersom hun selv tilstod dette.

Denne saken blir dermed viktig av flere årsaker. Først og fremst fordi den viser et avvik mellom allmuens syn på trolldom og hva øvrigheten oppfattet som trolldom, samtidig er den også interessant fordi den viser en brytning mellom to verdensoppfatninger: et rasjonelt verdenssyn hvor trolldom ikke kan bevises og den anklagede dermed heller ikke kan dømmes for dette, og det magiske verdenssynet hvor trolldom er noe reelt som ikke trengs å bevises med annet enn påstander, mistanke og mistenkelige hendelser.

Halvors vitnesbyrd gjennom hele rettsprosessen viser at det har foregått en sammensmelting mellom den demonologiske lære og folkelige trolldomsforstillinger. De diabolistiske elementene kommer særlig til uttrykk da Rasmus Stangeland vil ha Halvor til å gå i lære og forsverge sin kristendom, og Halvor inngikk djevelpakten. På den annen side hevdet Halvor hardnakket at Margit var en trollkvinne og påstod at hun hadde forgjort ham med noe tobakk hun bød ham. Dette viser oss også hvor konkret 1600-talls mennesker så

¹⁷² Alver 2008: 260.

trolldom: den ble tvunget i Halvor med mat og drikke.¹⁷³ På tross av at dette stemte overens med de folkelige trolldomsforestillingene, er det ingen som festet lit til Halvors versjon. Halvor får først og fremst støtte fra presteskapet, men mindre fra den verdslige myndigheten. Alver gjør et poeng ut av at Margit ble en større trussel for presteskapet ettersom hun hadde et godt rykte. Kloge kvinner som var ansett som et gode av bygda, utgjorde en større trussel mot kirkas makt enn hva en med et dårlig trolldomsrykte gjorde. Det kan derfor ha vært en av grunnene til at presteskapet har presset på fra første stund for å få denne saken opp for retten.¹⁷⁴

Mye kan tyde på at Halvor virkelig trodde at han ble forgjort. Som nevnt gjengir han de folkelige forestillingene om hvordan trolldommen kom i ham. Samtidig kan det være en ansvarsfraskrivelse fra Halvors side. Vissheten om å ha drept sin egen kone på en så brutal måte må ha satt en støkk i ham. Da var det kanskje enkelt å ty til Margit som han allerede hadde mistanke om. Om hun hadde forgjort ham til å drepe, ville han selv være uten skyld.¹⁷⁵

Trolldomsprosessen mot Margit Klingshei viser også hvor viktig ryktet var i en bygd. Folk støttet opp om Margit så godt de kunne og talte hennes sak, og dette gjorde de trolig fordi de betraktet Margit som et godt menneske som ikke ønsket folk ondt. Hadde Margits rykte vært dårligere, ville ikke bygda ha stilt opp for henne på denne måten. Selv om Margit har vært en fattig kvinne som har tigget og bedrev signeri for å få til sitt brød, kan vi anta at hun ikke har brukt trusler som andre kvinner i hennes situasjon har tydd til om de følte betalingen var for dårlig eller de ikke fikk tilstrekkelig da de tigget. Dermed unnslopp Margit rettsprosessene med livet i behold.

Signeri var en utbredt praksis¹⁷⁶ Margits bønner er typiske for signeriet og inneholdt fortellinger om Jesus og Jomfru Maria. Trolldomsforskeren Næss peker også på den nære forbindelsen mellom signeri og maleficum. I flere av de norske prosessene begynte prosessen med signeri, men endte opp med maleficum som et anklagepunkt. For dersom en person kom i krangel med signeren og en ulykke hendte ham like etter, var det nærliggende å legge skylden på signeren.¹⁷⁷ Kildematerialet gir derimot et godt grunnlag for å påstå at Margit ble sett på som et gode for bygda. Hun ble ikke ansett for å være den farlige trollkvinnen myndighetene og særlig kirken forsøkte å fremstille henne som. På tross av at Margit ble dømt til landsforvisning under den første rettsprosessen i 1683, har ikke dette skremt allmuen

¹⁷³ Alver 2008: 253-255

¹⁷⁴ Alver 2008: 251

¹⁷⁵ Alver 2008: 254

¹⁷⁶ Se kapittel 3: 26

¹⁷⁷ Næss 1984: 39-44

fra å gjøre det de må ha vurdert som rett. I deres forestillingsverden var ikke Margits signerivirksomhet betraktet som trolldom, dermed burde heller ikke Margit straffes. På tross av allmuens vitnemål har ikke dette ført til Margits frikjennelse, men allmuens støtte har likevel gjort det mulig for Margit å ikke etterfølge dommen. Denne prosessen gir derfor grunnlag for å si noe allment om 1600-talls menneskene, nemlig at signeri ikke ble betraktet som trolldom og at de ikke ønsket myndighetenes hjelp til å kvitte seg med sine ”kloke koner.”

Prosessene mot Margit Klingshei viser også at det hersket en konflikt mellom øvrighet og allmuen. En konflikt som kom til uttrykk ved at allmuen forsøkte å beskytte Margit gjennom hele prosessen. Ingen vil tale vondt om henne, og vi må anta at flere også vitner falsk da de under ed fornektet å ha hørt Margit lese. Margit innrømmet åpent at hun kunne signe og at hun leste signeribønner i den første rettsprosessen, men etter hun ble dømt fornektet hun dette i de neste prosessene, og folk har støttet opp om Margits nye versjoner. Denne prosessen er med på å understreke at på tross av at den demonologiske lære hadde smeltet sammen med de folkelige trolldomsforestillingene, så har likevel ikke øvrigheten lyktes i å påvirke allmuen i å betrakte signeri som trolldom. Dermed viser denne prosessen i likhet med prosessen mot Kari Klommer at allmuen ikke utelukkende lot seg påvirke av øvrighetens trolldomsforestillinger. Denne saken understreker også at myndighetene verken hadde kommet noen nærmere sitt siviliseringsforsøk med å få bukt med signeriet og heller ikke hadde lyktes i å få allmuen til å betraktet dette som en kriminell handling.

Et interessant funn er også overhoffrettens dom. Den peker framover mot avviklingen trolldomsprosessene. For på tross av at Margit ble dømt til landsforvisning for sin signerivirksomhet og trolldomsanklager av lagtinget, understreker overhoffrettens dom at verken Margit eller Halvor kan dømmes for trolldom ettersom det ikke finnes bevis for denne trolldommen. Overhoffretten valgte å ikke feste lit til Halvors versjon til tross for at han innrømmet dette. Av den grunn vil jeg anta at overhoffretten ikke betraktet Halvors historier som troverdige. Dette peker også framover mot en ny tid som stilte trolldomsforestillingene i et nytt lys og ikke minst tilregneligheten til de menneskene som holdt fast ved disse forestillingene.

Kapittel 7: Trolldomsprosessen i Sordal, 1694.

Den neste saken jeg skal presentere i denne oppgaven er trolldomsprosessen i Sordal fra 1694. Sordalsprosessen er svært relevant å studere fordi den tydelig viser den mentalitetsendringen som er i ferd med å skje, samtidig som den også er med å understreke at det er en mentalitetsendring som har foregått hos øvrigheten, men som enda ikke har begynt hos allmuen. Sordalsprosessen er også spesiell fordi den belyser en forestillingskonflikt mellom allmuen og øvrigheten. Allmuen på sin side oppfattet trolldommen som noe reelt som hadde funnet sted, mens øvrigheten tok i bruk begrepet ”innbilningskunster” ved flere anledninger i rettsprosessen. Kildedokumentene tydeliggjør dermed skepsisen i synet på trolldom som hersket hos øvrigheten ved utgangen av 1600-tallet. Samtidig løfter denne saken fram noe vesentlig som knapt ble vektlagt i de tidligere trolldomsprosessene, nemlig muligheten for at den trolldomsanklagede kan være mentalt syk.

Begrepene som samtiden benyttet på de ulike fenomenene, har jeg oppdaget at kan fortelle oss noe vesentlig om hvordan den mentale forstillingsverden endrer seg. I Sordalsprosessen er både begrepene trolldom, kogleri og signeri i bruk, hvilket betyr at mentalitetsendringen ikke har kommet like langt, som i 1732, da saken mot Anne Grete Dittlefsdatter kom opp for retten. I prosessen mot Anne Grete Dittlefsdatter var ikke lengre begrepet trolldom i bruk i rettsdokumentene,¹⁷⁸ mens i Sordalssaken, nesten førti år tidligere, diskuteres dette begrepet ved flere anledninger i rettsdokumentene. Til tross for at trolldomsbegrepet drøftes med en skepsis blant myndighetene i denne prosessen, er det fremdeles i bruk. Dermed kan begreper være med på å understreke de mentale endringene som finner sted i overgangen mellom 1600- og 1700-tallet.

7.1 Astrid Andersdatter Sordals bekjennelse

27. juli 1694 ble det holdt en ekstrarett ved Kristiansand byting.¹⁷⁹ Fogden Torstein Danielsen hadde innstevnet Astrid Andersdatter for hennes ”uskikkelige forhold med kogleri,” da hun for en tid tilbake hadde oppholdt seg i Kristiansand. For disse gjerningene hadde hun blitt kastet i byens fangehus. Fogden bad om at Astrid måtte bli forhørt for sin ”uskikkelige fremferd.” Det første spørsmålet Astrid fikk var om hun kunne noen trolldom. Til dette svarte hun nei: ”Men hun hadde lært noe visdom for fem år siden, da hun var i skogen med en liten

¹⁷⁸ Se kapittel 8: 95-109

¹⁷⁹ Følgende sak er hentet fra: Domsprotokoll for Vestre Råbyggelag/ Domsbok nr 1 for Setesdal og tingbok for vestre Råbyggelag 1B 1694. Etter å ha studert dem begge har jeg i hovedsak brukt domsboka i denne oppgaven, da denne er rikere på detaljer. Begge protokollene inneholder de samme vitnesbyrdene.

uekte dreng som var hos Bjørn Herdstrup. Med dem kom det en som var sortkledd og hadde klør både på hender og føtter”¹⁸⁰

Astrid berettet for retten at den sortkledde hadde spurt henne om hun ville lære trolldom og visdom, men da måtte hun frasi seg sin kristne tro og tro på ham i stedet. Til dette svarte Astrid ja, og dermed kloret han henne på hennes pekefinger på den venstre hånden så hun begynte å blø. Da tok han blodet på sin ene klo og sugde det i seg. Så snudde han seg mot gutten og gjorde det samme med ham. Deretter sa den sortkledde at de skulle møte ham i den samme skogen de tre neste torsdagskveldene.

Den første torsdagskvelden, berettet Astrid at han hadde lært henne den visdom å se hvor snart et menneske skulle dø og hvilken død det ville få. Den andre torsdagskvelden lærte han dem å se hvilke personer som kom til å gifte seg med hverandre. Den tredje torsdagskvelden kom han til Astrid og gutten igjen og ønsket å forsikre seg om deres lojalitet. Nok en gang bad han dem begge om å frasi seg sin kristne tro og gi seg hen til Djevelen og Astrid svarte at hun ville det. Den samme kvelden bekjente Astrid at hun hadde drept kalven til Åmund Gundersen, fordi hans kone hadde nektet henne husly. Hun hadde tatt liv av dyret ved å spytte tre ganger og sagt disse ord: ”Ett i hår, det annet i skinn, det tredje går inn”¹⁸¹

Dette var altså en magisk formular Astrid skal ha lært av Djevelen selv. Hva betyr dette? Om vi undersøker ordene nærmere kan vi tolke det slik: ”Ett i hår”, det første i hår, ”det annet i skinn”, det andre i huden uten på kroppen og ”det tredje går inn,” mens det siste går inn i kroppen. Ettersom det er tale om en forbannelse Astrid skal ha brukt både for å påføre sykdom eller ta liv av folk og fe, vil jeg tolke det slik at forbannelsen rammet først i hår, deretter i offerets hud, før den gikk inn i kroppen eller i sjelen. Når forbannelsen var inne i vedkommende så ble offeret sykt eller falt død om.

Astrid Andersdatter hadde mer på hjertet. Hun bekjente også for retten at hun hadde brukt de samme ordene for å ramme Knut Sordal. Hun hadde stått i døren på hans gård og sagt disse ordene som var ment for ham, men så hadde Knuts sønn kommet først og ble rammet i stedet. Astrid tilstod også å ha forgjort en hest for Salve Sordal, samt en ku for en kvinne som holdt til på Lund, fordi hun ikke ville gi henne melk. Hun innrømmet videre å ha tyvmelket en ku i hjel for lagmannens pike. I tillegg til dette tilstod Astrid å ha tatt livet av piken til Auditor Kruger i Kristiansand by, hennes navn var Anne Tofte. Hun hadde tatt livet av piken og dyrene ved å bruke de samme ordene som hun hadde gjort hos Knut Sordal.

¹⁸⁰ Domsbok 1 for Setesdal, fol 436 b. Språket er lett modernisert.

¹⁸¹ Ibid, fol 437 a.

Foruten disse ugjerningene, kunne Astrid berette at ”den slemme” hadde vist seg for henne ved flere anledninger. Han hadde først kommet til henne da hun var i fangehuset i Kristiansand. ”Den slemme” hadde sagt til henne at hun skulle smyge seg ut gjennom hullet som var der også skulle hun reise fra byen. Han gikk først for å vise henne hvordan hun skulle gjøre det, mens Astrid kledde av seg, deretter skulle hun følge etter gjennom hullet. Hun hadde nesten kommet seg ut, da noen menn kom og så henne, og ”den slemme” forlot henne. Andre gangen han viste seg for henne var da hun var i fengselet. Denne gangen hadde han skaffet et tau som han lurte inn til henne gjennom et lite hull. Dette tauet skulle hun bruke til å fire seg ned den lille postluken hvor hun ble gitt mat. Astrid nevnte ingenting om hun virkelig forsøkte å flykte denne gangen, men nøyde seg med å legge til at da hun ble spurt om tauet sa hun at hun brukte det til å kunne melke med.

Astrid Sordals beretninger viser at diabolisme fremdeles utgjør en del av de folkelige trolldomsforestillingene. Som denne studien har vist, har sammensmeltningen av øvrighetens demonologiske lære og de folkelige forestillingene skjedd allerede i 1650 ettersom Karen Thorsdatter gjenga disse forestillingene under kjedeprosessen på Agder. Disse forestillingene eksisterte fremdeles i Astrid Sordals bevissthet ved utgangen av 1600-tallet.

7.2 Turids Svenkesdatters versjon

Under ekstraretten i Kristiansand byting ble også Turid Svenkesdatter Langeid innkalt. Astrid hadde nemlig utlagt Turid for å være en som kunne kogleri. Turid ble dermed pliktig til å møte og ble bedt om å avgi sin forklaring. Hun innrømmet villig at hun kunne gjøre folk som var skadet gode igjen, og Turid berettet også at hun hadde hjulpet den forrige fogden over Råbyggelag, Jakob Lauritzen, med hans ryggverk. Dette hadde skjedd på gården Langeid hvor hun selv bodde. Hun hadde kurert fogdens ryggverk ved å smøre hamp på ryggen som var satt inn med ormegift og så hadde hun lest disse ordene: ”Av beinet i steinet, i jord i klo. Jomfru Maria høre mine ord, livet som Jomfru Maria gjorde for sønnen sin, i navn Gud fader, Gud sønns, Gud hellige ånds.”¹⁸²

De virkemidlene Turid brukte for å hjelpe fogden, minner svært meget om de tradisjonelle signekunstene, både når det gjelder Turids metode med å smøre hamp innsatt med ormegift på fogdens rygg, og deretter framsi en bønn som skulle sette helbredelsen i gang. I bønnen ble Jomfru Maria påkalt til å høre Turids bønn. Bønnen ble avsluttet i

¹⁸² Ibid, fol 437 b. Sitatet er lett modernisert.

treenighetens navn, noe som var svært vanlig for signeribønner.¹⁸³ Dette finner jeg blant annet igjen i trolldomsprosessen mot Margit Klingshei som brukte lignende bønner.¹⁸⁴ Det å bruke hamp ser ut til å ha vært en utbredt praksis i og med at jeg har funnet det i to av de prosessene jeg har studert¹⁸⁵ Jeg vil derfor anta at hamp ble ansett for å ha magiske eller legende egenskaper i den folkelige forestillingsverden.

Den norske historikeren Hans Eyvind Næss har forsket mye på de norske trolldomsprosessene. I boka *Med bål og brann* drøfter han både årsakene til at prosessene fant sted, samt hva slags anklager som var utbredt i de norske prosessene. Signeri var gjerne et av anklagepunktene, ofte var disse anklagene også forbundet med beskyldninger om maleficium, til tross for at disse magiformene var motsetninger i den folkelige forestillingsverden. Signeriet hadde stor utbredelse i det gamle samfunnet hvor det ikke fantes leger. I følge Næss var signerne betraktet som et gode i lokalsamfunnet. Med til signeriet hørte gjerne ritualer, gjenstander eller ingredienser som ble ansett å ha en magisk virkning. Deretter leste signeren bønner over den syke for å gi ritualer mer kraft. Bønnene hadde gjerne et kristent innhold ettersom disse ordene ble betraktet som kraftfulle. Det at Jomfru Maria så hyppig ble brukt i signeribønnene, mener Næss tyder på at folk fremdeles følte et sterkt bånd til den katolske kirke langt inn på 1600-tallet.¹⁸⁶

Turid innrømmet også for retten at når et menneske var sykt, kunne hun se om det kom til å leve eller dø. Hun ble spurt om hvordan det kunne ha seg at hun var så synsk og når hun hadde fått denne evnen. Turid svarte at det hadde skjedd da hun som liten pike hadde gått i skogen og kommet over en orm som lå midt i veien. Ormen var ganske hvit, men hadde et stort sort hode. Hun hadde tatt en stor synål og kastet på den, så den løp bort. Deretter hadde hun gått på det samme stedet som ormen hadde ligget, og da ble hun straks så synsk at hun kunne se Lars Nepes bord.¹⁸⁷ Da hun kom hjem og fortalte dette til sin mor, dro moren straks av henne alle klærne og gav dem bort. Etter dette hevdet Turid Svenkesdatter at hun ikke kunne se like mye som før.

Da Turid ble spurt om hvordan hun visste at Ånon Kylland hadde omkommet på veien langt hjemmefra, svarte hun at hun hadde sett ham ligge død i en bekk noen mil fra både

¹⁸³ Næss 1984: 40

¹⁸⁴ Se Kapittel 6: 69 og 72

¹⁸⁵ Anne Grete Dittlesdatter brukte hamp da hun skulle forsøke å kurere beinet til den gamle enken Gunnvor. Se kapittel 8: 99

¹⁸⁶ Næss 1984: 39-40

¹⁸⁷ Det gis ingen nærmere opplysninger om hvem Lars Nepe er i kildematerialet, men min veileder Terje Sødal forslo at dette kunne være fogden i Fyredal. Dermed blir poenget at Turid med sin synskhet kan se helt til Fyresdal.

Kylland og Langeid. Hun hadde gitt en beskrivelse til hans familie om hvor de kunne finne ham. De fant hans lue på samme stedet som Turid hadde forutsett i sitt syn. Samme natten; hevdet Turid at Ånons ham hadde vist seg for henne.

Sorenskriveren har notert følgende beskrivelse og kommentar da Turid forklarte Ånons slekt hvor de kunne finne ham: ”Hvor vel det kunne regnes for noen mil mellom Langeid og Kylland så sier hun seg dog å kunne se da folkene spurte henne hvor han lå.”¹⁸⁸ Som leser kan jeg ikke unngå å oppdage skepsisen i denne noteringen. Dette er et eksempel på hvordan sorenskriveren innimellom gir uttrykk for sin egen mening når han gjengir vitnenes forklaring. På tross av at skriveren stort sett gjengav vitnenes forklaringer, var det ikke uvanlig at han også gav uttrykk for sine egne meninger i rettsdokumentene. Dette kan gi oss i ettertiden et innblikk i embetsmennenes tanker og overbevisning i de aktuelle sakene.

Turid berettet også at Astrid Andersdatter hadde forgjort Anne Sordal. I følge Turid hadde Astrid forgjort Anne Sordal fordi hun ikke hadde villet gi Astrid en kopp salt. Etter denne episoden hadde Anne ligget syk i sin seng i to år, før hun tilslutt døde. Da Astrid Andersdatter ble bedt om å forklare seg om denne saken, innrømmet hun at det var som Turid sa, men hevdet også at Turid var beryktet for å kunne trolle som farligst i bygda.

7.3 Sordalsslektas vitnemål

Etter disse avhørene ble saken flyttet først til 1.august og deretter til 15.august. Bytinget ble innledet med en oppsummering av saken, deretter at Astrid Andersdatter hadde blitt anholdt ved mistanke om trolldom etter egen bekjennelse. Likevel er det mye som tyder på at embetsmennene ikke helt har fattet lit til Astrids beretning, og av den grunn har de også utsatt saken. Det har nemlig blitt notert at Astrid har løpt rundt i Kristiansand by og oppført seg som en vanvittig, og at hun derfor måtte kastes i fangehuset. Sorenskriveren har også lagt til at Astrid har tillagt seg selv gjerninger som ikke har hendt, denne noteringen viser framfor noe skepsisen til Astrids troverdighet. I tillegg har hun kommet med trolldomsanklager mot både Turid Langeid og Ole Møvig som bodde på Flekkerøy.¹⁸⁹

Astrid ble nok en gang bedt om å forklare seg for retten. Hun ble spurt om det var sant som hun før hadde bekjent, at hun hadde avsverget sin kristne tro og gav seg til å tro på Djevelen i stedet? Til det svarte Astrid: ”Ja, Gud bedre meg så sant, men nå har jeg forlatt

¹⁸⁸ Domsbok nr 1 for Setesdal, fol 438 a

¹⁸⁹ Kildematerialet nevner ikke Ole Møvig videre. Derfor vil jeg anta at han ikke har blitt trukket med i prosessen.

ham og ei mer vil ha med ham å bestille. Jeg vil tro på Gud og ber ham hjelpe meg.”¹⁹⁰ Deretter ble Astrid spurt hva han lærte henne, og Astrid gjentok på ny trolldomsformelen hun brukte for å ta livet av både mennesker og dyr.¹⁹¹ Men hun la også til at på den tredje torsdagskvelden hadde ”den sortkledde” gitt henne tre spikre som hun kunne bruke til å melke fra når hun ville. Disse spikrene hadde hun imidlertid mistet i Kristiansand da hun ble anholdt.

Å tyvmelke andres kuer tilhører den folkelige forestillingsverdenen og vi finner flere eksempler på at den anklagede beskyldes for dette i trolldomsprosessene.¹⁹² Ved å sette spikrene i veggen kunne Astrid imitere melkingen og melka ville komme til henne istedenfor kuas eier. Det var i midlertidig viktig å stoppe når det kom blod ellers ville kua dø.¹⁹³ Det ser ikke ut til at Astrid Andersdatter tatt hensyn til dette, for i følge hennes egen innrømmelse hadde hun melket en ku til døde.

Astrid ble forhørt mer inngående om de ugjerninger hun tidligere hadde tilstått å ha begått. Som vitner var også Åmund Gundersen Sordal, Knut Gundersen Sordal og Salve Gundersen Sordal innkalt. Astrid hadde under en tidligere høring tilstått å ha tatt livet av en kalv som tilhørte Åmund Gundersen. Åmund ble spurt av retten om han visste at Astrid hadde tatt liv av hans ku ved trolldom. Til det svarte han at han hadde mistet så mange kyr, men bare Gud visste om det var Astrid som var årsaken.

Den måten Åmund besvarte spørsmålet om han trodde det er Astrid som hadde tatt livet av hans kalv med trolldom, var svært typisk under trolldomsprosessene. Det kan virke som om vitnene nødig vil anklage den mistenkte med rene ord, men hevdet i stedet at det bare var Gud som visste dette. Dette tydeliggjøres også under prosessen mot Marit Hundal,¹⁹⁴ hvor alle vitnene mot henne svarte på samme måte. De gav gjerne uttrykk for at de synes den anklagede hadde oppført seg mistenkelig, men en ren trolldomsanklage mot Marit Hundal kom de sjelden med i sitt vitnemål. Det samme var altså tilfellet da Åmund Gundersens ble forhørt om Astrid Andersdatters trolldomsbedrifter.

Tidligere hadde Astrid innrømmet at hun hadde forsøkt å ta livet av Knut Gundersen Sordal. Dette hadde hun gjort, fordi han i følge Astrid ofte slo henne. Hun hevdet å ha stått i døren på gården hans og uttalt galderen¹⁹⁵ som var tiltenkt Knut, men så hadde hans fire år

¹⁹⁰ Domsbok nr 1 for Setesdal, fol 439 a. Språket er lett modernisert.

¹⁹¹ De samme ord som tidligere er nedtegnet. ”Ett i hår, det annet i skinn, det tredje går inn”

¹⁹² Karen Thorsdatter innrømmet også å kunne tyvmelke. Se kapittel 3: 39

¹⁹³ Hodne 2004: 189-190

¹⁹⁴ Se kapittel 3: 43-47

¹⁹⁵ Begrepet galder/galderen brukes ofte i kildematerialet. Galderen brukes her om en ond trolldom som er satt ut for å ramme noen.

gammel sønn kommet først i døren og fått trolldommen i stedet. Astrid gjentok galderen for retten,¹⁹⁶ og hevdet at hun hadde ikke brukt annet enn disse ordene.

Knut Sordal ble utspurt av retten og svarte at det var sant som Astrid hadde sagt. Hans sønn Halvor hadde plutselig blitt syk og svak forrige høst og hadde ligget i fire dager da Astrid kom til gården selv og hevdet at det var hun som hadde satt sykdommen på gutten. Knut spurte henne om hun ikke kunne ta sykdommen bort, men Astrid nektet å gjøre det. Da sendte Knut sin bror Salve opp til Turid Langeid for å be henne om hjelp. Gutten var da så syk at de ikke trodde han kom til å leve stort lengre. Salve fant Turid hos hennes bror Tallak på Langeid gård og bad henne om å følge med ham til Sordal gård. Turid gav i stedet Salve en klut salt og bad ham skynde seg tilbake for å gi den til gutten. Salve hadde gjort som Turid sa, og da hadde gutten straks blitt bedre.

Turid Langeid ble bedt om å forklare seg for retten etter at Knut og Salve Sordal hadde delt sitt vitnemål. Retten ville vite hvordan hun hadde forstått hvilken svakhet det var som hadde rammet Halvor Sordal og om hun visste at denne svakheten var et menneskes verk. Turid svarte at da Salve stod foran henne, hadde hun sett galderen ligge rundt Knuts hus. Derfor hadde hun hentet noe salt i en klut og spyttet på dette, mens hun tok ut en kniv og gav det til Salve. Hun hadde bedt ham om å gi dette til gutten, så skulle han straks bli god igjen.

Retten gav seg i midlertidig ikke med det svaret og ville vite hvordan Turid visste hvordan hun kunne ta vekk trolldommen. Hun ble også formant til å fortelle sannheten. Turid innrømmet til slutt at hun hadde lært hvordan hun skulle ta galderen av folk fra en gammel kone som nå var død. Hun påstod likevel at det var det eneste hun hadde gjort. Grunnen til at hun var synsk skyldtes ormen hun hadde møtt i sin barndom, men dette hadde hun allerede berettet for retten ved en tidligere høring.

Da retten vendte tilbake til Astrid Andersdatter gikk hun tilbake på sin tidligere forklaring og hevdet at det Turid Langeid som hadde kastet galderen på Knuts sønn og Anne Sordal, og da Turid tok makten av galderen hadde hun satt den på en sau som tilhørte Olluf Bjørnsen Langeid. Denne påstanden benektet Turid.

Astrid innrømmet derimot at hun hadde drept en brun hest som tilhørte Salve Sordal fordi han ikke hadde villet låne henne salt. For å ta livet av den hadde hun brukte de ord som tidligere er nedtegnet. Salve Sordal kunne bekrefte at han hadde hatt en hest som døde for ni år siden. Han kunne heller ikke minnes at hesten hadde vært syk før den plutselig døde. Retten ville nå ha klarhet i hvem av kvinnene som hadde forgjort Anne Sordal, og da

¹⁹⁶ Som tidligere nedtegnet: Ett i hår, det annet i skinn, det tredje går inn.

innrømmet Astrid at det var henne. Anne Sordal hadde ikke villet låne henne salt, derfor brukte hun de samme ord og metode mot henne som mot de andre. Astrid hadde satt ut galderen for to år siden et sted mellom begge Sordalgårdene, og Anne var blitt rammet av dens trolldom da hun gikk der. Både Knut og Åmund Gundersen Sordal, samt den avdøde Anne Sordals sønn kunne bekrefte at det var slik. Anne hadde vært pint med sykdom i et helt år før hun omsider døde.¹⁹⁷

De kunne også informere retten om at Astrid Andersdatter hadde talt med Anne Sordal noen få dager før hun døde, og da bekjente hun at det var hun som hadde gjort Anne syk. Knut og Åmund Sordal sendte så bud på Turid Langeid for å få henne til å ta bort trolldommen, men da Turid kom sa hun at hun intet kunne gjøre, da det var for nær døden. Turid bekreftet at det var slik som Knut og Åmund berettet.

Knut Gundersen Sordal hadde mer på hjertet angående Astrid Andersdatters bedrifter. Han berettet at sist St. Hans dag for nesten et år siden var han og hans kone Anne Knutsdatter ute på beite med deres budskap. Da de skulle melke kyrne om morgenen oppdaget de at tre av deres kyr nesten ikke gav melk. Selv lang tid etter denne hendelsen hadde de ikke noe nytte av disse kyrne. Knut Sordal la videre til at Astrid hadde innrømmet for ham for en tid tilbake at det var hun som hadde forgjort disse kyrne. Dette bekreftet Astrid villig. Det var hun som hadde melket disse kyrne sist St. Hans natt. Hun hadde vært på besøk hos sine foreldre halvannen mil fra åstedet, men om natten red hun på en lime.

Her bekjente Astrid altså at hun ikke bare hadde kastet trolldom på folk med galder og tyvmelket deres kyr, men hun kunne også fly i luften. Dermed hadde Astrid i all hovedsak tilstått å ha begått de forbrytelsene som var vanlige under en diabolisme prosess. Om jeg sammenligner Astrids bekjennelse med bekjennelsene under kjedeprosessen på Agder i 1650, så finner jeg mange likhetstrekk. De anklagede kvinnene i kjedeprosessen innrømmet også å ha inngått en djevelpakt. De innrømmet å ha forgjort folk og fe og fløyet i luften, samtidig som de også utla andre kvinner som medsammensvoren i trolldommen. Astrids beretning er dermed ikke noe enestående, men føyer seg inn i rekken over bekjennelser som ligner hverandre. Det er også flere vitner mot Astrid, det blir dermed tydelig i kildematerialet at Astrid ikke har noe godt rykte. I de fleste vitnesbyrdene fortalte folk at Astrid selv hadde innrømmet trolldommen ovenfor dem. Igjen er det altså Astrids ord, men som kildematerialet

¹⁹⁷ Kildematerialet varierer litt når det gjelder hvor lenge Anne Sordal hadde ligget syk. Hvem Anne Sordal er gir ikke kildematerialet noen detaljer om. Det kan imidlertid ikke være Anne Knutsdatter Sordal som var gift med Knut Sordal, for hun dukket opp som vitne seinere i prosessen.

også viser, har Astrid en tendens til å endre sine forklaringer. Dermed er kanskje ikke Astrid selv et troverdig vitne?

7.4 Flere vitner mot Astrid Andersdatter

Den neste til å vitne mot Astrid var Tellef Heisteins sønn, Knut. Han fortalte at forrige høst kom Astrid Andersdatter til gården, da de nettopp hadde satt hesten på beite ute på heia. Astrid fikk høre at det hadde vært en bjørn oppe på heia natten før og drept en geit og mente at bjørnen kom til å ta livet av hesten deres også. Derfor flyttet de hesten til en annen gård omtrent to mil unna. Der var den i åtte dager før de fikk høre at bjørnen hadde drept hesten, akkurat slik Astrid hadde forutsagt.

Det var også flere vitner som stod fram og vitnet mot Astrid og kom med beskyldninger mot henne, men Astrid fortsatte å kaste beskyldningene over på Turid. Retten ville vite om Astrid hadde mer på hjertet, og da tilstod hun nok en gang å ha forgjort piken til Auditør Kruger. Dette hadde hun gjort da hun var i Kristiansand og ville gå inn i stuen til Auditør Kruger, men så hadde piken kommet ut døren og slått Astrid med en stav og skyssset henne ut. Da hadde Astrid spyttet på henne og framsagt de samme ordene hun brukte for å kaste trolldom på folk.¹⁹⁸ I følge Astrid; døde piken like etter. Hun gikk imidlertid tilbake på sin tidligere tilståelse om å ha tatt livet av en ku på Lund. Det var ikke hun, men en gammel kvinne som holdt til i et jordhus som lå nord for Oddernes kirke som hadde gjort dette. Astrid visste ikke hva denne kvinnen het.

Hun bekjente videre at da hun fikk ideen om å krype ut gjennom hullet da hun satt i fangehuset, så hadde den ”slemme mannen” vært hos henne. Det var den samme mannen som hadde kommet til henne de tre torsdagskveldene. Det tauet som ble funnet hos henne hadde hun imidlertid tatt selv utenfor slåttedøren, det var ikke fanden som hadde kommet med det til henne. Tauet hadde hun tenkt å bruke for å smyge seg ut, tilstod Astrid.

Det mest påfallende i Astrids vitnesbyrd er de ulike versjonene hun gav. I begynnelsen av rettsprosessen innrømmet hun alle ugjerningene og berettet stadig om flere onde handlinger hun skulle ha begått. Deretter begynte Astrid stadig å endre sine forklaringer. At de anklagende under trolldomsprosessene endret sine bekjennelser var i og for seg ikke noe nytt. Mange ble redde da de innså at de kunne bli dømt til døden, dermed forsøkte de å fremstå som bedre og nektet for de verste ugjerningene. I Astrid Andersdatters tilfelle kan det imidlertid ikke hevdes at hun forsøkte å gjøre sine handlinger bedre. For hun nektet etter hvert for å ha

¹⁹⁸ ”Ett i hår, det annet i skinn, det tredje går inn”

tatt livet av en ku, men i neste øyeblikk innrømmet hun gjerne å ha tatt livet av et menneske. Innimellom skyldte hun på Turid Langeid, men trakk det så tilbake i neste høring og innrømme at det var hun selv som hadde gjort det. Dermed kan det ikke hevdes at Astrid løy for å gane sin egen versjon, snarere tvert imot. I tillegg får vi oppgitt i kildematerialet at Astrid har oppført seg som en vanvittig i Kristiansand by. Hun har slått vilt om seg og hevdet å kunne trolldom. Til slutt har hennes oppførsel ført til at hun ble kastet i fangehuset. Det er dermed mye som tydet på at Astrid var sinnsyk og at dette var en gal kvinnes fablerier.

Astrid innrømmet også å ha inngått en djevelpakt. Detaljene rundt denne påståtte djevelpakten stemmer godt overens med de vitnesbyrdene de andre trollkvinnene hadde blitt dømt til døden for et par tiår tidligere. Den har også flere likhetstrekk med de historiene kvinnene berettet under kjedeprosessen på Agder i 1650 og i 1670.¹⁹⁹ Djevelen viste seg for Astrid som en sortkledd mann med klør både på hender og føtter. Han spurte henne så om hun ville tjene ham, hvilket Astrid ønsket. Pakten ble beseglet ved at han kloret henne og siden sugde i seg blodet. Så skal han ha lært henne trolldomskunst, blant annet en galder Astrid har brukt hyppig til å ta livet av både folk og fe når hun følte seg urettferdig behandlet. Slik var det ofte med dem som var anklaget for djevelpakt. De brukte sine evner som de hadde fått av Djevelen til å begå onde handlinger, slik Astrid Andersdatter beretter her.

7.5 Aslak Andersen Sordals vitnesbyrd

Som vitne i saken ble også Astrids bror den 17 år gamle Aslak trukket inn. Han var sendt av sin far for å tale sannheten for retten. Aslak begynte med å berette om hva som hadde skjedd et år tidligere. Faren hadde gjort Astrid imot da han ikke ville gi henne melk til grøten. Astrid lovet at innen kvelden måtte faren betale for denne uretten. Like etter gikk hun ut til budskapet og var der en liten stund før hun kom inn igjen og bad faren komme å se at nå hadde han fått betale for uretten. Han fulgte etter Astrid og fikk se at en geit lå nede og brekte noen ganger før den plutselig lå der som den skulle vært død. Faren bad Astrid om å gjøre geita god igjen, men i stedet tok hun litt salt og rispet geita med sine negler. Igjen brekte den en gang før den døde, så tok Astrid og skar skinnet av geita. Aslak understreket at ingen kunne finne noen skade på geita som kunne tyde på slag eller sykdom. Dens innvoller hadde også vært ganske friske.

Videre bekjente Aslak at Astrid hadde fortalt ham en hemmelighet. Det var hun som hadde satt ild på det huset som hadde brent på heia i fjor. Dette huset hadde hennes far og

¹⁹⁹ 1670 prosessen er ikke med i denne oppgaven, men det er såpass mange likhetstrekk mellom denne og 1650 prosessen at jeg var nødt til å foreta et valg.

samtlig av Sordalslekta eid. Astrid hadde truet Aslak og sagt at om han ikke tidde om denne hemmeligheten så skulle hun drepe den beste kua de eide. Dette hevdet Astrid at hun kunne gjøre mens hun stod hjemme, for selv om kua befant seg langt oppe på heia, ville den ta skade av trolldommen. Om Aslak ikke trodde henne, kunne han selv løpe opp på heia, for innen han kom dit ville kua ligge død. Aslak bad henne innstendig om å ikke gjøre det fordi de var fattige folk som hadde lite med buskap. Astrid svarte at hun ikke ville gjøre det så lenge Aslak lovet å tie om de ord hun hadde fortalt ham.

Astrid tilstod at det var slik hennes bror Aslak hadde fortalt. Hun hadde brent ned huset og siden talt med Aslak om dette. Hun hadde også tatt livet av sin fars geit. For å drepe den hadde hun ikke brukt annet enn de ord den sortkledde mannen hadde lært henne, mens hun spyttet på den.

Det at Aslak ble utsendt av sin far for å vitne mot sin egen søster på denne måten forteller oss noe om hvilket forhold Astrid har hatt til sin egen familie. Antagelig har hun vært en så stor belastning for dem at de ikke har ønsket å hjelpe henne. Snarere tvert i mot, Aslaks vitnemål styrket mistanken som mange må ha hatt, at Astrid var en riktig trollkvinne. Av Aslaks vitnemål må vi nesten anta at hennes nærmeste familie var overbevist om at Astrid var en trollkvinne og at de fryktet henne. Sett i lys av deres overbevisning er det ikke merkelig at de ikke ønsket å ha henne i hus når hun både truet med ondt og i deres øyne gjennomførte dette. De var fattige folk, Astrids trolldom må derfor ha virket svært avskrekkende på dem ettersom hun tok det lille de eide.

Da de siste vitnene hadde framlagt sine historier for retten, fikk både Turid Svenkesdatter Langeid og Astrid Andersdatter Sordal en siste mulighet til å tale sannheten. Turid ble særlig oppmuntret til å tilstå om noe av det Astrid hadde beskyldt henne for var sant. Men Turid stod hardnakket på sitt og holdt fast ved sin egen versjon. Hun innrømmet som tidligere å kunne lese for ryggverk og at hun kunne se om folk som var syke kom til å leve eller dø. Hun kunne heller ikke nekte for at hun var synsk, men at hun hadde vært ute med slemme kunster benektet hun innstendig. Dette hadde Astrid skammelig påløyet henne.

7.6 Dommen

Byfogden ønsket å sende denne saken til hjemtinget i Setesdal ettersom de fleste handlingene hadde funnet sted der og ettersom begge kvinnene var fra Setesdal. Dette fikk byfogden stiftsamtmannens godkjennelse til, dermed ble saken ført dit og Turid og Astrid ble sendt med

ulike lensmenn tilbake til Setesdal. Den 18. oktober kom saken opp ved høsttinget på Ose tingstue. Sorenskriver Mathias Christensen skulle dømme i den vanskelige saken.

Sorenskriver har notert at de to kvinnene først hadde blitt forhørt ved Kristiansands byrett om noen innbilningskunster, signeri og trolldomsverk. Deretter gikk han videre til å oppsummere kvinnenenes bekjennelse. Turid Langeid hadde vedstått sin egen bekjennelse fra Kristiansand byting og innrømmet å kunne lese for ryggverk, samt at hun kunne ta vekk makten i galderen. Dette hadde hun også gjort for Knut Gundersen Sordals sønn, men skal ikke ha brukt annet enn litt salt, mens hun spyttet og stakk en kniv. Så har sorenskriveren notert at Turid: ”kunne stå på Langeid å se denne galderen stå ved døren på Sordal som er en sterk halv mil derifra, hvilket ei kan ettertenkes eller begripes å være annet enn Satans innbilningsverk”²⁰⁰

Sorenskriverens egen mening og skepsis skinner klart igjennom her. Mathias Christensen har nok vært en realistisk mann som ikke har hatt særlig tro verken på trolldommens realitet eller at Turid var synsk. Sorenskriveren har altså et vitenskaplig verdensbilde og ikke et magisk, som var tilfelle med både Turid og Astrid. Dermed er det tale om en forestillingskonflikt mellom de to verdensbildene som kommer til uttrykk gjennom sorenskriverens notering.

Astrid vedgikk også den bekjennelsen hun hadde gjort ved Kristiansand byting om at hun hadde voldt stor skade og tatt livet av både folk og fe. Hun nektet imidlertid for at hun hadde tatt livet av en ku på Lund, og hun hadde heller ikke tatt livet av kua til lagmannens pike som hun tidligere hadde innrømmet. Sorenskriveren har notert at: ”En del folk har hun med sin innbilningskunst livet ombrakt”²⁰¹

Igjen kan vi se den samme skepsisen komme til uttrykk ovenfor Astrids påståtte bedrifter. Christensen selv understreket i dommen at han synes det var en vanskelig sak i og med at Astrid villig innrømmet disse ugjerningene, samtidig som hun kom med en rekke påståtte gjerninger Turid Langeid skal ha begått, mens Turid på sin side benektet dette. I tillegg har flere vitner stått fram og fortalt om Astrids trolldomsbedrifter, selv hennes egen bror vitnet mot henne. Christensen påpekte i dommen at hun etter egen bekjennelse har gjort seg skyldig og forbrutt seg mot kongens lov, men likevel har han notert ”Så undres dog ikke om hun på en eller annen måte burde forsages og hardere fristes, for de andre tilegne hvorfor sådant forårsakes”²⁰²

²⁰⁰ Domsbok nr 1 for Setesdal, fol 443a-443b

²⁰¹ Ibid, fol 443b

²⁰² Ibid

Dette sitatet er svært interessant. For i denne setningen antydte Christensen at det må være en grunn til at Astrid påstod å ha begått slike grove gjerninger. Istedenfor å godta hennes vitnemål og dømme henne i henhold til loven for å ha gjort seg skyldig i trolldom, så vil ikke Christensen godta denne forklaringen. På bakgrunn av dette sitatet i kildematerialet mener jeg at sorenskriveren antydte muligheten for at Astrid var sinnsforvirret. Det er en mulighet som ikke tidligere hadde blitt vurdert av embetsmennene som dømte i trolldomsprosessene. Dermed så er Sordalsprosessen med på å peke framover, samtidig som den speiler den mentalitetsendringen som er i ferd med å skje.

Med Turid var saken annerledes. Ingen hadde vitnet mot Turid eller anklaget henne for trolldom, foruten Astrid. Vitnene fortalte det Turid selv hadde innrømmet at hun hadde hjulpet dem med sine signekunster og ofte var blitt tilkalt når det var sykdom. Det går tydelig fram i denne rettsprosessen at Turid ikke har hatt noe dårlig rykte i bygda, noe som blir understreket ved at ingen har anklaget henne for trolldom. Disse beskyldningene var det kun Astrid som fikk rettet mot seg. Likevel, Turid hadde innrømmet å kunne signe, og det gav i følge loven fra 1617 grunn til landsforvisning. Men så mente kanskje sorenskriveren at det ville være galt å dømme Turid så strengt når Astrid fikk en mild dom. Dermed ble begge kvinnene satt i husarrest hos sine slektninger. Turid hos sin bror Tallak på Langeid gård, mens Astrid ble satt i varetekt hos sin far. I dommen ble det framholdt at både Turid og Astrid skulle holde seg på gården og at det var Astrids far og Turids bror sin plikt å passe på den, fødem og sørge for at de ikke kom seg av gårde. Da skulle fogdens menn tilkalles og bringe dem hjem. Slik skulle de leve i påvente av at saken skulle sendes til en høyere rettsinstans.

Det finnes imidlertid ingen kilder som kan dokumentere at denne saken har kommet opp på ny. Vi må derfor anta at den ikke gjorde det, dermed vet vi heller ikke hva som har skjedd med Turid Svenkesdatter Langeid. Men vi kan gjette oss til at hun levde resten av sitt liv på Langeid og forsøkte å holde seg unna søkelyset. Om Astrid Andersdatter vet vi mer. Hun ble nemlig nevnt i byregnskapet over Kristiansand by fra 1695. Kilden oppgir at Astrid Sordal nok en gang hadde kommet seg til byen. Her løp hun rundt i sin egen galskap og skal ha slått folk til hun ble satt i arresten. Kilden opplyser at Astrid har sittet på et mørkt sted fra 13. april til 13. juli, totalt tretten uker før hun ble funnet død og skal ha blitt begravd i de fattiges jord.²⁰³

²⁰³ Byregnskap for Kristiansand 1681-1718, sikt og sakefall, boks 282 ved Riksarkivet. Gjengitt av Terje Sødal

7.7 Oppsummering og kommentarer til prosessen

På tross av at denne saken inneholdt alle ingrediensene for en klassisk trolldomsprosess, ble altså ikke Astrid Andersdatter dømt til døden for trolldom. Hvorfor? Er et spørsmål som reiser seg. Astrid hadde både innrømmet å ha voldt skade og død på folk og fe med sin trolldom og dessuten ha inngått en djevelpakt. I tillegg stod flere vitner fram og berettet om Astrids skadelige trolldom. Dette burde ha vært mer enn nok til å få henne dømt. For som jeg har vært inne på tidligere er det mange likhetstrekk mellom Astrid Andersdatter Sordal og de kvinnene som ble dømt til døden under kjedeprosessen på Agder i 1650, særlig Karen Thorsdatter.

Det kan være flere forklaringer på hvorfor retten ikke har dømt Astrid Andersdatter til døden. For det første fremstår hun ikke som et troverdig vitne i kildematerialet. Hun endret stadig historien, trakk fra og la til som det passet henne. Samtidig som hun stadig kastet skylden over på Turid. Kildematerialet beretter også at da Astrid oppholdt seg i Kristiansand by har hun oppført seg så vanvittig at øvrigheten har sett seg nødt til å kaste henne i fangehuset. Det blir dermed antydning at Astrid kan være gal og at retten dermed ikke har festet lit til hennes fortellinger.

På bakgrunn av den forskningen jeg har gjort på trolldomsprosessene vil jeg hevde at tidsaspektet for denne prosessen har størst betydning for Astrids milde dom. Sordalssaken kom opp for retten i 1694, dette er kun et år før den siste trollkvinnen ble brent i Norge og over førti år etter den store kjedeprosessen fra 1650. Mellom disse prosessene har det foregått en mentalitetsendring blant embetsmennene. Stadig flere embetsmenn var skeptiske til trolldommens realitet, og det ble stilt strengere krav til bevisførsel. Trolldom kunne ikke bevises, og ved utgangen av 1600-tallet stilte mange embetsmenn seg kritiske til å dømme noen for en forbrytelse som ikke lot seg bevise?²⁰⁴

Antageligvis ble Astrid reddet fra døden både på grunn av tidspunktet for når denne saken kom opp, så vel som at hun ble ansett som mentalt syk. Verken byfogden eller sorenskriveren har tilsynelatende festet lit til hennes beretninger. Tragisk nok endte imidlertid Astrid sine dager et år etter denne prosessen. I følge byregnskapet over Kristiansand har hun nok en gang oppholdt seg i byen og oppførte seg så vanvittig at hun ble kastet i fengselet og døde som en følge av fengselsoppholdet.

Turid Svenkesdatter Langeid fikk også en mild dom tatt i betraktning at hun hadde innrømmet signeri og straffen for dette var landsforvisning. Verken byfogden eller sorenskriveren har ønsket å praktisere denne straffen, men det går ikke fram av kildedokumentene at de har vært i tvil om at hun har utført disse gjerningene, slik tilfelle var

²⁰⁴ Sjødal 2008: 178-183

med Astrid. Sorenskriverens skepsis skyldtes at han ikke anså hennes synskhet som reell og ikke fordi han har stilt spørsmål ved Turids tilregnelighet. Turid har likevel vært heldig med utfallet av dommen, for sammenligner vi trolldomsprosessen mot Turid Svenkesdatter med trolldomsprosessen mot Margit Klingshei,²⁰⁵ endte det ikke like godt for Margit. Hun ble dømt til landsforvisning for sin signerivirksomhet. Dette hendte kun syv år før Sordalsprosessen. Likevel kan disse årene ha betydd mye for de mentalitetsendringene som fant sted nettopp i dette tidsrommet.

Denne prosessen understreker den siviliseringsprosessen som har skjedd blant embetsmennene. Verken Astrid eller Turid ble dømt for å ha begått trolldom eller signeri, nettopp fordi embetsmennene har forkastet det magiske verdensbilde og i stedet omfavnet det rasjonelle verdensbildet som en følge av at opplysningstidens tanker hadde begynt å få fotfeste. På samme tid viser denne prosessen at denne siviliseringen ikke hadde skjedd blant allmuen. Dette tydeliggjøres både gjennom Astrid og Turids bekjennelser, så vel som vitnesbyrdene gjennom rettsprosessen. Vitnene er redde for Astrids trolldomsbedrifter og trakk fram flere episoder for å bevitne denne trolldommen. Vitnene berettet også at de har oppsøkt Turid til å få hjelp for plager og sykdom. De var derfor av den oppfatning at Turid hadde magiske evner som kunne påvirke utfallet. Disse menneskene hadde fremdeles et magisk verdensbilde, noe som førte til en konflikt ovenfor myndighetene.

²⁰⁵ Se kapittel 7: 66-79

Kapittel 8: Trolldomsprosessen mot Anne Grete Dittlefsdatter, 1732.

Etter år 1700 kom stadig færre trolldomssaker opp for retten. Årsakene til dette har blitt drøftet og diskutert av mange trolldomsforskere, nettopp fordi det skjer så fort. Men den forklaringen som går igjen og som de fleste trolldomsforskere støtter opp om er at ved inngangen til opplysningstiden stilte embetsmennene seg kritiske til trolldommens realitet og den demonologiske lære som lå til grunn for trolldomslovene. Samtidig ble det stilt strengere krav til bevisførselen og ettersom trolldom ikke kunne bevises, så kunne heller ikke trollfolk dømmes.²⁰⁶ Elias sin teori om siviliseringsprosessen passer godt som en forklaringsmodell på hvordan embetsmennene endret sine forestillinger og mentalitet, og denne mentaliteten ble understreket gjennom rettsvesenets håndtering av trolldomssaker etter år 1700. Begrepet trolldom forsvant og ble erstattet med kogleri, taskenspillervirksomhet og andre lignende begreper som tydelig viste dommerstandens avstandtagen til trolldommens realitet.²⁰⁷

Gjennom denne oppgaven og mine studier av trolldomsprosessene vil jeg hevde at trolldomsforestillinger er noe av det mest seiglivende i menneskenes mentalitet. Disse forestillingene forsvant ikke hos allmuen på tross av at myndighetene forsøkte å sivilisere og påvirke dem i en slik retning. Dette er grunnen til at jeg har valgt å studere prosessen mot Anne Grete Dittlefsdatter, nettopp fordi den viser konflikten mellom allmuen og embetsmennene og belyser hvilke trolldomsforestillingene som fremdeles var høyst levende hos allmuen. Embetsmennene lyktes ikke i sitt siviliseringsforsøk i første omgang og forklaringen på hvorfor de ikke lykkes og hvorfor allmuen holdt fast ved sine trolldomsforestillinger må heller søkes hos Fernand Braudel.

På tross av at prosessen mot Anne Grete Dittlefsdatter befinner seg tidsmessig etter den perioden som regnes som trolldomsprosessenens tid har jeg likevel valgt å omtale denne saken som en trolldomsprosess, fordi Anne Grete forbryter seg mot trolldomsloven av 1687, og selve definisjonen av en trolldomsprosess er brudd på trolldomsloven. Anne Grete beskyldes riktignok aldri for trolldom i løpet av rettssaken mot henne, derimot beskyldes hun for signeri, men dette var også å betrakte som et brudd på trolldomsloven. I likhet med Sordalsprosessen så har begrepene en enorm betydning her.²⁰⁸ For ettersom begrepet trolldom ikke benyttes, så er det heller ikke trolldom Anne Grete Dittlefsdatter har praktisert.

²⁰⁶ Sødal 2008: 183

²⁰⁷ Jeg kan ikke vite om trolldomsbegrepet forsvant fullstendig i rettssakene utover på 1700-tallet, men ettersom dette er en kvalitativ analyse er dette et funn jeg har gjort.

²⁰⁸ Se kapittel 7: 80. I innledningen til denne prosessen drøfter jeg begrepene betydning.

8.1 Høringen på Gjerstad Strand

Denne prosessen er hentet fra Søndeled sogn som lå under Nedenes amt. Anne Grete Dittlefsdatter ble anklaget for signeri og koglerivirksomhet. Rettsaken bestod av flere høringer og ble endelig avgjort i en ekstrarett som ble holdt på store Søndeled gård i Søndeled sogn 7. juli 1732.²⁰⁹

13. mai 1732 sendte fogden Morten Olsen Kjerulf ut en ordre til lensmann over Gjerstad og Søndeled sogn, Joakim Pettersen hvor lensmannen ble bedt om å pågripe og forhøre Anne Grete Dittlefsdatter og flere vitner. Forhørene foregikk på Gjerstad Strand i sersjant Jacob Hjorts hus 15. mai 1732. Som forhører av den tiltalte og vitnene var lensmannen til stede i tillegg til to andre menn: Jens Halvorsen Uppland og Oluf Ulfsen Gunnuldstad.

Lensmannen begynte forhøret av den tiltalte ved å spørre henne hva hennes rette navn var, hvor hun var døpt og om hun hadde noen mann. Til dette svarte hun at hennes rette navn var Anne Grete Dittlefsdatter, hun var døpt på Fredrikshald og at hun var enke etter at mannen hennes hadde dødd for halvannet års tid siden. Anne Grete ble videre spurt med hvilken eller med hvem sin tillatelse hun oppholdt seg der i bygda. På det gav hun intet svar, men leverte lensmannen et ekteskapsbevis.

Etter denne innledningen ble Marte Karlsdatter kalt fram. Retten har notert at Marte bodde på Kvestberggtangen hos enken Gunvor Åsmundsdatter. Marte berettet for retten at hun først hadde blitt kjent med ”den beryktede” Anne Grete Dittlefsdatter da hun hadde sagt at hun kunne hjelpe Marte med en hodepine som plaget henne. Som betaling skulle Anne Grete ha noen penger. Deretter kom hun til Marte med et glass med noe hun kunne smøre sitt hode med. For dette fikk hun i tillegg til pengene, husly i to netter hos enken Marte Karlsdatter bodde oss. Da Anne Grete skulle reise videre, spurte hun Marte om hun hadde kjærlighet til en mannsperson og om Marte ville vise henne hvor hennes tøy var. Marte hadde åpnet sin kiste, og straks Anne Grete så tøyet gikk det en tråd ut av sømmen på et tøyestykke. Denne tråden ville hun ha, så Marte gav henne den. Anne Grete gav henne så tråden tilbake og bad Marte slå en knute på den, hvilket hun gjorde. Like etter la Anne Grete en ti skilling i hånden på Marte under tråden, og da hun tok hånden bort var knuten borte. Om det var den samme tråden kunne ikke Marte si for sikkert.

Anne Grete ba Marte om å ta opp det hun hadde i kisten og spurte om Marte kunne se hva som var borte. For Anne Grete krevde nemlig mer for sin hjelp. Hun ville ha en del av

²⁰⁹ Saken er hentet ifra Nedenes domsbok nr 2, fol 375 a-391 a.

tøyet Marte Karlsdatter hadde i kisten. Blant annet et stort hørgarn,²¹⁰ som var omtrent 14-15 alen langt, fire lerretstørklær, to linhatter med knipling, en sølvlenke, to alen silketørklær og et rødt skjørt. Skjørtet tok hun straks på seg, mens hun la det andre i sitt forkle. Anne Grete spurte Marte om hun ville unne henne dette av god vilje. Marte svarte ja: ”Av årsak hun var bange at den beryktede skulle ved sitt kogleri gjøre henne noe ondt enten på liv eller helse.”²¹¹

Anne Grete Dittlefsdatter reiste videre østover sammen med en korporal ved navn Gulbrand Hoff som tilhørte kaptein Scharenholdts kompani. Omtrent tre uker seinere var imidlertid Anne Grete tilbake i Kvestbergangen. Marte stod ved sitt hus sammen med flere andre, da Anne Grete kom bort og spurte henne om hodet var bedre. Men Marte svarte at hovedverket ikke hadde forsvunnet, derfor gjorde Anne Grete et nytt forsøk på å kurere Marte. Denne gangen fikk hun noe gammelt og slitt tøy som betaling.

Lensmann Joakim Pettersen henvendte seg nå til Anne Grete og bad henne forklare seg. Anne Grete bekjente at da hun kom til Kvestbergangen om ettermiddagen den 24. februar, så hadde hun møtt på Marte Karlsdatter som hadde klagd over hodeverk og spurt henne til råds. Anne Grete hadde gitt henne noe kamfer som skulle røres ut i brennevin. I følge Anne Grete brukte dette å være en god behandling mot hodepine. Om morgenen deretter beklagde Marte seg til henne igjen, denne gang over en snekker i sognet som i mange år hadde fridd til henne, men så kunne de ikke komme sammen fordi han var forgjort. Deretter la hun til at: ”Dersom jeg visste en som kunne råde bønn, derpå skottet jeg intet om hva det skulle koste.”²¹²

Anne Grete ble så spurt om hun visste råd for å skaffe Marte Karlsdatter denne mann, enten ved hjelp av signeri eller annet kogleri, men til det svarte Anne Grete at hun kunne ingen slike signekunster. Hun innrømmet likevel at hun av en ”løs tale” hadde svart ja for å se hva Marte ville spandere på henne. Da hadde Marte gått til sin kiste og kommet med de ting som før har blitt nevnt i hennes forklaring. Anne Grete hadde også spurt om hun ville gi henne disse tingene av god vilje, hvilket Marte bekreftet.

Da hun kom tilbake til Kvestbergangen etter reisen, forklarte Anne Grete at Marte hadde stått ved sitt hus sammen med flere andre folk. Hun hadde kommet bort for å spørre om hun var bedre i hodet, deretter hadde hun spurt om Marte hadde glemt den handelen de hadde gjort. Det hadde ikke Marte og gav Anne Grete mer tøy, som hun selv nevnte i sin forklaring.

²¹⁰Hentet fra historisk ordbok 1750- 1900. Hørgarn var et garn som ble framstilt av heklet lin. Før i tiden var hør et annet ord for lin.

<http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=h%C3%B8rgarn&search=S%C3%B8g>. Sist lest 19.11.2014

²¹¹ Nedenes domsbok nr 2, fol. 377 b. Språket er lett modernisert.

²¹² Ibid, fol 378 a.

Joakim Pettersen fortsatte sin utspørring av Anne Grete Dittlefsdatter og ville nå vite hva mer de hadde å skjule ettersom hun hadde bekjent at det var for å skaffe Marte en mann. Anne Grete svarte at det hun ville skjule var at Marte hadde klipt seg på ”en dølgelig og utidig plass” nemlig mellom hennes bein. Men det at hun hadde forsøkt å skaffe Marte en mann ved hjelp av signeri, det nektet hun for.

Versjonene Anne Grete og Marte oppgir som forklaring skiller seg i vesentlig grad fra hverandre, men til felles har de at Anne Grete har forsøkt å kurere Marte for hodeverk og at hun har mottatt betaling for dette. I Martes versjon er hun selv i større grad en uskyldig part som blir lurt av Anne Grete til å betale henne for hennes påståtte signekunstner. Hun har bedt Anne Grete om hjelp til å kurere sin hodepine og siden blitt lurt av hennes koglerier. For 1700-talls mennesker må vi anta at det var mer vanlig å be om hjelp til fysiske plager som Marte gjør i dette eksempelet. Mer alvorlig var det nok å be om hjelp til å vinne en mann ved hjelp av magi, for med det er vi over på det som ble betegnet som manen, å tvinge noens vilje, og det tilhører den sorte magien.²¹³ Om dette er tilfelle, så ønsket nok ikke Marte å innrømme dette ovenfor retten, da hun forstod at de ikke ville se med blide øyne på dette. Nå hevdet imidlertid Marte i Anne Gretes versjon av historien at denne snekkeren vil ha henne også, men at han var blitt forgjort, og derfor kunne de ikke være sammen. På hvilken måte han har blitt forgjort eller hvem som har påført ham dette, gir kilden ingen opplysninger om. Det blir derfor vanskelig å tolke hva som menes med begrepet forgjort i denne saken.

I følge Anne Grete betrodde Marte seg til henne med sine kjærlighetskvaler og skal ha sagt at om noen kunne råde bønn for dette, så skulle hun betale rikelig. Her vil jeg tolke kilden slik at Marte fisket litt etter Anne Gretes hjelp i og med at hun allerede har hjulpet henne med hodepine, tenkte kanskje Marte at Anne Grete kunne hjelpe henne med dette også. Anne Grete innrømmet også for retten at hun hadde lovet Marte å skaffe henne denne mannen, men hevdet så at det kun var løst snakk for å se hva Marte ville spandere på henne. Da Anne Grete fikk spørsmål om hun med hjelp av signing eller annet kogleri kunne skaffe Marte denne mannen, svarte hun nei, slike råd visste hun ikke. Anne Grete innrømmet dermed at hun hadde lurt Marte for å motta betaling, men å signe kunne hun altså ikke. Dette kan tyde på to ting; Enten at Anne Grete må ha sett det som en langt mer alvorlig anklage å kunne signe enn det å ha lurt noen for penger eller så har hun simpelthen fortalt sannheten for retten, hun kan ikke signe, men har utelukkende vært ute etter å lure penger av folk.

²¹³ Alver 2008: 49-50

8.2 Flere vitnemål

Flere vitner stod fram under høringen på Gjerstad Strand 15. mai. Den neste var Ingeborg, enken etter bonden Ole Eriksen som holdt til på gården Vevestad. Ingeborg berettet at ”den beryktede” Anne Grete hadde kommet til gården omtrent fjorten dager før påske og hadde vært der i to netter. På denne tiden var Ingeborg så svak av verk i sine føtter at hun ikke kunne gå. Anne Grete hevdet å kunne gjøre henne god igjen og gav henne noe i et lite glass som Ingeborg skulle smøre sine bein med. Av det samme glass skulle hun også la sin sønn drikke til hjelp for et fang²¹⁴ han hadde da han var svært liten. Ingeborg kunne berette at etter denne episoden hadde hun følt seg merkelig og annerledes og sønnen hennes hadde vært mye syk. Som betaling for dette glasset fikk Anne Grete en sølvskje, et lite sølvkors, sengeklær og en sølje. Anne Grete selv tilstod at dette hadde hendt.

Enken Gunvor Åsmundsdatter fortalte at da Anne Grete var i hennes hus for å hjelpe Marte Karlsdatter å finne bot mot en hodepine, hadde hun selv hatt vondt i ryggen og i sin ene fot. Anne Grete lovet henne at hun innen tre dager skulle være god og frisk i foten. Deretter hadde hun tatt noe ubrukt hamp, målt Gunvors ben og fot og så hadde hun slått tre knuter på hampen, mens hun bandt den om Gunvors fot. Der skulle den være i tre netter før hampen skulle brennes.²¹⁵ Dette hadde også blitt gjort, og som betaling skulle Anne Grete ha seks skilling. Så skal Anne Grete ha sagt at fordi Gunvor var en så snill kone ville hun sørge for at hennes fe trivdes og for det fikk hun sølv, mel, rømme og sengeklær. Dette bekjente Anne Grete hadde skjedd.

Marte Kristoffersdatter og hennes mann Klaus Willumsen som begge var innerste hos Jacob Hjort, kunne også berette for retten om en merkelig episode. Dette hadde hendt på den tid Ambor Alfsdatter Lunde tjente der i huset. De hadde sett at Jacob Hjorts hustru, Ranveig Olsdatter, kom ut av kjøkkenet med et tørkle som var avrevet i det ene hjørnet og sagt at nå var knuten avrevet. Dette mente hun at det var Ambor som hadde gjort, hvilket Marte Kristoffersdatter for retten kunne bekrefte. Hun hadde selv sett Ambor bite den av, men hva knuten var visste verken Marte eller Klaus. Da Anne Grete Dittlefsdatter ble spurt hva det var med den knuten som Ambor Lunde hadde bitt av, svarte hun at i knuten var det hår som hun hadde fått Ambor til å klippe av seg på sitt hemmelige sted mellom hennes bein. Håret ville hun bruke til å skaffe Ambor en mann.

²¹⁴ Historisk ordbok 1700-1950. Fang: En folkelig talemåte for en sykdom som plutselig angrep vedkommende. Ofte var det snakk om epilepsi eller slag.

<http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=fang&search=S%C3%B8g>. Sist lest 19.11.2014

²¹⁵ Hamp ser ut til å ha blitt tillagt magiske egenskaper. Turid Svenkesdatter brukte også hamp da hun skulle kurere fogden. Se kapittel 7: 82

Igjen dukker dette med avklippet kjønnsår opp i kildematerialet, og i begge tilfellene blir de nevnt i forbindelse med at Anne Grete skal skaffe dem en mann. Dette er interessant fordi Anne Grete har benyttet samme metode ovenfor begge kvinnene. Dette tyder på at hun må ha trodd at slike intime deler kunne ha en effekt, til tross for at hun tidligere har bedyret for retten at hun ikke kunne slik signekunst.

Å praktisere kjærlighetsmagi; falt i følge Bente Alver innenfor rammene av den sorte magien, nettopp fordi det her ligger et ønske om å tvinge noen sin vilje eller handlinger.²¹⁶ Dette kunne oppnås gjennom å utføre bestemte ritualer, bønner eller andre magiske midler, men det ble hevdet at forhold som oppstod ved hjelp av denne formen for magisk praksis, aldri ble lykkelige eller varige.²¹⁷ Det at Anne Grete innrømmet å ha bedt dem klippe av seg sitt kjønnsår som et middel til å skaffe dem mann, styrket ikke hennes posisjon verken i rettssaken eller i bygda. Verken Marte Karlsdatter eller Ambor Lunde har villig innrømmet at de har søkt Anne Gretes hjelp i dette henseende. Dette må ses i lys av den negative klangen kjærlighetsmagi hadde i den folkelige forestillingsverden.

Etter høringen ble Anne Grete arrestert. Hun ble bedt om å gi tilbake de ting hun med sin koglerivirksomhet hadde tjent. Men Anne Grete hevdet at de fleste av tingene hadde hun ikke lengre. En del hadde hun levert til sin kjæreste korporal Gullbrand, mens resten hadde hun solgt eller gitt bort som betaling for kost og losji.

8.3 Forhørene på Bringsverd gård

Neste høring fant sted 20. juni 1732 på Bringsverd gård. Kildematerialet opplyser om at dette var et krigsforhør, dermed så var sersjant Jacob Hjort og korporal Gullbrand Hoff innkalt.

Sersjant Jacob Hjort ble bedt om å forklare seg for retten om hans kjennskap til Anne Grete Ditlefsdatter som hadde oppholdt seg i hans hus. Sersjant Hjort hevdet at han ikke hadde kjennskap til henne annet enn at hun skal ha holdt til i Sønedeled sogn før hun kom til Gjerstad sogn. Videre at hun oppholdt seg på gården Vevestad før hun kom til hans hus og ble der i tre netter fordi snøen hindret henne i å reise videre. Korporal Gullbrand Hoff skal også ha vært med henne, men han reiste videre til kapteinen etter to dager. Sersjant Hjort sa at Anne Grete hadde vist ham et reisebevis som var utstedt fra Fredrikshald 16.mars 1731 av Lars Lorentsen Østrup, hvor det stod at Anne Grete Ditlefsdatter hadde vært gift med

²¹⁶ Se omtale av kjærlighetsmagi i kapittel 3: 30

²¹⁷ Alver 2008: 49-50

gefrider²¹⁸ Abraham Larsen fra Kaptein Holsters kompani, men at han døde i januar 1731 og at de begge skal ha ført et kristelig og ustraffet liv.

I følge Jacob Hjort så hadde Anne Grete med seg en bylt som hun hadde forsøk å skjule. Sersjanten trodde hun hadde gjemt penger i bylten også hadde han sett en sølvlenke. Han måtte også bekjenne for retten at Anne Grete hadde drukket brennevin og at hun hadde lagt seg i korporalens seng etter hans selv hadde lagt seg. For sersjanten hadde ikke mer enn den ene sengen, og den hadde han redd opp til korporalen ettersom han ofte hadde overnattet der i huset. Som betaling for deres opphold hadde Gullbrand gitt ham sengetøy. Anne Grete hadde fortalt ham at hun og korporalen var forlovet, men da han spurte Gullbrand om dette var tilfelle, nektet han for det.

Omtrent en måned seinere hadde Anne Grete igjen bedt om husly hos Jacob. Hun hadde sendt bud på Gullbrand og så overnattet de begge noen dager i sersjantens hus før han reiste videre. Da hadde plutselig sognepresten Herr. Petter Horsten kommet til Jacob Hjorts hus og insistert på at Anne Grete måtte bli der til fogden og lensmannen fikk beskjed. Da disse nyhetene nådde Anne Grete, nektet hun først å bli værende, men gav seg til slutt og ble sittende hos sersjanten inntil lensmannen kom og forhørte henne og deretter arresterte henne. Hun ble fremdeles holdt i sersjantens hus en stund, mens høringene pågikk, før hun ble ført til gården Søndeled. Jacob Hjort ble også spurt om han ikke visste om Anne Gretes signekunster. Til dette svarte han at han hadde hørt om hennes rykte, men ikke mer enn det. Anne Grete ble så spurt om hun hadde noe mer å tilføye til sersjantens vitnemål, men hun svarte at det var sant som han hadde vitnet.

Retten innkalte så korporal Gullbrand Hoff. Han ble særlig spurt om sitt kjennskap til Anne Grete og om han hadde kjent henne før i vinter. Gullbrand innrømmet at han hadde kjent henne for fem års tid siden da hun bodde i Tønsberg, men han hadde ikke sett henne igjen før nå i vinter. Dette hadde skjedd da han var hos Jacob Hjort. Han hadde fått et bud fra Kvestbergangen fra Anne Grete om at han måtte komme til henne, og dette hadde Gullbrand gjort. Det gikk ikke lang tid før han mottok et nytt bud fra Anne Grete via en pike som kom med brennevin til sersjanten. Piken skulle lede ham tilbake til Apeland gård hvor Anne Grete ventet ham.

²¹⁸Historisk ordbok 1700-1950. Betegnelsen gefrider kan ha to betydninger. Opprinnelig betydde det en soldat som var fri for å stå skiltvakt, men dette er nå et foreldet uttrykk og blir kun brukt spøkefullt. I dag brukes det i betydningen mening soldat som gjør tjeneste som Korporalskapsfører.
<http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=gefrejder> (Sist lest 19.04.15)

Da Gullbrand måtte reise videre neste morgen for å utrette sine ærender, ønsket Anne Grete å følge med ham til Kroken. Dette ble en ferd som varte flere dager, og Anne Grete fulgte med ham hele veien. De skiltes da de kom til Søndeled sogn og Gullbrand reiste til sin kaptein for å rapportere. Gullbrand berettet for retten at de hadde møttes hyppig den vinteren, mens han var ute i flere ærender for kapteinen. Det går også fram av hans beretning at de har tilbrakt flere netter sammen og at Anne Grete stadig har sendt bud etter ham. Anne Grete har i dette tidsrommet oppholdt seg på ulike gårder. Slik fortsatte det inntil hun ble arrestert hos sersjanten i mars det året.

Retten spurte korporalen om han var vitende om Anne Gretes signerivirksomhet og andre ulovlige forretninger. Gullbrand hevdet å være uvitende om disse virksomhetene. Retten ville likevel vite om han hadde fått noe av henne og hva dette var. Han innrømmet å ha fått en del ting av Anne Grete, blant annet: et grått stoff som det kunne sys et par skjorter av, en sølvskje som allerede var levert til lensmannen, sengetøy som han hadde gitt i betaling til Jacob Hjort. Videre hadde han fått en sølvlenke, som han hadde solgt til en pike. I tillegg hadde han fått et lite sølvkors og en sølje, men disse hadde han ikke lengre. Gullbrand ble også spurt om det var sant at han var Anne Gretes kjæreste. Men Gullbrand svarte at han ikke hadde lovet henne ekteskap. Retten spurte videre om han visste at Anne Grete hadde vært gift med en mann ved navn Vitterberg som hun hadde rømt ifra. Gullbrand benektet det, men hun hadde sagt at etter Vitterbergs død, hadde hun vært gift med en gefrider som nå var død. Dette hadde hun også vist ham en seddel på.

Det at Anne Grete har vært gift før ekteskapet med den avdøde Abraham Larsen, var nye opplysninger i rettssaken som ikke før har blitt nevnt i kildematerialet. Det at hun hadde rømt ifra ham, må vi anta har svekket henne rykte ytterligere. Loven var streng på 1700-tallet, og ekteskapet ble ansett som hellig og innstiftet av Gud. Å rømme fra sin mann og i stedet gifte seg med en annen, ble betraktet som både hor og bigami.²¹⁹ Likevel er ikke dette noe som blir vektlagt i rettsprosessen eller i dommen over Anne Grete. Dette synes jeg er merkelig ettersom dette var en svært alvorlig forbrytelse.

Gullbrands vitnemål ble opplest for Anne Grete, og hun ble spurt om hun hadde noe mer å tilføye. Anne Grete svarte at det var sant alt som Gullbrand sa, foruten at han hadde lovet henne ekteskap. Forhørene ble avsluttet etter Jacob Hjort og Gullbrand Hoff hadde avlagt sin forklaring. Som bevis i saken ble attesten fra presten i Fredrikshald, Lars Lorentsen Østrup fremlagt som stadfestet Anne Gretes ekteskap med den avdøde Abraham Larsen, samt

²¹⁹ Se prosessen mot Karen Møglestø/Siri Sjursdatter i kapittel 3: 47-48

et brev fra borgermesteren i Fredrikshald, Ulrik Larsen. Fogden har måttet fatte mistanke om at attesten Anne Grete bar med seg kunne være falsk, og av brevet han mottok til svar fra borgemesteren ble denne antagelsen bekreftet. Borgemesteren hevdet nemlig at det ikke befant seg en prest ved navn Lars Lorentsen i Fredrikshald. Det hadde det heller ikke gjort de siste ti årene som han hadde sittet ved embetet.

Brevet fra borgemesteren må ytterligere ha svekket Anne Gretes troverdighet som nok allerede var ganske medfart. Ikke bare var hun anklaget for signeri og kogleri, men også for dokumentforfalskning, i tillegg til at hun hadde levd med en mann utenfor ekteskapets rammer og rømt ifra sin ektemann. Anne Grete var med andre ord ingen ærlig kvinne. Ettersom ingen heller ville vitne i hennes favør, var hennes skjebne så godt som avgjort.

8.4 Sogneprestens vitnemål

Sognepresten Petter Horsten ble innkalt av retten. Anne Grete, som av presten omtales som Anne Margrethe,²²⁰ hadde blitt forhørt i prestegården om de ugjerninger hun hadde begått. Presten formante henne om urettferdigheten i å frarøve et fattig menneske de få eiendeler det hadde, men Anne Grete hadde verken angret eller vist noen form for ydmykhet i følge presten. I stedet hadde hun svart dristig og spottet hans ord og hevdet at hun tok det som ble gitt henne. Presten har notert at Anne Grete hadde talt så uforskammet i hans og andre skikkelige folks nærvær at han verken kunne skrive eller gjenta hva piken hadde sagt. Anne Grete ble imidlertid bedt om å gi tilbake de saker hun hadde fratatt Marte Karlsdatter, men dette hadde kun skjedd med store protester fra hennes side.

Sognepresten har videre notert at den gamle enken, Gunvor Åsmundsdatter, som følge av sin omgang med Anne Grete ”var falt i bedrøvelse og melankoli.” Gunvor skal også ha forsvunnet, og det ble fryktet at hun hadde omkommet på grunn av dette tungsinet, hvilket senere ble bekreftet. Da Anne Grete fikk høre om Gunvors skjebne skal hun omsider ha angret seg. De som satt hos henne berettet at Anne Grete var svært bedrøvet og skal ha sagt: ”Dersom den kone forspilte sitt liv, da visste hun vel sin dom.”²²¹ Da presten snakket med henne seinere skal Anne Grete ha innrømmet at hun hadde handlet ille, og Herr Petter mente at hun omsider hadde kommet på omvendelsens og salighetens vei.

²²⁰ Ettersom det ikke fantes noen rettskriving av navn på 1700-tallet og tidligere, kunne navnene variere mye i både uttale og stavemåte.

²²¹ Nedenes domsbok nr 2, fol 386 b

8.5 Ekstrarettet på store Sønedeled gård

Den 7. juli 1732 ble det holdt en ekstrarett på Store Sønedeled gård i Sønedeled sogn. De første forhørene gjaldt tidligere vitner som på ny ble innkalt, men det var også noen nye vitnesbyrd. Ranveig Olsdatter, sersjant Jacob Hjorts hustru, ble også innkalt som vitne denne gangen. Ranveig lå syk i sin seng og kunne ikke møte for retten, derfor hadde det blitt sendt menn til hennes hus, så hun kunne avgi sin vitneforklaring. Ranveig berettet at Ambor Lunde en dag hadde hatt besøk av Anne Grete. Hva det var de snakket om, visste hun ikke. Samme dag hadde imidlertid Ambor spurt hennes mann om å låne tretti skilling og av henne selv hadde hun lånt seks skilling. Da Ambor gikk sin vei, hadde Anne Grete gitt Ranveig et hvitt tørkle hvor det i det ene hjørnet var knytt en knute. Anne Grete hadde sagt at nå hadde Ambor latt seg klippe. Så hadde hun bedt Ranveig beholde tørkleet og sagt at dersom ikke Ambor betalte tilbake det hun skylte Ranveig, skulle Anne Grete selv gjøre det. Ranveig tok i mot tørkleet og leverte det til Ambor, men da hun skulle gjøre det, hadde de begynt å trette om hva for et tørkle det var. Ambor hadde til slutt bitt knuten av.

Ranveigs vitnesbyrd lignet svært mye på Marte Kristofferdatters og Klaus Willumsens beretning fra forhøret på Gjerstad Strand, og dermed virket begge disse versjonene troverdige. I tillegg hadde Anne Grete selv innrømmet å ha sydd en knute inn i tørkleet. Men retten ønsket også Ambors eget vitnemål i saken. Ambor derimot nektet for at noe av dette var sant. Ettersom det var ed imot ed var det vanskelig å bruke dette vitnemålet. Sorenskriveren har notert at det var imot loven å bruke ed mot ed som et bevis i en sak.

Marte Karlsdatter ble nok en gang innkalt for retten. Hennes tidligere vitneforklaring ble opplest og under ed bekreftet hun at dette var sannheten, men la også til at Anne Grete hadde innbilt henne at hun kunne skaffe henne en mann om hun klippet hår av "sin lønnlighet" og leverte det til henne, hvilket Marte gjorde. Presten Herr. Petter Horstens skussmål ble også tatt med i vitneavhøret. Han kunne opplyse om at Marte Karlsdatter alltid hadde oppført seg ærbart og skikkelig, før hun ble forført i denne saken.

Prestens vitnemål betydde mye i rettsprosessene, og det at han har gitt Marte Karlsdatter et godt skussmål har vært med på å styrke hennes omdømme i saken. Det er Anne Grete som må bære skylda for å ha lurt Marte inn på gale veier. Av kildematerialet går det tydelig fram at presten tok parti med dem som hadde blitt lurt og ikke ønsket at de skulle straffes for dette. Petter Horsten framstår som en mild og omsorgsfull person som forsøkte å støtte opp om de svake i samfunnet. I hans tidligere vitneforklaring har han vektlagt at Anne Grete ikke har vist anger, men at hun i stedet har opptrådt uforskammet og dristig, framfor den ydmykhet hun burde ha vist i sin situasjon. Han har likevel notert at da Anne Grete fikk

høre om Gunvors skjebne, skal hun ha angret seg og omsider kommet inn på salighetens vei, noe som også understreker den tids forestillinger. Alle forbrytelser kunne tilgis, dersom synderen angret oppriktig.

8.6 Anne Grete Dittlefsdatters forbrytelser

I avhørene på store Sønedeled gård ble Anne Grete bedt om å forklare seg både om de gjerninger hun var anklaget for, om sitt liv og hva hun gjorde i Gjerstad sogn. Anne Grete berettet at hun først hadde vært gift med Nikolai Vitterberg, men så hadde hun rømt fra ham fordi han var en voldelig mann som slo. Deretter hadde hun giftet seg med Abraham Larsen, men han var død. Etter det hadde hun bodd i Fredrikshald i halvannet år, før hun dro sørover. Hun hadde oppholdt seg i Gjerstad sogn siden fastelavnen søndag og i løpet av den tiden hadde både Marte Karlsdatter og Ambor Lunde bedt henne om hjelp til å skaffe dem en mann. Ambor Lunde hadde kommet til Anne Grete da hun befant seg i sersjant Jacob Hjorts hus og hun hadde også lånt penger av sersjanten for at Anne Grete skulle skaffe henne en mann. Ambor ønsket at mannen skulle være Ole Olsen som var den eldste sønnen på Øvre Lunde gård. Hun hadde også klippet av seg sitt kjønnsår og levert det til Anne Grete som hadde sydd dette inn i et tørkle og deretter levert det til Ranveig Olsdatter.²²²

Til forsvar for anklagene om å ha lurt Marte Karlsdatter og Ambor Lunde til å tro at hun kunne skaffe dem en mann med sine koglerikunster, svarte Anne Grete at om hun skulle straffes for hva hun hadde gjort, så burde også Marte og Ambor straffes med henne. Hun bekjente samtidig godvillig å ha hatt legemlig omgang med korporal Gullbrand Hoff, og i hennes siste bekjennelse så kom det også fram at Anne Grete var med barn. I følge Anne Grete så hadde også Gullbrand gjort to andre kvinner med barn. Hun navngav også den ene kvinnen, men hun visste ikke navn på den andre. Korporalen har heller ikke hatt noen innvendinger på denne uttalelsen, dermed må vi anta at det er riktig som Anne Grete berettet. Retten har imidlertid ikke lagt vekt på at Gullbrand skal ha hatt flere ”løsunger.”

Dommen over Anne Grete Dittlefsdatter ble lest opp under ekstraretten på store Sønedeled gård. Hun ble dømt til å arbeide ”sin livets tid” på spinnehuset i København. Begrunnelsen for dommen er på over to tettskrevne sider hvor alle Anne Gretes ugjerninger ble listet opp. Det første som slås ned på er at Anne Grete har oppholdt seg i sognet med

²²² Det kommer ikke fram i kildematerialet, men Ambor Alfsdatter het jo Lunde til etternavn. Det må bety at hun har blitt gift med Ole Lunde. Ettersom retten ikke trodde på Anne Gretes signekunster er ikke kjærlighetsmagi et tema i rettsprosessen. Det hadde det kanskje vært om denne saken hadde kommet for retten femti år tidligere.

falske papirer. Dette ble avslørt da fogden sendte brev til borgermesteren i Fredrikshald. For det andre ble Anne Grete dømt for bedrageri og for å ha: ”Anmeldt seg som den som omgås med signen og manen med knuteknyttelser på tråden og gjort knutene usynlige som dog vel for enfoldige folk uten trylleri og behendighet vet ei ikke knyttelser kunne la seg gjøre”²²³

Dette sitatet er svært interessant, for dette viser framfor noe at vi befinner oss i en annen tid enn de trolldomsprosessene jeg har drøftet hittil. I 1732 var det, i følge sorenskriveren, bare enfoldige mennesker som trodde på signeri og på at det kunne oppnås noe ved hjelp av knuter. Sorenskriveren tilhørte embetsstanden og jeg må anta at han gjengav sin stands holdninger og forestillinger i dette sitatet. Han mente at bare enfoldige mennesker kunne tro på signeri. Dermed viser denne saken oss at det har foregått en stor mentalitetsendring blant embetsstanden på noen få tiår.

I denne saken blir ikke ordet trolldom brukt en eneste gang, og det er verdt å understreke. Anne Gretes bedrifter og forbrytelser omtales utelukkende som signeri og kogleri, og retten vektlegger at hun med dette bedrageriet har lurt enfoldige mennesker som trodde at hun kunne skaffe dem en mann eller helbrede sykdom ved slike kunster. Dette kommer også tydelig fram i kildematerialet da Marte Karlsdatter berettet for retten at hun hadde gitt Anne Grete tøyet fordi hun fryktet for hennes kogleri.²²⁴ Det at ordet trolldom ikke benyttes lengre understreker denne mentalitetsendringen. Kogleri har en litt annen betydning enn ordet trolldom,²²⁵ men dette er ikke entydig. Slik Anne Grete framstår i kildene, virker hun mer som en taskenspiller; En som forsøker å lure godtroende folk til å betale henne for kunstner hun ikke kan.

Et spørsmål som er verdt å stille er om Marte Karlsdatter og Ambor Alfsdatter Lunde var spesielt enfoldige kvinner? Dette er selvsagt umulig for meg å kunne si med sikkerhet, men av kildematerialet går det ikke fram eller nevnes noe som kan tyde på dette under rettsprosessen, det nevnes kun av sorenskriveren i dommen. Dermed så er kanskje deres tro på at Anne Grete kan skaffe dem en mann ved hjelp av signerikunster, en forestilling som kan gjenspeiles i en generell trolldomstro hos allmuen på 1700-tallet? Om dette er tilfellet var verken Marte eller Ambor spesielt enfoldige, men et produkt av sin tids forestillinger. Sorenskriverens utsagn må dermed heller ses i lys av overklassens oppdragelsesforsøk og sivilisering av allmuen, og dermed kan Elias teori om siviliseringsprosessen brukes som en forklaringsmodell på dette fenomenet.

²²³ Nedenes domsbok nr 2, fol 390 b

²²⁴ Se kapittel 8: 97

²²⁵ Se kapittel 2: 15-16 hvor betydningen av kogleri drøftes.

I følge Margit Løyland samarbeidet kirka og vitenskapen om å endre folks tanker omkring trolldommens realitet. Embetsstanden støttet seg gjerne til den nye vitenskapen og hadde en god utdannelse etter den tids målestokk. Margit Løyland diskuterer denne teorien i en artikkel i *Heimen* og hun bruker hoffprest Erik Pontoppidan arbeid mot overtro som belegg for sin teori. Pontoppidan forsøkte nemlig å ta et endelig oppgjør med overtro som fortsatte å eksistere utover på 1700-tallet. I 1730-årene gav han ut skriftet *Fejekost* som var ment å få bukt med overtro og samtidig den magiske forestillingsverden.²²⁶ Sogneprest Petter Horsten har nok også hatt til formål å rettlede og opplyse folk i bygda. I sitt vitnemål benyttet han seg heller ikke av ordet trolldom, men har i stedet formant Anne Grete at det ikke var rett å frarøve fattig folk deres eiendeler med bedrageri. Anne Gretes handlinger er dermed ikke et resultat av overnaturlige krefter eller en djevelpakt.

Saken mot Anne Grete Dittlefsdatter er også svært tragisk. I løpet av rettsprosessen ble det kjent at den gamle enken, Gunvor Åsmundsdatter, hadde tatt skade av sitt bekjentskap med Anne Grete og hadde i følge presten ”falt i bedrøvelse og melankoli,” noe som førte til at hun tok sitt liv. Dermed ble Anne Grete også indirekte skyldig i selvmord som en følge av sine handlinger. Å ta sitt liv på 1700-tallet ble betraktet som en alvorlig synd av kirka. De fikk heller ikke en plass på kirkegården, men måtte ligge utenfor sammen med de udøpte. Av kildematerialet gjøres det klart at Anne Grete må bære en del av skylda for Gunvors selvmord, og i dommen nevnes Anne Grete: ”å være første bevegende årsak til et menneskes omkommelse”²²⁷

Anne Grete Dittlefsdatter ble dømt for bedrageri og kogleri. Hun hadde lurt flere mennesker ved å påstå at hun kunne helbrede dem for sykdom eller andre skader, så har hun tatt seg godt betalt for bryderiet. I dommen ble det slått fast at hun ”således har årsaket (...) beviselig bedrageri til sin nestes gods forrøkelse, utgitt seg som en koglerske, skjønt hun benekter samme mistenkelige kunster at være forfaren”²²⁸ Anne Grete ble flere ganger spurt om hun kunne signeri eller kogleri, men har benektet dette hver gang. Det er verdt å merke at hun heller ikke utelukkende ble dømt for signekunster, men for å være en koglerske og bedrager som har påstått at hun kan slike signekunster.

Anne Grete ble også dømt fordi hun var en løs kvinne og hadde legemlig omgang med korporal Gullbrand Hoff og som et resultat ble hun med barn. Retten siterer. ”Og hun dessuten som et ublu kvinnfolk selv uten rette tilstått å ha latt seg besvangre av korporal

²²⁶ Løyland 2010: 5-6.

²²⁷ Nedenes domsbok nr 2, fol 391 a. Språket er lett modernisert.

²²⁸ Ibid 2, fol 390 a.

Gullbrand Hoff og således ut adskillelige måter: ukristelig, utuktig og forargelig seg her i lenet har oppført.”²²⁹ I kildematerialet kommer det også fram at Anne Grete var mye ute på reise, før hun plutselig dukket opp igjen i bygda. Hvor hun befant seg i mellomtiden var det heller ingen som visste. Det blir heller ikke nevnt i kildene, bortsett fra at hun reiste sammen med korporal Gullbrand. Det var ikke vanlig for folk på 1700-tallet å forsvinne ut på reiser uten mål, og det var slett ikke vanlig for en enslig kvinne å forsvinne med en mann. I tillegg til alle hennes forbrytelser må selve hennes livsførsel blitt oppfattet som mistenkelig og dårlig sett i lys av 1700-talls sed og skikker.

8.7 Oppsummering og kommentarer til prosessen

Det at Anne Grete Dittlefsdatter ble stevnet inn for retten for signeri og koglerivirksomhet i 1732, forteller oss at forestillingene om magi var høyst levende for mange mennesker på 1700-tallet. Kilden belyser at folk fremdeles henvendte seg til ”kloke kvinner” for å søke råd for sykdom, og i Marte og Ambors tilfelle, for å få hjelp til å vinne sin kjærlighet.

Anne Grete Dittlefsdatter var nok også mer utsatt enn mange for å få signierianklager over seg. Ryktet hennes var ikke det beste og hun var dessuten en fremmed i bygda. Terje Sødal skrev en artikkel i årsskriftet for Agder Historielag om trolldom og sosial status hvor han forsket på kjedeprosessene i Kristiansand i 1650 og 1670 i et sosialhistorisk perspektiv.²³⁰ Sødal konkluderte med at de kvinnene som ble dømt til døden i begge prosessene enten har hatt et langvarig trolldomsrykte over seg eller så var de vært innflyttere i bygda, i enkelte tilfeller begge deler.²³¹ Av kildematerialet får vi opplyst at Anne Grete opprinnelig kom fra et sted nær Fredrikshald, noe som betyr at hun befant seg langt fra sine hjemtrakter. I tillegg var hun enke, noe som satte henne i en mer utsatt posisjon. Hennes livsførsel sammen med det å være ny i bygda, har ført til at hun ble dømt. Det var ingen som ville tale Anne Gretes sak under rettsprosessene, og det kom også fram under rettsprosessen at hun var fryktet. Antageligvis har Anne Grete vært en byrde for lokalsamfunnet som de gjerne ville bli kvitt.

Om Anne Grete så seg selv som en som kunne signe, kan jeg ikke vite med sikkerhet. Hun nektet for å kunne slike kunster under hele rettsprosessen, men så har hun likevel bedt både Ambor Lunde og Marte Karlsdatter om å klippe sitt kjønnsår. Det er lite trolig at hun bad dem om å gjøre dette og siden la kjønnsåret inn i en knute, om hun ikke selv trodde at det skulle hjelpe dem med å skaffe mennene. At Anne Grete har praktisert en form for

²²⁹ Ibid, fol 391 a.

²³⁰ Jeg drøfter også Sødals funn i forbindelse med kjedeprosessen på Agder. Se også kapittel 4: 51

²³¹ Sødal 2009

signerivirksomhet kan også underbygges av flere episoder vitnene fortalte. Blant annet fortalte Ingeborg på Vevestad at Anne Grete gav henne en salve hun skulle smøre sine bein med, mens Marte Karlsdatter fikk kamfer som i følge Anne Grete skulle være godt mot hodeverk. Gunvor Åsmundsdatter ble bundet med hamp som Anne Grete slo tre knuter på fordi hun verket i sine bein, deretter skulle hampen være på i tre dager, før den skulle brennes. Disse rådene og ingrediensene Anne Grete praktiserte, minner om den tradisjonelle signekunsten, derfor er det ikke usannsynlig at Anne Grete praktiserte signeri. Hun har heller ikke nektet for noen av disse beretningene under rettsprosessen. Det er først da hun får direkte spørsmål om hun kunne råd eller signekunster for å skaffe Marte Karlsdatter en mann at hun har benektet det.

Kildegrunnlaget kan dermed peke i begge retninger: På den ene siden kan det se ut til at Anne Grete har bedrevet en form for signerivirksomhet i bygda og at hun selv har trodd at hun kan signe. Likevel har hun benektet dette i retten, kanskje fordi hun har trodd at det ville gjøre situasjonen verre. På den annen side gir også kildematerialet grunnlag for å tolke det slik at Anne Grete utelukkende har vært en bedrager som har vært ute etter å tjene mest mulig på sin påståtte signerivirksomhet.

Om Anne Grete faktisk bedrev signeri, er likevel ikke det som er mest relevant for min oppgave, da jeg først og fremst skal se på de folkelige trolldomsforestillingene. Rettssaken mot Anne Grete understreker at allmuen fortsatt trodde på trolldommens realitet i 1732, og de trodde at ting kunne oppnås med ved hjelp av magi, dermed hadde mange mennesker på 1700-tallet fremdeles en magisk forestillingsverden. Embetsmennene vi møter i denne rettssaken, har derimot en vitenskaplig forestillingsverden. Dette blir tydelig gjennom rettssaken og i dommen mot Anne Grete. Hun var anklaget for både signeri og kogleri, men ble hovedsakelig dømt for kogleri og bedrageri. Om Anne Grete faktisk kunne signe, ser ut til å ha vært mindre relevant for dem. Hennes handlinger og livsførsel var mer enn nok til å få henne dømt. Hva som skjedde med de andre som var involvert i denne saken, gis ingen opplysninger om, jeg må dermed anta at de gikk fri uten videre rettsforfølgelse.

I denne prosessen kan Elias' teori om siviliseringsprosessen stilles opp mot Braudels teori om "den lange tid." For mens embetsmennene har vært utsatt for en siviliseringsprosess som har ført til at de har beveget seg inn i vitenskapens tidsalder, står allmuens mentalitet tilsynelatende stille og trolldomsforestillingene er fremdeles en realitet for dem, nettopp fordi det er menneskes forestillinger som tar lengst tid å endre.

Kapittel 9: Sammenstilling av casestudiene

I denne masteroppgaven ønsket jeg å ha en mentalitetshistorisk vinkling på mine studier av trolldomsprosessene. Jeg ville studere i hvilken grad de folkelige trolldomsforestillingene lot seg påvirke av myndighetenes trolldomsforestillinger i perioden 1650-1732, og jeg ville undersøke om det fantes grunnleggende folkelige trolldomsforestillinger som ikke lot seg påvirke av myndighetenes endrede holdning til trolldommens realitet, også etter år 1700. Metoden jeg har benyttet meg av for å svare på min problemstilling er at jeg har foretatt en kvalitativ analyse av fem casestudier fra perioden 1650 til 1732 som jeg har hentet fra Agder og Rogaland. Jeg har drøftet mine funn underveis i studien og har valgt å oppsummere disse funnene til slutt i hvert kapittel. I dette sammenstillingskapittelet vil jeg derfor sammenligne disse funnene med hverandre for å vise hvilke konklusjoner som kan trekkes ut fra mitt forskningsarbeid.

Tidsspennet for disse fem casestudiene har jeg valgt fordi jeg ønsket å undersøke om de folkelige forestillingene endret karakter i løpet av denne perioden. Trolldomsprosessene regnes hovedsakelig fra ca. 1500 til 1700, hvor den mest intense forfølgelsen var i tidsrommet 1620 til 1660. Den første av casestudien i denne oppgaven, kjedeprosessen på Agder befinner seg midt i dette tidsrommet, mens den siste casestudien, prosessen mot Anne Grete Dittlefsdatter befinner seg tidsmessig etter avviklingsfasen. Likevel forteller denne prosessen oss noe vesentlig om de folkelige forestillingene, nemlig at trolldomsforestillingene lever videre blant allmuen også i opplysningstiden.

De fem casestudiene jeg har undersøkt i denne masteroppgaven representerer ulike tendenser og forestillinger i samtiden. Kjedeprosessen på Agder fra 1650 er den prosessen som har sterkest innslag av diabolisme og den er et godt eksempel på at den demonologiske lære og de folkelige trolldomsforestillingene har smeltet sammen. I vitnemålene fra Karen Thorsdatter og Bodil Kroms, hevdet de å ha deltatt i sabbat, inngått en djevelpakt og forsverget sin kristendom. Men de tilstår også å kunne tyvmelke fra naboens ku, å kunne stjele andre menneskers lykke, samt at de har forsøkt å forlise en skute med sin onde trolldom. Dermed blander de inn de folkelige trolldomsforestillingene som hadde eksistert i folketroa lenge før den demonologiske lære ble inkorporert i lovverket. Disse kvinnene hevdet imidlertid å ha fått sine magiske evner fra Djevelen da de inngikk pakten med ham, og det var nettopp dette som var kjernen i den demonologiske lære.

I denne kjedeprosessen ble fem kvinner dømt til døden. Disse kvinnene var Karen Thorsdatter, Bodil Kroms, Siri Sjursdatter, Søde-Mari og Marit Hundal. Både Karen

Thorsdatter og Bodil Kroms tilstod villig alle forbrytelsene og utla flere personer som skal ha vært med i deres trolldoms-kompani. Til sammen ble tretten mennesker involvert i kjedeprosessen. De diabolistiske tendensene er sterkest til stede i prosessene mot Karen Thorsdatter, Bodil Kroms, Siri Sjursdatter og Søde-Mari. Sistnevnte nektet lenge for å ha inngått djevelpakten, men etter flere uker i varetekt og etter å ha blitt utsatt for vannprøven, tilstod også Søde-Mari å ha inngått djevelpakten og bekreftet Karen og Bodils fortellinger. Dette var også tilfellet med Siri Sjursdatter som også innrømmet å ha møtt Djevelen og at hun hadde inngått en pakt med ham. Jeg vil likevel påpeke at i hennes tilfelle må hennes dårlige livsførsel ha påvirket dommen i like stor grad som selve trolldomsanklagene Karen og Bodil kastet på henne. Når det gjelder Marit Hundal nektet hun gjennom hele prosessen for å ha inngått djevelpakten og for å være trollkvinne, men Marit Hundal ble likevel dømt ettersom det var ingen i bygda som ville gå god for Marit.

Ryktet spilte en betydelig rolle for utfallet i dommen både i trolldomsprosessene mot Marit Hundal og for Siri Sivertsdatter, fra Jelsa i Rogland i 1663. Dette var et rykte som hadde bygget seg opp over lang tid og som stadig ble verre ettersom begge kvinnene i følge vitnene var kjent for å være kranglevorne og framsette trusler. Tidligere i min masteroppgave har jeg referert til Terje Sødals funn²³² om at de som ble dømt til døden i begge kjedeprosessene på Agder i 1650 og i 1670, enten har hatt et langvarig trolldomsrykte eller så har de vært innflyttere i bygda, og i enkelte tilfeller begge deler.²³³ Jeg har allerede drøftet dette funnet i forhold til Anne Grete Ditleffsdatter, men jeg vil hevde at dette også stemmer godt i forhold til Siri Sivertsdatter.

Kildematerialet gir grunn for å kunne hevde at lokalbefolkningen fryktet både Siri Sivertsdatter og Marit Hundal, fordi de var hevnghjerrige kvinner som lot sin trolldom ramme om de ikke fikk det som de ønsket. Samtidig er det også eksempler i dette materialet på at disse kvinnene har latt sin onde trolldom ramme tilsynelatende uten grunn. Slik vitnene fremstår i kildematerialet for begge disse to prosessene mener jeg det gir et godt grunnlag for å tolke det slik at lokalbefolkningen har ønsket å bli kvitt både Siri Sivertsdatter og Marit Hundal fordi de har vært en stor belastning for lokalbefolkningen. Det samme er også tilfellet i prosessen mot Anne Grete Ditleffsdatter fra 1732. Anne Grete hadde både et dårlig rykte som skyldtes hennes koglerivirksomhet og hennes slette livsførsel, sett med datidens øyne. Mens Marit Hundal og Siri Sivertsdatter ble dømt til døden for trolldomskunster, ble Anne Grete dømt til livstid på spinnehuset for hennes signeri og koglerivirksomhet. Jeg vil påstå at

²³² Se kapittel 4: 51 og kapittel 8: 108

²³³ Sødal 2009

årsaken til at Anne Grete ikke ble dømt til døden utelukkende skyldtes at prosessen mot henne kom opp for retten drøye 80 år etter Marit Hundal og knapt 70 år etter Siri Sivertsdatter. I dette tidsrommet hadde det foregått en mentalitetsendring blant dommerstanden og i 1732, da saken mot Anne Grete kom opp, så var ikke trolldom lengre en realitet for myndighetene. Anne Grete ble verken anklaget for djevelpakt eller å ha gjort seg skyldig i trolldom som var tilfellet med de andre kvinnene, men om Anne Grete derimot hadde levd noen tiår før, hadde nok hennes dårlige rykte og livsførsel ført til døden slik jeg påpekte var tilfellet med både Marit Hundal og Siri Sivertsdatter. I disse trolldomsprosessene er det derfor ingen konflikt til stede mellom allmuen og myndighetene.

I mine studier har jeg oppdaget at det er i de prosessene hvor signeri er hovedanklagen at de folkelige trolldomsforestillingene skiller seg i sterkest grad fra myndighetenes trolldomsforestillinger, dette gjelder hovedsakelig i synet på trolldom. I følge myndighetene var signeri en form for trolldom, dette var nedfelt i trolldomsloven og brudd på denne ble straffet med landsforvisning. For allmuen ble ikke signeri betraktet som trolldom, fordi trolldom hadde en negativ klang og signeri ble ikke oppfattet som noe negativt,²³⁴ derimot så var signeriet en del av deres magiske forestillinger som også fortsatte å eksistere etter år 1700.

Proessen mot Margit Klingshei er den saken som tydeligst viser denne konflikten. Margit Klingshei ble dømt til landsforvisning for sin signerivirksomhet først av bygdetinget i 1683, deretter ble hun dømt til døden av lagtinget i 1684 og etter å ha anket dommen helt til overhoffretten, bekreftet de den første dommen om landsforvisning. Det spesielle med denne prosessen er at ingen ønsket å vitne mot Margit, tvert imot er det flere av vitnene som går tilbake på sine tidligere forklaringer. Jeg tolker folks taushet som at de ikke betraktet Margit Klingshei som noen trollkvinne og at folk i bygda så hennes signerivirksomhet som et gode. Dette blir særlig tydelig ettersom ingen støttet opp om Halvor Krokes vitnemål. Antagelig hadde ikke Halvor en sterk posisjon i bygda, og folk så kanskje hans gjerninger som for grufulle. Halvor har forsøkt å forsvare seg med at han hadde blitt forgjort til å drepe sin egen kone, men det er ingenting i kildematerialet som kan tyde på at han har fått støtte for denne forklaringen.

Den samme konflikten mellom allmuen og øvrigheten kan spores i trolldomsprosessen mot Kari Klommer fra Jelsa i Rogaland i 1663. Kari Klommer ble utlagt av Siri Sivertsdatter for trolldom, men Kari unnslopp døden nettopp fordi hun hadde et godt rykte i bygda. På

²³⁴ Se kapittel 3: 24-25

tross av det gode rykte og skussmålet lokalbefolkninga gav henne, ble hun likevel ikke frikjent. Kari innrømmet nemlig å være synsk og at hun hadde lest bønner for å kurere sykdom. Lovverket gav grunnlag for landsforvisning av dem som ble dømt for å ha bedrevet signeri. Denne saken kom opp for bygdetinget i 1663, og slik jeg tolker bygdetingets dom, ser ikke lagrettemennene ut til å ha hatt noen innvendinger mot å gi Kari Klommer denne dommen på tross av at hun ikke hadde skadet noen med sin signerivirksomhet og sin synskhet. Det er flere likheter i prosessene mot Kari Klommer og Margit Klingshei. De ble begge utlagt av en annen og begge innrømmet å være synske, samt å kunne signe. På tross av at ingen andre i bygda vitnet mot kvinnene eller røpet noen form for trolldomsmistanke til dem, ble begge kvinnene likevel dømt til landsforsvisning. Disse to prosessene kan fortelle oss at det å ha et godt rykte var viktig dersom trolldomsanklagen rammet, men det var ikke nok til å bli frikjent, og dermed oppstod det en konflikt mellom myndighetene og allmuen.

Her ønsker jeg også å trekke inn Sordalsprosessen fra 1694. I denne prosessen gir kildematerialet grunnlag for å hevde at domsmyndighetene har hatt store problemer med å finne den rette dommen over de anklagede kvinnene Turid Langeid og Astrid Sordal. Turid hevdet jo i likhet med Kari Klommer og Margit Klingshei at hun var synsk og at hun kunne helbrede sykdom, men Turid gikk fri fra de samme ”forbrytelsene” Kari og Margit ble dømt for, eller nærmere bestemt ble hun satt i husarrest hos sin bror. Dette var en mild dom, likevel er det ikke underlig at utfallet i dommen mot Kari Klommer og Turid Langeid ble svært ulikt ettersom det skiller drøye tretti år mellom disse dommene, og som jeg har belyst tidligere, så har det foregått en mentalitetsendring blant embetsmennene i dette tidsrommet. Da er det mer påfallende at Margit Klingshei ble dømt til landsforsvisning for sin signerivirksomhet først i 1683, og endelig av overhoffretten i 1687. Det skiller ikke mange årene tidsmessig mellom Margit Klingshei og Turid Langeid, men i forhold til mentalitetsendringer så kan dette forklares med at 1690-årene var selve brytningstiden for denne mentalitetsendringen.

Jeg ønsker likevel å understreke at til tross for at Margit ble dømt av overhoffretten til landsforvisning i 1687, er denne dommen med på å peke framover mot en ny tid. Av lagtinget ble nemlig Margit dømt til døden, så overhoffretten gav henne en mildere dom som kun vektla hennes tilståelse av signeri. Margit ble dermed ikke dømt for trolldom, fordi trolldommen ikke kunne bevises. Halvor Kroke ble heller ikke dømt for sin påståtte djævelforskrivelse, nettopp fordi dette ikke kunne bevises. Begrepet trolldom er fremdeles i bruk i denne prosessen, men det er et begrep som stadig flere embetsmenn stilte seg skeptisk til, nettopp fordi begrepet trolldom ikke tilhører det gryende rasjonelle verdensbilde.

Kapittel 10: Konklusjon

Denne oppgavens problemstilling er som følgende: *I hvilken grad lot de folkelige trolldomsforestillinger seg påvirke av myndighetenes trolldomsforestillinger i perioden 1650-1732? Finnes det noen grunnleggende folkelige trolldomsforestillinger som ikke lot seg påvirke av myndighetenes endrede holdning til trolldommens realitet også etter år 1700?*

Gjennom denne studien har jeg avdekket at de folkelige trolldomsforestillinger i stor grad har latt seg påvirke av myndighetenes trolldomsforestillinger. Kjedeforsaken på Agder er den av casestudiene som klart belyser denne sammensmeltningen og som viser at denne sammensmeltningen allerede er til stede i starten av min forskningsperiode. Denne prosessen inneholder svært mange diabolistiske elementer som hadde sitt utspring fra den demonologiske lære og utgjorde bakgrunnen for myndighetenes trolldomsforestillinger. De diabolistiske elementene er også til stede under prosessen mot Kari Klommer i 1663 og i Halvors Krokes vitnesbyrd under prosessen mot Margit Klingshei fra 1683-87, og i enda sterkere grad under Sordalsprosessen fra 1694. Disse prosessene understreker at denne sammensmeltningen er til stede gjennom store deler av min forskningsperiode.

Sordalsprosessen utgjør derimot et vendepunkt i denne sammensmeltningen, og fra dette tidspunktet skiller de folkelige trolldomsforestillinger og myndighetenes trolldomsforestillinger seg vesentlig fra hverandre. Fra å være iherdige forfølgere av trollfolk, snudde myndighetene om og begynte å betvile trolldommens realitet. Denne endringen vises språklig ved at begrepet innbilningskunster benyttes i like stor grad som trolldom i denne prosessen. Påfallende er også den skepsisen sorenskriveren viste gjennom sine kommentarer av Astrid Sordal påståtte trolldomsbedrifter og Turid Langeids synskhet.²³⁵ Denne skepsisen gjenspeiles i den milde dommen og antydningen om at Astrid Sordal er gal. Skepsisen var derimot ikke til stede blant allmuen som vitnet om Astrids trolldomsbedrifter. I deres forestillingsverden var Astrid Sordal en trollkvinne som med sin onde trolldom hadde forvoldt skade og død og burde straffes for dette.

I trolldomsprosessen mot Anne Grete Ditlefsdatter derimot er de diabolistiske elementene forsvunnet. Anne Grete beskyldes verken for trolldom eller djevelpakt. Hennes forbrytelser består i kogleri og signerivirksomhet. Dermed så tydeliggjør denne prosessen at diabolisme hadde sitt utspring i myndighetenes trolldomsforestillinger, og da myndighetene endret syn på trolldommens realitet, forsvant også diabolisme ut av de folkelige trolldomsforestillinger.

I de prosessene hvor signeri utgjorde hovedanklagen, skiller de folkelige

²³⁵ Se kapittel 7: 84 og 91.

trolldomsforestillingene seg sterkest fra myndighetenes trolldomsforestillinger. For på tross av myndighetenes iherdige forsøk på å kriminalisere signeri ved å straffe dette med døden²³⁶ og landsforvisning, så oppfattet ikke allmuen signeri som trolldom. Her er det selve synet på trolldom som skiller dem fra hverandre. For mens øvrigheten betraktet signeri som trolldom, så betraktet allmuen dette som et gode og ikke som trolldom. Både prosessen mot Margit Klingshei og prosessen mot Kari Klommer understreker denne konflikten mellom allmuen og myndighetene. Allmuen hadde ingenting ondt å si verken om Kari eller Margit, likevel ble de dømt til landsforvisning fordi de hadde forbrutt seg mot trolldomsloven.

Dette bringer meg over på andre del av problemstillingen som søkte å besvare om det finnes noen grunnleggende folkelige trolldomsforestillinger som ikke lot seg påvirke av myndighetenes endrede holdning til trolldommens realitet etter år 1700. Jeg vil argumentere for at signeri er en slik forestilling. Anne Grete Dittlefsdatter ble anklaget for kogleri og signerivirksomhet. Flere vitner fortalte at Anne Grete hadde hjulpet dem mot ulike plager for en klekkelig betaling. I og med at de har søkt Anne Gretes hjelp viser dette at allmuen fremdeles tror at signeri kunne anvendes for å helbrede sykdom og skade. Dermed blir troen på signeri som en helbredelsesform en grunnleggende folkelig trolldomsforestilling som ikke lot seg påvirke av myndighetenes trolldomsforestillinger verken før eller etter år 1700. Denne studien har også vist at forestillingen om at magi kan brukes som et middel for å oppnå noe konkret også er tilstede i år 1732. Dette tydeliggjøres gjennom at Marte Karlsdatter og Ambor Lunde bad om Anne Gretes hjelp til å skaffe dem en mann.²³⁷ Kjærlighetsmagi faller ikke inn under signeri, men tilhører derimot den sorte magien.²³⁸ Dermed kan det tyde på at allmuen fremdeles har et magisk verdensbilde, og at myndighetene ikke har lyktes med å sivilisere allmuen inn i det rasjonelle verdensbilde i år 1732.

På grunnlag av mine funn i denne studien kan det argumenteres for at trolldomsprosessene markerer et brudd i de folkelige trolldomsforestillingenes kontinuitet som eksisterte både før og etter denne perioden, nettopp fordi at under trolldomsprosessene adopterte allmuen i stor grad myndighetenes trolldomsforestillinger. Etter år 1700 forsvant de diabolistiske forestillingene fra allmuens forestillinger fordi myndighetene ikke lengre trodde på dem. Dette blir understreket gjennom prosessen mot Anne Grete Dittlefsdatter. Men de grunnleggende trolldomsforestillingene som troen på signeriets kraft og at magi kan brukes til å påvirke kreftene, de var like mye til stede etter år 1700.

²³⁶ I årene 1576-1617 ble straffen for signeri omgjort fra landsforvisning til døden. Men de nye trolldomslovene fra 1617 gjeninnførte landsforvisning for signeri.

²³⁷ Se kapittel 8: 100

²³⁸ Se kapittel 3: 30

10. 1 Mine funn i forhold til det teoretiske grunnlaget

I teorikapittelet diskuterte jeg Norbert Elias siviliseringsteori og jeg ville undersøke om denne teorien kunne benyttes innenfor mitt forskningsfelt i denne oppgaven. Elias hevdet at det foregikk en siviliseringsprosess hos den sekulære overklassen i vest på 1500-tallet²³⁹ Selv om dette er før min forskningsperiode, vil jeg likevel påstå at det kan argumenteres for at trolldomsprosessene nettopp var øvrighetens forsøk på å sivilisere allmuen fordi de ønsket en enhetlig kristen religion, og trolldom var ikke en del av den kristne tro. Tvert i mot stod den trolldomskyndige i ledtog med Djevelen som var den kristne Guds fiende, og dermed utgjorde trolldom et av de mest alvorlige lovbruddene.²⁴⁰

Det som derimot er mest relevant for min forskning er å bruke Elias teori om siviliseringsprosessen for å se om denne prosessen i virkeligheten bare fortsatte utover på 1600- tallet og endte med at øvrigheten forkastet det magiske universet som et trinn i siviliseringsprosessen. Jeg vil argumentere for at avviklingen av trolldomsprosessene er et ledd i siviliseringsprosessen som brakte menneskene over i vitenskapens tidsalder. Dermed blir siviliseringsprosessen både det endringsdrivende i historien som gjør at de mentale forestillingene endres, samtidig blir denne prosessen også kontinuitetsbærende ettersom den fortsetter selv etter at endringene har funnet sted. Men dette var en prosess som gikk langsomt og som absolutt ikke skjedde i samme tempo blant allmuen som hos øvrigheten.

Jeg har oppdaget i løpet av denne studien at siviliseringsprosessen er tett fra myndighetens side, men for lokalsamfunnet så skjedde den i etapper. Myndighetene hadde flere trolldomsprosesser årlig, og da de etter hvert ikke lengre betraktet trolldommen som reel og dømte i henhold til sine nye forestillinger, så var disse nye forestillingene noe fremmed for allmuen. De hang fremdeles fast i de eldre trolldomsforestillingene som hadde vært en realitet for øvrigheten noen tiår tidligere. Men ettersom det ikke hadde vært noen trolldomsprosess i det lokale samfunnet på flere tiår, så hadde lokalbefolkningen heller ikke fått nye impulser eller sagt med andre ord: de hadde ikke blitt opplært i myndighetens nye forestillinger. Det kan være en forklaring på hvorfor mentalitetsendringene skjedde så langsomt og hvorfor trolldomsprosessen mot Anne Grete Ditlefsdatter kom opp så seint som i 1732. Når slike prosesser til slutt endte i retten, kan vi anta at det må ha vært et stort problem i lokalsamfunnet, slik tilfelle var med Anne Grete Ditlefsdatter. I denne prosessen er det tydelig at myndighetene har benyttet anledningen til å sivilisere befolkningen blant annet med å omtale flere av vitnene som hadde blitt lurt av Anne Grete som enfoldige kvinner. Dermed

²³⁹ Elias 2000: 182

²⁴⁰ Hagen 2003: 147

får myndighetene gradvis sivilisert allmuen inn i det nye vitenskaplige verdensbilde hvor trolldom ikke lengre er en realitet.

Fernand Braudel har en annen vinkling på historien enn Elias. For mens Elias påpekte hvilke endringer siviliseringsprosessen brakte med seg, var Braudel mer opptatt av kontinuitet. Braudel studerte de lange linjene i historien og rettet fokuset vekk fra den politiske historien og over til å vektlegge økonomisk historie og sosialhistorie som han så i lys av psykologi, sosiologi og geografi. Braudel hevdet at menneskenes adferd og forestillinger har sine røtter i eldgamle trosforestillinger fra en fjern fortid og en ubevisst frykt. Han hevdet at det eksisterer en kollektiv mentalitet som endrer seg svært langsomt og ikke lar seg påvirke nevneverdig av sosiale og politiske forhold i samtiden.²⁴¹

Braudels syn kan i stor grad argumenteres for når det gjelder trolldomsforestillingene, for så vidt forskning kjenner til i dag, har disse forestillingene eksistert til alle tider og er nettopp blant de fenomenene som overlever endrede økonomiske strukturer og politiske forhold. For menneskene som levde på 1600-tallet og ved overgangen til 1700-tallet så var trolldomsforestillingene noe som hadde blitt videreført fra generasjon til generasjon. De var en del av de folkelige forestillingene som hadde eksistert lenge før den demonologiske lære og trolldomsprosessenes tid. Disse forestillingene ble i svært liten grad utfordret nettopp fordi datidens mennesker fryktet konsekvensene av dette. Menneskene holdt fast ved dem både fordi de var en del av deres kollektive mentalitet, men også fordi det skapte en trygghet å holde seg innenfor de kjente rammene. I kapittel 3 diskuterer jeg de folkelige forestillinger og hvilke handlinger og ritualer disse forestillingene førte med seg. Det at alle handlinger måtte foregå medsols er et eksempel på denne kollektive mentaliteten, det hersket en orden som ikke måtte brytes, fordi dette kunne gi svært uheldige konsekvenser. Det å korse seg for å beskytte seg mot onde makter er et annet eksempel på en slik forestilling.²⁴²

Ettersom datidens mennesker hadde et magisk verdensbilde og levde i en verden før det vitenskaplige gjennombruddet holdt menneskene i stor grad fast ved de forestillingene de alltid hadde gjort. 1600-talls mennesker var religiøse, fantasifulle og de var redde. For de visste aldri hva som ville skje. De tolket hendelsene inn i en religiøs ramme eller en magisk virkelighetskontekst, framfor å søke svar i rasjonelle forklaringer. Om avlingen feilet ellers sykdommen rammet kunne det være en straff fra Gud, de kunne ha blitt utsatt for trolldom

²⁴¹ Braudel 1994: 22

²⁴² Alver 2008: 47. Se også kapittel 3: 27

eller det kunne være en straff fra de underjordiske.²⁴³ I lys av denne forestillingsverden er det ikke merkelig at menneskene ikke ville utfordre skjebnen eller kreftene, men heller gjøre det som deres forfedre hadde gjort før dem.

Som jeg har forsøkt å forklare i dette kapittelet, kan det argumenteres for at både Elias' og Braudels teorier utgjør en forklaring på hvorfor myndighetene endret sine mentale forestillinger ved inngangen til 1700-tallet og hvorfor allmuen ikke gjorde dette i like stor grad. Deres teorier utfyller hverandre, for der Braudel fokuserer på stabiliteten som en kontinuitet i historien, fokuserer Elias på det som er endringsdrivende i historien.

Som teoretisk grunnlag for denne masteroppgaven, valgte jeg å inkludere Reinhart Kosellecks begrepsteorier for å underbygge forskningen på begrepenes betydning. Før jeg påpeker hva Kosellecks teorier har tilført min forskning, ser jeg det som nødvendig og kort repetere hva begrepshistorie er.

Begrepshistorie bygger på tanken om at begreper er nødvendige for at et samfunn skal kunne eksistere. Koselleck hevdet at uten begrepene vil det ikke være noe samfunn og ingen områder for at de politiske hendelsene kan finne sted, men dette betyr likevel ikke at alt kan reduseres til begreper,²⁴⁴ For og best summere opp Kosellecks tanker vil jeg bruke et sitat Andersen har brukt for å forklare kjernen i Kosellecks begrepsteori.

”Concepts no longer merely serve to define given state of affairs, they reach into the future. Increasingly concepts of the future were created, positions that were to be won had to be first linguistically formulated before it was possible to even enter and permanently occupy them”²⁴⁵

Dette sitatet understreker hvilken enorm betydning begreper og språket har. For at noe skal bli mulig i framtiden må det først bli beskrevet med språket. Dermed vil alltid begrepene eksistere før selve hendelsen. Kosellecks begrepsteorier har vært et nyttig verktøy i min forskning, for i det kildematerialet jeg har studert har jeg gjort oppdagelser som trengs og belyses. I teorikapittelet drøftet jeg de tre begrepene ”trolldom,” ”signe” og ”kogleri.” Jeg ønsket å undersøke hvilken betydning denne tvetydigheten i begrepenes definisjon hadde for 1600- og 1700-talls mennesker og hvilken betydning fikk de for trolldomsprosessene? Alle disse begrepene rommer en viss form for tvetydighet, men denne tvetydigheten er sterkest i begrepet kogleri. For på den ene siden betyr begrepet kogleri trolldom, men det betyr også

²⁴³ Ibid: 37

²⁴⁴ Andersen 2003: 33-34. Se også kapittel 2: 13

²⁴⁵ Sitat hentet fra Andersen 2003: 34. Se også kapittel 2: 15

taskenspillerkunst, blendeverk og gjøglebilder. Jeg vil påstå at denne tvetydigheten nettopp understreker de ulike mentalitetsforestillingene ved inngangen til 1700-tallet. På den ene siden var allmuen fremdeles overbevist om trolldommens realitet, men embetsmennene viste en stadig tydeligere skepsis. Men det er embetsmennene som i sterkest grad har fått mulighet til å formidle sitt verdenssyn og sine forestillinger til ettertiden, for det var nettopp denne klassen som førte pennen i rettssakene og har gitt oss kildematerialet som er vår eneste kilde til fortidens forestillinger. Gjennom språket ble embetsmennene gitt en makt til å fremstille sin samtid som de ønsket. Allmuens røst og forestillinger kom riktignok til uttrykk gjennom vitnemålene, men vi må likevel huske at disse forestillingene ble formidlet gjennom dommerstandens skriftspråk og dermed vil være påvirket av dem.

Begrepet trolldom eksisterte lenge før trolldomsprosessenes tid, men under avviklingsfasen forsvant begrepet trolldom og ble erstattet med begrepene kogleri, innbilningskunst, gjøglerier og lignende. Et interessant spørsmål å stille er om trolldomsprosessene tok slutt fordi begrepet trolldom ikke lengre ble benyttet? I det et begrep erstattes med et annet, endres meningsinnholdet og vår bevissthet rundt dette. Om trolldom ikke lengre var en del av språket for embetsmennene, så kunne heller ikke trolldommen eksistere? For som Koselleck hevdet så strekker begrepene seg inn i framtiden, og i det begrepet kogleri gradvis erstatter trolldom, er allerede framtiden gitt. Selve den magiske handlingen kvinnene utførte som tidligere ble kategorisert som trolldom, endret mening fra å være noe magisk til å bli noe reelt, et blendeverk framover magi. I og med at dette er en kvalitativ analyse er dette funn jeg har gjort i mitt eget materiale, og jeg kan ikke hevde at dette er tilfelle i alle prosesser utover på 1700-tallet. Likevel er dette funnet av så stor betydning at det må løftes fram i lyset

Begrepsendringen blir særlig tydelig i prosessen mot Anne Grete Dittlesdatter. Hun beskyldes aldri for trolldom, derimot for kogleri, signeri og andre taskenspillerkunster. Denne prosessen understreker at endringene alt har skjedd. Begrepet trolldom benyttes ikke lengre, dermed er heller ikke Anne Gretes handlinger magiske. I Sordalprosessen fra 1694 ble begrepene trolldom og innbilningskunster brukt om hverandre. Her kan vi se hvordan begrepet trolldom gradvis ble fortrent, på samme måte som embetsmennene endret sin egen verdensoppfatning fra magisk til rasjonell. Det blir dermed tydelig hvilken betydelig innvirkning begrepene har i samtiden og på framtiden. I språket vårt ligger det en makt til å forme framtiden. På grunnlag av det forskningsarbeidet jeg har gjort vil jeg argumentere for at denne makten i stor grad ble benyttet av embetsmennene ved inngangen til moderniteten.

Litteraturliste

- Alm, E.J. (2000) *Statens rolle i trolldomsprosessene i Danmark og Norge på 1500 og 1600-tallet. – En komparativ undersøkelse* (Hovedoppgave) E.J. Alm: Tromsø
- Alver, B.G. (1971) *Heksetro og trolldom – En studie i norsk heksevæsen*. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget
- Alver, B.G. (2008) *Mellom mennesker og magter – Magi i hekseforfølgelsens tid*. Bergen: Spartacus forlag
- Andersen, N.Å. (2003) *Discursive Analytical Strategies – Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*. Great Britain: The Policy Press
- Bodin, J. (1530-1596) *On the Demon-Mania of Witches*. Oversatt av: Scott, R.A. (2001) Toronto, Canada: The Centre for Reformation and Renaissance Studies.
- Braudel, F (1987) *A History of Civilizations*. Oversatt av Mayne, R. (1994) New York, USA: Allan Lane. The Penguin Press
- Braudel, F. (1949) *The mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip 2* Oversatt av: Reynolds, S (1972) Glasgow: William Collins Sons & Co
- Chan, M. (2010) ”Trolldom som realitet eller overtro? Trolldomskonfliktene i Hordaland på 1700-tallet.” *Heimen* 2010 (1) Trondheim: Landslaget for lokalhistorie
- Clark, S. (1999) Introduksjon til: S, Clark (red) *The Annales School – Critical Assesment*. Volum 2. USA og Canada: Routledge
- Cohn. N. (1975) *Europas indre demoner: demoniseringen av kristne i middelalderen*. Oversatt av: Roughthvedt, B. (1997) Oslo: Humanist forlag
- Elias. N. (1939) *The Civilizing Process* Oversatt av: Jephcott, E (2000) USA, UK og Australia: Blackwell Publishing
- Ersland, G.A og Sandvik, H (2007) *Norsk historie 1300-1625* Oslo: Samlaget
- Gent, J.V (2011) Current Trends in Historical Witchcraft Studies i Cusack. C.M og Hartney. C (Red) *Journal of Religious History* Volume 35 (4) USA og UK: Wiley-Blackwell
- Hagen, R.B (2003) *Hekser – Fra forfølgelse til fortryllelse*. Oslo: Humanist Forlag
- Hodne, Ø. (1999) *Norsk folketro*. - Oslo: Cappelen Forlag
- Hodne, Ø. (2004) *Det gåtefulle Norge*. - *Mystiske steder, sagn og folketro*. Oslo: Cappelen Forlag
- Hodne, Ø.(2008) *Trolldom i Norge*. - *Hekser og trollmenn i folketro og lokaltradisjon*. Oslo: Cappelen Damm As

- Jensen, E (1718-1742) *Christiansands Krønike*. Bearbeidet og omskrevet av: Olav Varen (1991) Kristiansand: Agder historielag
- Johannesen, K (2007) *Den glemte skriften – Gotisk håndskrift i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget
- Kaldal, I (2002) *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*. Oslo: Det Norske Samlaget
- Knutsen, G.W (2004) “Trolldomsprosessenes opphør I Skandinavia” *Historisk tidsskrift* 2005 (4) Tromsø: Institutt for historie og religionsvitenskap
- Koselleck, R (2002) *The Practise of Conceptual History*. Chicago, USA: Stanford University Press
- Kramer, H og Sprenge, J. (1486) *Malleus Maleficarum. (The Hammer of the Witch)* Oversatt av: Mackay. C.S. (2009) Cambridge: University Press
- Krogh, T (2000) *Opplysningstiden og det magiske - Henrettelser og korporlige straffer 1700-tallets første halvdel*. København: Samleren
- Løyland, Margit. (2010) ”Tankar om trolldom i pietismens tid” *Heimen* 2010 (1) Trondheim: Landslaget for lokalhistorie
- Næss, H.E. (1984) *Med bål og brann - Trolldomsprosesser i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget
- Pearl, J. (2001) forord i Bodins, J: *On the Demon-Mania of Witches*. Toronto, Canada: The Centre for Reformation and Renaissance Studies.
- Slettan, D. (1996) ”Fra sosialhistorie til kulturhistorie” i *Historisk tidsskrift* 1996 (Bind 75 nummer 1/2) Oslo: Universitetsforlaget
- Sødal, T. (2008) *Til Skræk og Exempel – Trolldom, dødsstraff og kriminalitet på Agder ca 1550-1700*. Kristiansand: Portal
- Sødal, T (2009) ”Trolldom og sosial status” i *Agder historielag* 2009 (85) Kristiansand: Agder historielag
- Sødal, T (2010) ”Trolldomsprosessene på Agder” *Heimen* 2010 (1) (s. 15-33) Trondheim: Landslaget for lokalhistorie
- White, H. (2000) forord i Koselleck, R: *The Practise of Conceptual History* (2002) Chicago, USA: Stanford University Press
- Willumsen, L.H. (1994) *Trollkvinne i nord – i historiske kilder og skjønnlitteratur*. Tromsø: Høgskolen i Tromsø
- Willumsen, L.H. (2011) *The Histography of Witchcraft Reasearch in Norway 1994-2011* Foredrag presentert på det nordiske historikermøtet, Tromsø

Arkiver

Domsprotokoll for Vestre Råbyggelag/ Domsbok nr 1 for Setesdal, fol 435 a-444 b

Tingbok for vestre Råbyggelag 1B 1694, fol 122 b-129 a

Nedenes domsbok nr 2, fol 375 a-391 a.

Byregnskap Kristiansand 1681-1718, sikt og sakefall. Boks 285 Riksarkivet Gjengitt av Terje Sødal

Internett

Chan, J.M (2009) *Norske trolldomskonflikter i opplysningstiden* (Masteroppgave) Hentet fra: <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/23042/JiaxMinkxChan.2009.Masteroppgave.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab *Ordbog over det danske språk – Historisk ordbok 1700-1950* Hentet fra: <http://ordnet.dk/ods>

Fuglestad, M. (2002) *Jærtegn i Bergen - Religiøse, sosiale og interkulturelle forutsetninger for divinatoriske tegn i Danmark-Norge med utgangspunkt i Bergen.* (Hovedfagsoppgave)
Hentet fra: <http://www.ub.uib.no/elpub/2002/h/518002/Hovedoppgave.pdf>

Norsk folkeminnesamling (NSF) (1914) “Det digitale trolldomsarkivet” Hentet fra: <http://www.hf.uio.no/ikos/tjenester/kunnskap/samlinger/norskfolkeminnesamling/trolldom/norske-trolldomsprosesser/>

Store norske leksikon Hentet fra: <https://snl.no/>